

TARTALOM

Összefoglalás

Ronald Hyam: Értsük meg a Brit Birodalmat! (*Fodor Mihályné*) 3

Historiográfia

Karl Gunnar Presson: A történelmi gazdaságtan tükrében (*Káli Róbert*) 13

Emilio Gianni: Lektorálási (nem helyszíni) tudósítás egy ideológiai
műhelyből (*Pankovits József*) 20

Művelődéstörténet

Silvano Montaldo (szerk.): Lombroso és a tudományok a XIX. századi
Itáliában (*Kun Tibor*) 26

Jan Plamper: A történelem és az érzések – az érzelem történelme
(*Eperjesi Zoltán*) 31

A rokontudományok köréből

Nótári Tamás: Tanulmányok az antik és a középkori jogtörténet
és filológia tárgyköréből (*Szép Árpád Olivér*) 38

Michael J. Kruger: Egy hívő kánontörténész ellenszere „az egyház
elhúzódo betegségére” (*Benke László*) 44

Rabindranath Tagore Continuatus (*Katona L. Endre*) 53

Fejezetek Közép-, Kelet- és Délkelet-Európa történetéből

Roman Holec: A Coburgok és Szlovákia (*Vesztróczy Zsolt*) 64

Sz. Sz. Beljakov: Lev Nyikolajevics Gumiljov (*Kurunczi Jenő*) 67

Johanna Granville: „Ha remélni bűn, mi mind bűnösök vagyunk” –
Romániai diákok reakciói a magyar forradalomra és a szovjet
beavatkozásra, 1956–1958 (*Danku Ágnes*) 72

Ókor

Morris Silver: Szerződéses rabszolgaság a római gazdaságban
(*Takács Levente*) 80

Rachel Feig Vishnia: Új monográfia a római választási rendszerről (<i>Nótári Tamás</i>)	83
Kora újkor	
Agusti Alcoberro: <i>Új Barcelona: város a Duna mentén?</i> (<i>Anderle Ádám</i>)	89
Újkor	
Farley Grubb: Német bevándorlás és szerződéses szolgaság Amerikában, 1709–1920 (<i>Rakita Eszter</i>)	95
Jelenkor	
Donald Sassoon: A szocializmus száz éve (<i>Jemnitz János</i>)	100
Cornelia Lüdecke – Colin Summerhayes: A harmadik birodalom az Antarktiszon. Az 1938–39-es német Antarktisz-expedíció (<i>Szalánczi József Krisztián</i>)	108
Giampaolo Borghello: 1968: egy lázadás dokumentumai (<i>Madarász Imre</i>)	113
Sönke Kunkel: Globalizáció, nemzetközi szervezetek és „globális kormányzás” között. Az 1960-as, 1970-es évek Észak–Dél konfliktusának rövid története (<i>Láposi Kristóf</i>)	116
Martha Brill Olcott: Tádzsikisztán nehéz fejlődési útja (<i>Lakatos Artur</i>)	124

ÖSSZEFOGLALÁS

Értsük meg a Brit Birodalmat!

Ronald Hyam egész életében a Brit Birodalommal foglalkozott, és kutatásait ebben az 552 oldalas könyvben foglalta össze. Korábban a Magdalene College munkatársa és elnöke volt, jelenleg emeritus kutató a Cambridge-i Egyetemen. Legfontosabb munkái: *Britain's Declining Empire: the Road to Decolonisation, 1918–1968* (2006) és *Peter Henshaw*-val: *The Lion and the Springbok: Britain and South Africa since the Boer War* (2003). E kötetben a Brit Birodalom kérdéskörén belül hat téma köré csoportosította esszéit: geopolitikai és gazdasági dinamika, vallás, bürokrácia, kiemelkedő egyéniségek, nemiség és történetírás.

A bevezetőben (1–68) Hyam Szent Ágostonnal együtt kérdezi, helyese, hogy a birodalmak leigáznak kevésbé civilizált népeket. A válasz: a rossz emberek ezt szerencsésnek, a jók szükségesnek tartják. Minden birodalom két valódi küzdőtéren harcol: a világon más birodalmak ellen és helyben a leigázottak ellen. A harmadik a történelmi képzelet arénája, amely korábban a Római Birodalommal, ma az Egyesült Államokkal szembesíti a briteket. Hogyan viszonyuljanak ez utóbbihoz, a rokonhoz? Az egyik válasz szerint az USA még mindig Greater Britain-hez tartozik (*Ch. Dilke, C. Rhodes*), a másik szerint az amerikaiaknak kellene feltámasztaniuk a Brit Birodalmat (*John Seeley*).

A brit történészek nem foglalkoztak a birodalmakkal. Egyedül a franciák afrikai gyarmatpolitikája érdekelte őket, de míg a franciák hittek a *mission civilisatrice* hatásában, az angolok szkeptikusak voltak. A birodalomépítés a bennszülött népek „másságá”-ba ütközött, így a faji előítélet a birodalom kísérőjelensége lett. Az európaiak és a bennszülöttek kölcsönösen nem értették egymást. Az indiai civilizációt a brit *Warren Hastings, Charles Wilkins* és *William Jones* ismertette meg honfitársaival. Kína, a zárt, befelé forduló, az újításokat elutasító ország még idegenebb volt a britek számára. A kínai kultúráról *Isabella Bishop, Robert Hart, és Joseph Needham* írásaiból olvashattak. Azoknak a tudósoknak, akik a sajátjukhoz hasonló társadalmakat vizsgáltak, mint *Alexis de Tocqueville* (Amerika), *André Siegfried* (Új-Zéland) és *J.E.C. Bodley* (Franciaország), sokkal könnyebb volt a dolguk.

Más népek megértését megkönnyíti, ha párhuzamot találunk az európai történelemmel. A centrum és a periféria közötti feszültségek például náluk épp úgy megvoltak, mint nálunk, a nagyhatalmú földesurak vagy törzsfőnökök ellen itt is, ott is hasonló küzdelmek zajlottak. Hasonló módon riasztották el az ellenséget a VI. században a delphoi jósda segítségével, mint ahogy Dahomeyben az európaiakat a kannibalizmus hírével. Hyam óv attól, hogy az európaiakat kivételeseknek tartsuk – mindannyian hasonlóak vagyunk a világon.

A tágabb összefüggések után a szerző leszűkíti a témát a Brit Birodalomra (69–152). Egyes történészek büntudatot akarnak kelteni a ma élő britekben mondván, örökölték a rasszizmust, bűnrészesek a gyarmati termékek fogyasztása és a misszionáriusok tevékenysége révén az imperializmusban. A brit tudatban korábban igen fontos volt a birodalom, ma, a nukleáris fenyegetés korában már nem sokat gondolnak a britek volt gyarmattartó birodalmukra.

A Brit Birodalom létrejöttét a szigetország központi földrajzi fekvése tette lehetővé, hozzáfért a világóceánhoz, könnyen terjeszkedhetett, és védett volt a támadásokkal szemben. Ehhez hozzájárult még, hogy egyetlen európai államnak sem volt túlságosan nagy hatalma; hogy szabadon közlekedhetett a Mediterráneumban (út Indiába) és a világ óceánjain, ezért nem kellett nagyobb szárazföldi hadsereget tartania (viszont neki volt a világon a legnagyobb hajóhada még 1914-ben és 1939-ben is); és végül viszonylagos nyugalom uralkodott az iszlám világban és Kelet-Ázsiában.

A Brit Birodalom nem volt monolit tömb, inkább a világra kiterjedő érdekhálózat, amely nem egységes. Az csak illúzió volt, hogy a britek uralkodnak India, Afrika nagy részén. Ezt a „kaotikus konglomerátumot” egyedül a telefonkábel, „a birodalom idegrendszeré” kapcsolta egybe az 1890-es évektől. De még ezzel sem tudták szorosra fűzni a struktúrát, csak laza „commonwealth”, nemzetközösség alkotta a birodalmat. A britek csak a presztízsükre és a hadseregükre támaszkodhattak. Nem voltak bővében az anyagi és emberi erőknél, hatalmuk gyakran bennszülött kollaboráción, megosztó politikán alapult. Elkerülhetetlen volt, hogy a gyarmati népek egyszer felébredjenek és visszaköveteljék a függetlenségüket.

A gyarmatosítás sikere a földrajzi jellemzőktől és a népességtől függött. Az óriási területű, népességű Kínát például nem tudták meghódítani. 1851-ben Britannia lakossága 16 millió volt, Kínáé 430 millió. India gyarmatosítása valósággal csoda volt, hiszen ott is 294 millióan éltek (1900-ban). A függőség mértéke háromféle volt: a britek az eredeti kormány helyébe a sajátjukat ültették (például Dél-Rhodesia); helyén maradhatott, de együtt

kellett működnie a britekkel (India államai, stb.); és ahol nem létezett állam, ott a britek maguk „adtak” kormányt a bennszülötteknek (Észak-Ghana). A kötet esszéinek I. csoportja a brit birodalmi politika kétszáz esztendejével, illetve a XIX. századi brit birodalommal és Afrika felosztásával foglalkozik, egy tanulmány pedig a „gentlemanly capitalism” mítoszát oszlatja el, mondván, félrevezető, ha egy birodalmat csak gazdasági tényezők alapján vizsgálják.

A kötet II. részében (153–208) azt veti fel a szerző, hogy vallásos és erkölcsös volt-e a Brit Birodalom. Az első kérdésre egyértelműen igen a válasz: a viktoriánus korban igen erősen élt a hit a britekben. Túlnyomó részben protestánsok voltak, Isten kiválasztott népének tartották magukat. A hódításokat is a civilizáció és a vallás terjesztésével indokolták. Az egyház az erősebb kötelékek egyike volt a nemzetközösség tagjai között.

A XVIII. században kezdték az emberiséget közös eredetű egységes egésznek tekinteni. A különbségeket a környezet hatásával magyarázták. A más vallásúakat, más civilizációkat immár tisztelet illette meg. Ebből következett előbb a rabszolga-kereskedelem megszüntetése (1807) és a rabszolgaság eltörlése a Brit Birodalomban (1833), továbbá az a humanitárius politika, melyet Lord Glenelg külügyminiszter (1835 és 1839) képviselt. Glenelg védelmet biztosított az ausztráliai, új-zeelandi bennszülötteknek, védelmébe vette az amerikai indiánokat. A Buxton-jelentés feltárta a gyarmatokon elkövetett gaztetteket, és kimondta: „a nemzeteknek elidegeníthetetlen joguk van a szülőföldjükhöz”. Glenelg erőfeszítései ellenére sem sikerült azonban a bennszülöttek jogait figyelembe vevő, valóban etikus birodalmi politikát kialakítani. Az Aborigók Protektorátusai megszűntek, a földhöz való jogukat megtagadták (1992-ig), a rabszolga-felszabadítás csalódást okozott és a protestáns misszionárius mozgalom agresszívvá vált. A telepések mindenütt teret nyertek, és ez végzetes volt a humanitárius eszmékre nézve. Pedig ha ezek felülkerekedtek volna a viktoriánus kor faji arroganciáján, másként alakult volna a brit történelem – véli Hyam. De nem ez történt, a jó szándék helyét elfoglalta a faji gyűlölködés.

Elméletben lehetett volna „etikus a birodalom”. Igen, de a kivándorlók összeütközésbe kerültek az őslakossággal, elfoglalták a földjeiket. 1815 és 1914 között 21,5 millió angol, skót és ír vándorolt ki, és szinte mindig az ő jogaik érvényesültek. A birodalom rabszolgákat és kényszermunkát alkalmazott, ópiummal, puskával, szesszel kereskedett, elvitte katonának a férfiakat és brutálisan viselkedett. A Brit Birodalom nem volt etikus.

Bürokrácia és politika a III. rész címe (209–296). Az első esszé bemutatja a birodalmi bürokrácia XX. századi működését, s megvilágítja a Gyar-

matügyi Hivatalnak a gyámsági rendszer tökéletesítésére vonatkozó erőfeszítéseit. A második a Labour-kormányok Afrika-politikáját vizsgálja 1945 és 1951 között. A harmadik John Bennett hivatalnokot mutatja be, akinek nagy szerepe volt a birodalom lebontásában.

A XVIII. században elképesztő volt a tudatlanság a közvéleményben a birodalom földrajzát illetően (összetévesztették a Gangest és a Mississippit, stb). Csak a viktoriánus kor közepén állítottak fel végre felelősen dolgozó szolgálatot. 1833-tól már vizsgáznuk kellett az indiai ügyek tisztviselőinek, majd versenyeztették a jelölteket egy-egy állásért. Ez jelentős újítás volt. Igazán Chamberlain külügyminiszter teremtett rendet a gyarmati ügyintézés terén 1900 körül. Az egyik gond az volt, hogy nagyon sokféle struktúrájú volt a birodalom. A másik, hogy a kormány mellett ugyan tapasztalt tanácsadók álltak, de a kabinet választott a javaslatok közül. És az is baj volt, hogy nem terveztek előre.

A IV. rész az „államférfiak” szerepével foglalkozik (297–360). Az egyén jelentősége állandó vita tárgya a történészek között. Van, aki szerint nem a vezetők határozzák meg az eseményeket, hanem a társadalom, a rendszer, háború idején pedig a többi állam. Számos történész viszont úgy látja, az egyéneknek olykor sorsdöntő szerepük van a történelem alakításában. Az egyén jelentőségét, persze, óvatosan kell kezelni. Ugyanis a propaganda és a történetírói hangsúly gyakran hőst farag az érdemtelen szereplőkből is. A szerző példákat sorol fel, majd megállapodik Churchill és Smuth alakjánál. Róluk alább részletesebben lesz szó.

Az V. rész (361–470) négy írásának témája a szexualitás. Ez nagyon jól érzékelteti a kulturális távolságot az európai és más társadalmak között. Az, hogy mit tartanak elfogadhatónak, mit nem, népenként és generációnként változik. A szexualitás leginkább a Nyugat és Kína felfogásában különbözött. Az egyén szexuális kapcsolatai általában nem voltak direkt hatással a közszerepléseire, a történész mégsem hagyhatja figyelmen kívül a témát. Ahol a brit birodalom már berendezkedett, ott a kormány szembeszegült az ágyastartással és mindenféle erőszakoskodással. A franciák magatartása sokkal lazább volt. (Megjegyezhetjük, hogy a britek általában jobban bántak a gyarmati népekkel, mint más gyarmatosítók.) A szerző két esettanulmányt közöl a kenyai és az indiai gyarmatokról, s az olvasóra bízva, szexuális kizsákmányolásról volt-e szó.

A kötet VI. részébe (471–537) sorolt esszék a birodalmi történetírás kérdését járják körül. A történetírók feltételezéseiket, állásfoglalásaikat gyakran ráerőltetik a múltra. Nem mindegy például, hogy a reformációról katolikus szerzők munkáit olvassuk vagy protestánsokét. A birodalmi történetírásban

nincs ilyen éles választóvonal, de némelyek hasznosnak tartják a birodalmat, mások, főleg a fiatal történészek, ellenkező véleményen vannak.

A birodalmi történetírásban két alapfelfogással lehet találkozni. Az egyiket *Sir John Seeley* képviseli híres, *The Expansion of England* című munkájával (1883). Felvetette a kérdést, vajon mi lesz Nagyobb Britannia jövője (48.). Arra a következtetésre jutott, hogy Britannia nagyhatalom maradhat, ha birodalmának népeit föderális unióban egyesíti. Úgy látta azonban, hogy mivel Britannia megmaradt különálló organizmusnak, fennmarad, mivel könnyen lehántható róla a birodalom.

Hobson Imperializmus című munkájában (1902) a gazdasági szempontok vannak előtérben. Kritikusabb, politikusabb Seeleynél. Az imperializmus gazdasági gyökere az alulfogyasztás, melyet a pénzemberek és a nagyiparosok irányítanak, írja Hobson. Ő inkább szociológus mint történész, összeesküvés-elméleti elemekkel, gyenge bizonyítékokkal. Az imperializmus irracionálizmusa a legszembetűnőbben Kínában mutatkozott meg a területekért és koncessziókért folytatott vad harcokban. Ami Afrikát illeti, ott még hamisabban hangzott a „pax Britannica”. Hobson megállapításai egybecsengenek a Liberális Párt véleményével, de túl gyakran hivatkozik a marxizmusra – véli Hyam.

A két szakíró követően, a XX. század elején az alkotmányosság kérdése foglalkoztatta a birodalmi történetírást, majd az 1930-as években a gazdasági szemlélet került előtérbe. Legismertebb képviselője az ausztráliai *Keith Hancock*. Az 1960-as évek elején *Robinson* és *Gallagher* hatására „historiográfiai forradalom” következett be: a regionális történelem részletei felé fordultak a történészek. Időközben megszűntek a gyarmatok, újra felfedezték, hogy Britannia része Európának, és hogy a vallástörténetnek fontos szerepe van a múlt megértésében. Az újfajta birodalmi történetírásban előtérbe kerültek a kulturális történelem témái. Ez a „post-colonial studies” irányzata, amely nem tiszteli a szakma korábbi eredményeit. A két utolsó esszé egyike diákkutatók munkáit mutatja be, a másik a szerzőnek végszava: fel kell tárnunk, amit elődeink tudtak a birodalomról, a gyarmatokról.

A bevezető alapos áttekintést nyújtott a kötet egészéről. A recenzens már csak egy fejezetet ismertethet részletesebben. Nézzük, mit ír a szerző Churchillről illetve Smutsról. Churchill, a politikust a „legjobb miniszterelnöknek”, a „legnagyobb angolnak” tartották. Ő maga nem a politikusi, hanem inkább írói, szónoki karrierjére volt büszke. A birodalomhoz fűződő viszonyáról az egyetlen munkát *Piers Brendon* írta, ám az sem jelent meg nyomtatásban. Churchill nem volt igazán „birodalmi ember”, de Britanniát a birodalom révén szélesebb nemzetközi perspektívában

látta. Pályája a Konzervatív Párttól a Liberálisig, majd vissza, közben a szélsőséges jobboldalig, és a cionizmusig vezetett. Bár boldogtalan volt India 1947-es függetlenné válása miatt, belátta, a birodalmi attitűdök már elavultak.

Churchill 1905–1911-ben miniszterhelyettes volt a Gyarmatügyi Hivatalban. Első beadványában azért emelt szót, hogy Transvaalnak adjanak felelős, végrehajtó hatalommal felruházott önkormányzatot, ne várják meg, amíg erre kényszerülnek. Ezután Nigéria ügyében azt tanácsolta, vonuljanak vissza a britek az elfoglalt, de nem uralt területekről, „egyék meg egymást azok a vad törzsek!”. 1905-ben a helybeliek felgyújtották a Niger Company állomását Abinsiben, ám Churchill nem akart büntetőexpedíciót indítani ellenük. A harmadik beadványában Sekgoma törzsfőnök tervezett elmozdítására reagált, tiltakozott a bírói ítélet nélkül meghozott döntés ellen. Ám ha már megszegjük a törvényeket, miért nem mérgezzük meg mindjárt Sekgomát? – gúnyolódott (302 o.). Számtalanszor üzött gúnyt a hivatali ügyekből, de mindig a brit élet alapelveit védte. Végül Sekgomát addig tartották fogva, amíg fiatal utóda berendezkedett, így a törzsfőnök nem tudta megzavarni a békét.

Churchill egyszerre volt tekintélyes államférfi és csintalan iskoláskölyök, Pitt és Puck egy személyben. Képes volt elhamarkodott és okos javaslattal előállni, akár ugyanabban az ügyben is. Például a transvaali alkotmány ügyéhez igazi tehetséggel szólott hozzá, de az Űdvhadsereg bevetését a gyarmatosítás érdekében már nem kellett volna támogatnia. A minisztérium mindennapi rutinja nem volt neki való. Ötletekkel nemcsak a saját minisztériumát látta el, hanem a többiekét is. Képtelen volt pihenni. Sokkal gyorsabban átlátta az ügyeket, mint mások. Ékesszólóan fogalmazta meg kormányzati beadványait; jelentősen alakította a politikát, például a transvaali berendezkedést, földrendezést stb.; és arra törekedett, hogy az alattvaló népeknek igazságot szolgáltatassanak. Ezzel eléggé egyedül állt a brit adminisztrációban. Azt vallotta, a közhivatalnok dolga szolgálni a népet. A Dél-Afrikában szolgáló brit hivatalnokoktól elvárta például, hogy megtanuljanak hollandul.

Churchillt 1908-ban kereskedelmi miniszternek, 1910-ben belügyminiszternek, 1911-ben az Admirális első lordjának nevezték ki. Azt tartották róla, hogy áthatotta a militarizmus, szívében mindig katona volt. Maga is hasznosnak vélte az egyiptomi, indiai hadászati tapasztalatait. Élvezte, amikor hatalmas flottát irányíthatott, és szerette a nagy hadászati manővereket, miközben tudta, hogy mindez „gonosz ostobaság és barbarizmus” (310. o.), vagyis nem volt militáns, háborúpárti.

A belpolitikában az volt a véleménye, hogy az államnak kötelessége csökkenteni a létfenntartási küzdelemben lemaradók gondjait. Valamiféle „liberális imperializmus”-ról gondolkodott, amelyben a birodalomban támadt gondokat új tudományos felfedezések révén enyhítik. Tudta, reformokra van szükség, másképp a nemzet hanyatlásához vezet az elszegényedés, a földtől elszakadás, a nevelés hiánya, a munkaerő kizsákmányolása, a Szegénytörvény zavarossága, a szeszkereskedelem, és a létbizonytalanság. Fontos szociális intézkedéseket hozott: biztosítást a munkanélküliek számára, minimum fixfizetést a nehéz munkát végzőknek. Különbséget tett a valódi munkanélküliek és a munkakerülők között. 1909-ben átfogó tervet vázolt fel a társadalom minden tagja számára mindenféle veszéllyel szemben. Lloyd George mellett őt tekinthetjük a jóléti állam megteremtőjének.

Először a konzervatív párt tagja volt, mert a liberális vezetők közömbösek voltak a társadalmi reformok iránt, Asquith bírálta őt, többen nem bíztak benne. Maga is oka volt népszerűtlenségének, támadóan lépett fel például lord Milnerrel és Lord Elginnel szemben. Agresszív érveléseivel ellenségeket szerzett. Szeretett nyelvi fordulatokat kitalálni, szívesen vívott szócsatákat. Az 1905 és 1911 közötti idő épp oly fontos volt Churchill politikai karrierjében, mint az 1940–45 közötti szakasz – állapítja meg Ronald Hyam.

A következőkben a szerző Churchillnek a gyarmatbirodalomhoz fűződő viszonyával foglalkozik. A politikus ismét gyarmatügyi miniszter volt 1921 februárja és 1922 októbere között, de nem utazott el többé egyetlen brit gyarmatra sem. Azért születtek fontos döntései Churchillnek ezen miniszteri ideje alatt is. Például nyersanyagot kívánt biztosítani a manchesteri gyapotfeldolgozó üzemek és az ottani zsidó üzletemberek számára, ezért Brit Nyugat-Afrikát, a két Nigériát, az Aranypartot és Sierra Leonét hatalmas gyapottermelő területté akarta fejleszteni. A szükséges összegeket azonban nem kapta meg az államtól. A Közel-Keleten erős, szabad zsidó államot próbált létrehozni – vonzódott a cionizmushoz. Azt akarta, hozzanak létre Palesztinában egy zsidó területet, amelynek biztonságát nemzetközileg garantálnák. Ezt sem az arabok, sem a zsidók nem fogadták el. Churchill úgy gondolta, az arab-zsidó megbékélést a magas életszínvonal hozná el, ehhez pedig a mezőgazdaság fejlesztése, vízi erőművek, öntözés szükséges. „Miért nem vagytok ti képesek barátságban együtt élni és békésen fejleszteni az országokat?!” – kiáltott fel kétségbeesetten (326).

Irakban Churchill, hogy olcsóbbá tegye, csökkenteni kívánta a brit katonai ellenőrzést. Iraknak független államává kell válnia, mondta. A kabinet 1922-ben jóváhagyta a tervet. Az ellenőrzésnél Churchill már az új találmányt, a repülőgépet kívánta alkalmazni.

A kenyai indiai telepesek ügyében Churchill szintén megegyezésre törekedett. Az 1920-as évek elején egyre több indiai érkezett Afrikába. A brit politikus erélyesen kijelentette, hogy a kenyai felföld a fehér telepeseké, mások ott nem szerezhetnek földet (328. o.). Mégis kölcsönösen békességet akart elérni a bennszülöttek, a fehér telepesek és az indiai betelepültek között. Úgy tervezte, Kenya brit gyarmat lesz, felelős önkormányzattal. Utóda, Devonshire hercege elvetette Churchill tervét, és megfosztotta az indiaiakat a tulajdonjogtól.

Churchill Dél-Rhodézia ügyében két vélemény között egyensúlyozott: Smuts „Nagyobb Dél-Afrika” létrehozásán fáradozott, Sir Charles Coghlan pedig a telepesek autonómiáját kívánta megteremteni. Churchill végül azért engedett Smutsnak, hogy Dél-Rhodézia csatlakozhasson a Dél-Afrikai Unióhoz. Az unió ugyanis geopolitikai megerősítést jelentett volna a britek számára Dél-Afrikában. A fehér rhodéziaiak azonban az unió ellen szavaztak. Churchill általában kerülte, hogy beavatkozzék a telepesek dolgaiba.

Churchill egész pályafutása alatt aggódott a britek „nagyobb birtokának” összeomlása miatt, különösen India aggasztotta. Ellenezte, hogy alkotmányt adjanak Indiának, de ellenállt a nemzetközi gyámság intézményének, mert tartott Amerikától. Churchill nem csak Amerikában nem bízott. Összeütközésbe került az ausztráliai miniszterelnökkel is, aki az összes ausztráliai és új-zélandi katonai erőt a Csendes-óceán térségébe összpontosította volna, ő viszont nem akart lemondani a csapatok londoni irányításáról. Közben összetűzött Lord Harlech-hel is Dél-Afrika ügyében.

Utolsó miniszterelnöksége idején, 1950-ben ragaszkodott hozzá, hogy a dél-afrikai Simonstown tengeri bázisa brit érdekeltség maradjon. Fontosabbnak tartotta a dél-afrikai stratégiai kikötőket Gibraltárnál, Máltánál is. 1955-ben kedvező megegyezés született Simonstownról. Pragmatikus módon gondolkozott az Aranypart kapcsán (alkotmányos engedmények), a Mau-Mau lázadásban (ne legyenek kivégzések) és visszaadatta az elrabolt marhacsordákat a kikujknak. Indiával kapcsolatban szintén államférfiként viselkedett, nem akarta erőszakkal sérteni a népet.

Churchillt különbözőképpen ítélték meg. Látták őt „reakciós imperialistának”, és „rosszindulatú rasszistának” (335. o.) Igaz, valóban magasabb rendűnek tartotta a briteket a nem európaiaknál, de gyűlölte a faji kizsákmányolást. Mindig a megbékélésért dolgozott. Meg volt győződve, hogy a birodalom harmóniát hoz az uralma alá tartozó népeknek. Józan intézkedéseket hozott, nem küldött például büntető naszádokat Nankingba 1927-ben, elítélte Kitchener szudáni politikáját, és Milner munkarendszerét a kínai bányákban, és helytelenítette Ciprus kizsákmányolását. Nagy bátorság kellett

hozzá, hogy mindezt kimondja. Igaz, nem sikerült kibékítenie egymással az európaiakat és az indiaiakat Kenyában, sem a zsidókat és az arabokat Palesztinában (azóta sem, senkinek), de ő legalább megkísérelte.

A másik jelentős államférfi, akiről Hyam professzor ír, Jan Christiaan Smuts tábornok (1870–1950).^{*} Igazi gyarmati politikus, a Dél-Afrikai Unió reprezentatív alakja volt. Barátok voltak Churchillel. Smuts találta ki a „Brit Nemzetközösség” elnevezést. Azt tartották róla, hogy hagyta, „alakuljanak maguktól a dolgok”. A másik baj az volt vele, hogy észak felé akarta kiterjeszteni a dél-afrikai államot. E két ok miatt bukott meg az 1948-as választásokon. Smuts Cambridge-ban végzett jogot, majd a transvaali kormányban lett államügyész. Búr tábornokként harcolt az angol-búr háborúban, és a harcok befejeztével kampányt indított Transvaal önkormányzatának helyreállításáért. A dél-afrikai egyesítés végül csak 1909–10-ben történt meg. Botha kormányzó és Smuts terve szerint: befagyasztották a választójogot és a politikai mozgalmakat, megvédték az afrikáner rezsimet és székhelyül Pretóriát tették meg. Ezzel megerősödött Transvaal helyzete.

Érdekes kérdés, hogyan lett Smuts a Cambridge-i Egyetem kancellárja. Valószínű, hogy míg az oxfordi történészek a dél-afrikai háborúban a brit győzelmet kívánták, addig a cambridge-iek, például E. A. Benians, ezt a háborút Britannia szégyenének tartották. Ez utóbbiak segítették elő Smuts megválasztását. Egyébként Smuts-nak felsorolhatatlanul sok címe, rangja volt, sokan rendkívüli tehetségnek tartották. Egyike volt a Népszövetség megalapítójának, az ENSZ Kartája megfogalmazójának. Az afrikánerek szemében túlságosan angol-párti volt, a dél-afrikai britek pedig opportunista afrikánernek látták.

A Dél-Afrikai Unió kezdetektől fogva terjeszkedő állam volt. Az 1909. évi törvény megelőlegezte, hogy a három főbiztossági terület Britanniától átkerül az Unió fennhatósága alá. A brit kormány a lebonyolítással Smuts-ot bízta meg. Az ügy elhúzódott, s amikor Smuts megbukott, s a Nemzeti Párt nyert 1948-ban, egyúttal elbukott „Nagyobb Dél-Afrika” álma is. Smuts úgy vélte, a faji különbségek idővel változnak. A helyes megoldás a gyámság, mert ez középutat jelent a faji egyenlőség és a fehérek uralma között. Smuts szerint Dél-Afrikának nincs más választása, együtt kell dolgozniuk fehéreknek, feketéknek. Az 1948-as Fagan-Jelentés ezeket az elveket tükrözi. Smuts ugyanakkor – a brit elit tagjaihoz hasonlóan – irtózott a faji keveredéstől.

^{*} Smuts tábornok volt, aki 1919-ben a Vyx-jegyzék által javasolt semleges zóna határát a magyarok számára kedvezőbben, keletebbre toltatni kívánta. Nem fogadták el a javaslatát.

Az afrikánerek a brit kormányt hibáztatták az apartheid rendszer bevezetéséért. Nincs igazuk! A britek stratégiai okokból szemben álltak az apartheiddel, delegációjuk is az azt elítélő ENSz-határozat mellett szavazott. Az apartheid a XIX. századi szegregációban gyökerezett. Ez alkalmankénti elkülönítést jelent, az apartheid pedig az élet minden területén tagadja a feketék jogait. Az afrikáner rezsim iskoláiban olyan „keresztény-nemzeti gondolat” jegyében tanítottak, amely újkálvinizmusból, és féltudományos faji gondolkodásból állt. Ezért a felfogásért sem a britek, sem Smuts nem felelősek, de ez okolható azzal – véli a szerző –, hogy a szegregációs politika Dél-Afrikában az 1950-es években apartheid formában újjáéledt. Mivel az afrikáner közösség ragaszkodott az apartheid doktrínához, az ország 1961-ben kivált a Brit Nemzetközösségből. Smuts ezt már nem érte meg. Ő a brit-afrikai kapcsolatok jövőjét a nemzetközösségben látta. Mindenesetre ő megtette, amit tehetett. Sir John Maud azt tanácsolta, hogy csak ki kell várni az apartheid összeomlását. Valóban, Dél-Afrika 1994-ben visszatért a Brit Nemzetközösségbe.

A kötet tanulmányai és a bőséges irodalomjegyzék hozzájárulnak ahhoz, hogy jobban megértsük a Brit Birodalmat.

Ronald Hyam: Understanding the British Empire. (Értsük meg a Brit Birodalmat!) Cambridge University Press, 2010. 3. kiadás 2012. 552 o.

Fodor Mihályné

HISTORIOGRÁFIA

A történelmi gazdaságtan tükrében

Berend T. Iván év elején megjelent könyvének bevezető fejezetében a gazdaságtörténet két ágáról ír. Először a történelmi források széles körére támaszkodó *gazdaságtörténetről* beszél, ami mellett a kliometriából kinövő *történelmi gazdaságtan* is jelen van. Ez utóbbit a közgazdasági elméletek és törvényszerűségek történelemre való alkalmazásaként jellemzi. Bemutatja, hogy a történelmi gazdaságtan képviselői szerint ezzel a típusú megközelítéssel véget ért a gazdaságtörténet, de legalábbis beintegrálódott a közgazdaságtanba. Az említett Berend-kötet röviden tartalmazza a vita részleteit, ami nem tartozik szorosan jelen íráshoz, így csak annyit jegyzek meg, hogy több gazdaságtörténelemben is megfogalmazódott az említettek hatására, hogy fenn áll a veszély, hogy a gazdaságtörtét elveszti saját identitását.¹

E rövid bevezetésre azért volt szükség, mert a bemutatandó könyv a történelmi gazdaságtan sorait erősíti, közgazdasági módszerekkel tesz kísérletet hosszú távú folyamatok kimutatására. A Cambridge University Press New Approaches to Economic and Social History sorozatának második kiadványa kerül ezúttal bemutatásra, melynek jegyzője Karl Gunnar Persson professzor a Koppenhágai Egyetem Közgazdaságtani Karáról. A kötet teljes címe: *An Economic History of Europa, Knowledge, Institutins and Growth 600 to the present* (Európa gazdaságtörténete, tudás, intézmények és növekedés, 600-tól a jelenig). A szerzőnek Magyarországon még nem jelent meg műve, azonban az európai gazdaságtörténetet idegen nyelven is olvasó közönség számára ismerős lehet az 1500 és 1800 közötti gabonapiacról szóló 1999-es munkája, melyet hasonlóképpen a Cambridge University Press adott ki.² Illetve aki közelebbről meg szeretné ismerni a szerzőt, készült vele Paul R. Sharp közreműködésével egy angol nyelvű interjú 2011-ben, melyet bárki szabadon olvashat a könyvhöz tartozó honlapon.³

-
1. Ivan Berend: *An Economic History of Nineteenth Century Europe, diversity and industrialization*, Cambridge University Press, 2013. 15.
  2. Karl Gunnar Persson: *Grain Markets in Europe 1500–1900. Integration and Deregulation*, Cambridge: Cambridge University Press, 1999.
  3. Ezekon az oldalakon olyan a kötethez tartozó segédletek, különböző kronológiák, ábrák,

A sorozat keretein belül 2008-tól számítva eddig négy kiadvány jelent meg. Közös jellemzőjük, hogy elsősorban a New Economic History módszereivel világítanak meg új látószöveket, méghozzá ismert és ismeretlen területeken egyaránt. Jelen esetben is erről van szó azonban a munka elhelyezése az egyre burjánzó gazdaságtörténeti iskolák között, nem egyszerű. Ezt jól mutatja, hogy annak ellenére, hogy egy grafikoncentrikus iskola zászlaja alatt született, ez az elem még sem kapta azt a domináns szerepet, mint a sorozatban általában. Ugyan ez a helyzet a képletekkel, ami a hasonló kötetek esetében központi motívum. A képlet a gazdaságtörténeten belül nem más, mint egy leegyszerűsített narratíva az adott történelmi eseményre nézve, hiszen a gazdasági folyamatok gyakran olyan soktényezősök, hogy azt nem, vagy csak igen nehezen, lehet „hagyományos módon” megszövegezni, így egy praktikus modellt kell hozzá felállítani. A tárgyalt könyvben ezzel szemben a folyamatok, a közgazdaságtanban alkalmazott elméleti modellek segítségével kerülnek értelmezésre.

A kötet tankönyv jellegét az is erősíti, hogy a gazdasági terminusok kiemelésre kerültek, s azok melyeket az író kevésbé ismertnek vélt, a kötet hátulján egy rövidebb szótárban kaptak helyet. Emellett pedig több olyan külön kiemelt bekeretezett részt (boxes) tartalmaz, melyet a történészek Norman Davies, *Európa történelméből* vagy Berend T. Iván, *Európa gazdasága a 20. században* című munkájából ismerhetnek, a közgazdászok pedig a legtöbb elméleti könyvükből.⁴ Ezek a kis dobozok olyan szabályszerűségeket, érdekességeket tartalmaznak, melyek megtörnék a fő szöveg gondolatmenetét, ám annak értelmezéséhez szükségesek.

Igen fontos megemlíteni, hogy Persson professzor „makro-makro” ökonomiai szinten vizsgálja a témát, ami azt jelenti, hogy a makrogazdaságokból (országok) mikrogazdaságokként viselkedő tényezők váltak.⁵ Ennek értelmében Európát, mint egy egységes gazdasági színteret értelmezi, így a tematizálás során egészen más szempontok kerültek előtérbe, mint amit az olvasó megszokhatott hasonló művekben. Ez a nézőpont egyébként megfeleltethető azzal a törekvéssel, mely az európai integráció hatására nem

---

kiegészítések, linkek találhatóak, melyek elsősorban a hallgatók számára készültek, ám némely közülük, talán hasznos lehet a gazdaságtörténet művelői számára is. <http://www.econ.ku.dk/europe/>

4. Norman Davies: *Európa története*. Osiris Kiadó, Budapest, 2002. Berend T. Iván: *Európa gazdaságtörténete a 20. században*, História-MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 2008.
5. A kifejezést Kopányi Mihály által szerkesztett *Mikroökonómia* tankönyv bevezető fejezetéből kölcsönöztem. Kopányi Mihály: *Mikroökonómia*, KJK-KERSZÖV Jogi és Üzleti Kiadó Kft, Budapest, 2004, 5–6.

az európai népek közötti különbséget, hanem a hasonlóságukat próbálja kiemelni.⁶ Az országok a legtöbb esetben másodrendű szerepet kapnak és inkább a mindenhol általánosan fellelhető mikroökonómia szereplők vizsgálatából áll össze a nagy egész. Ez persze nem jelenti azt, hogy a különböző európai régiók ne kerülnének összehasonlításra, sőt többször léptékváltás történik és egy ország válik a vizsgálat tárgyává. A közgazdasági elemek közül, ami a történelemkönyvekhez szokott szemnek idegen lehet, a kötetben rendszerint alkalmazott fiktív példák, melyek valójában praktikus elemei a kötetnek. Elsősorban az író számára, hiszen ezeken keresztül nincs szüksége egy olyan feljegyzett esemény előkeresésére mely olyan mértékben mentes egyéb folyamatoktól, hogy az ne zavarja meg az olvasó értelmezését. A fiktív példák mellet természetesen túlnyomó többségben szerepelnek a valós esetek elemzései, melyek az országok viselkedését írják le és magyarázzák.

A kötet terjedelme is szokatlan, hiszen mindössze kétszázötven ritkán szedett oldalon tárgyal ezernégyszáz évnyi gazdaságtörténelmet. Ez ismét csak a makro-makroszint eredményeként jöhetett létre. A tematika teljesnek tekinthető, s egy olyan keretet nyújt, amelybe könnyen behelyezhető mondjuk egy sokkal elmélyültebb gazdaságtörténeti munka, mely nem tér ki külön az európai kereskedelmi hálózatra vagy az R&D (Kutatás és Fejlesztés) folyamatára. Sokszor csak említés szintjén jelenik meg a gazdaság pénzügyi szektorának milyensége. Emellett pedig a bankok és egyéb hitelintézetek gyakran szerepelnek a történelemkönyvek oldalain, ami hiányérzetet kelthet, hiszen az intézmények viselkedését nagyban meghatározzák a monetáris rendszer adta lehetőségek.

Az bimetalikus rendszer ezüst és aranyalapon nyugvó gazdaságából az 1819-es Resumption Act-tel vette kezdetét az monometalikus aranyalapú rendszer, melyet Anglia vezető szerepe miatt a legtöbb európai ország átvett. A folyamattal párhuzamosan az internacionalista szellem megerősödésével létrejöttek a különböző vámuniók, mint a Skandináv Vámunió, vagy a Latin Vámunió Franciaország vezetésével. Utóbbinak a szerző szerint az volt a jelentősége, hogy ellensúlyozni tudta Angliát. Az aranyalapú pénzrendszer könnyebbé tette a nemzetközi kereskedelmet, mivel az arany árfolyam mindenhol egyenlő volt, s az árucserében csak kis mértékben lehet arbitrázzsal számolni. Ehhez azonban három fontos szabály megtartására van szükség: először, a pénzt ingyenesen be lehessen váltani arannyá a meghatározott, így biztos árfolyamon. Másodsor az arany akadálymentes áramlása az országok között nélkülözhetetlen a stabilitás érdekében. Végül, az egyes nem-

6. Glatz Ferenc: Az európai történelem kérdőjelei, Historia 2000, 22.évf./2, 3–9.

zeti váltóknak konvertibilisnek (nemzetközi kereskedelemben alkalmazhatónak) kell lennie az arany miatt. Ami azt eredményezte, hogy a valutáknak megmaradt a fedezete, hiszen azok is szabadon vándorolhattak a rendszeren belül. Ezek kis kilengésekkel biztosították az arany általános árfolyamát. A rendszert a politikusok és a gazdasági szereplők már csak megszokásból, bizalomból is használták amellet, hogy valójában ez az egyensúly soha nem tudott annyira megbillenni, hogy az esetlegesen a negatív kilengés felbontsa a rendszert. Az első világháború alatt a szisztémát „felfüggesztették” s a kormányok nagymennyiségű értékpapír kibocsájtásával fedezték egyre növekvő hadikiadásaikat, ami sokszor a jól ismert hiperinflációkhoz vezetett. Az arany standard dominanciájának mégis az 1929–1933-as válság vetett véget. Anglia vezetésével 1931-től az államok lassan letértek az aranyalapról, s így hatvan százalékra csökkentették a kamatlábakat az 1929-es állapotokhoz képest. Így gyorsabban visszaállhatott a gazdasági növekedésük. A váltást nem minden állam hajtotta végre, Franciaország már csak 1936-ban lépett ezen a téren. A gazdasági fejlődést Európában leginkább az ismét felépő protekcionizmus hátráltatta, méghozzá olyan mértékben hogy a gazdasági fejlődés így a XIX. századéna csak a negyedét érte el.

1944-ben az újabb világégés és inflációk következtében felállították a Nemzetközi Valutaalapot (International Monetary Fund) egy államok közötti megállapodás keretén belül az amerikai Bretton Woodsban, amiről későbbi névét is kapta a rendszer. Az új pénzalap továbbfejlesztése volt a réginek, méghozzá úgy, hogy a dollárt, kiemelték a többi valutához képest és mintegy kulcsszereplővé tették a pénzforgalom terén. A dollár az aranyhoz képest fix váltó arányt kapott, így az funkciójában azonosulni tudott a nemesfémmel, ami gyakorlatban úgy csapódott le, hogy a tagállamok dollárt is felhalmozhattak. A dollártartalékot pedig eladhatták az *US Federal Reserve*-nek aranyért. Emellet pedig az összes nemzeti váltó egy standardizált, de a dollár/arany hányadosnál alacsonyabb aránnyal viszonyult az amerikaihoz. Így tulajdonképpen kétemeletessé vált az épület melynek emeletén az Egyesült Államoknak meg kellett őriznie a dollár aranyhoz való 35:1 arányát. A földszinten pedig a tagállamok maradékának immár lehetősége nyílt a szabadabb gazdaságpolitikához, ez például a papírpénz mennyiségének változtatásával való operálást is jelentheti. Ami a tőke mozgásokat illeti, ebben a közegben kissé nehézkessé váltak, s elméletileg az országok között csak a folyó fizetési mérleg (current account) keretei között volt lehetséges a nagyobb volumenű pénzmozgások lebonyolítása a magánszféra számára. Az országok részéről ez mégis egy biztos háttért (IMF) és egy olyan rendszert eredményezett, ami egy, az árucikkek keresetében megmu-

tatkozó kívülről jövő negatív hatást a dollárhoz képest történő leértékeléssel el tudott hátrítani. Így az adott ország termékei versenyképesek maradhattak, még a devalváció ellenére is. A célt azonban nem tudták elkerülni, hiszen a spekulánsok ezen a rendszeren is megtalálták a gyenge pontokat. Külföldi kölcsönök felvételével vagy a megvásárolt áruk fizetésének késleltetésével, nagyobb forgótőkét tudtak kovácsolni, mely mögött nem volt meg a megfelelő fedezet. A legkomolyabb problémát azonban az eredményezte végül, hogy a dollár az 1960-as évektől kezdve erősebb mértékben inflálódott, mint az európai pénzek. A dollár diszázsioját jó darabig nem vették figyelembe, amikor továbbra is a 35:1 arányszámot tekintették váltoalpnak. Végül 1971-ben a dollárt leértékelték az aranyhoz képest, majd két évre rá az infláció folytatásának köszönhetően az arany elvesztette konvertibilitását. A szerző kiemeli, hogy ennek háttérében nagy jelentőséggel bírt a bizalom és a kötelezettségvállalás hiánya a rendszerrel szemben, melyet az aszimmetrikus felépítés is generált.

Az összeomlott rendszerből úgy nőtt ki a következő, hogy nem vette át annak hátrányait, sem pedig kiterjedését. A kötött árfolyam helyett a piac teljesítőképességén alapuló lebegő árfolyam került bevezetésre. Azt azonban nem lehet kijelenteni, hogy ez a rendszer az előzőek felépítéséhez képest mindenhol azonos volt Európán belül. A legújabb jelenség az Európai Monetáris Rendszer megjelenése volt Németország vezetésével. Ez a nyugati területeken kezdett az 1980–1990-es években formálódni, s a monetáris uniót tűzte ki maga elé végcélul. Ez a rendszer 2002-től, mint az euro-blokk ismeretes. Ez az államok szintjén azt jelentette, hogy sokkal biztosabb pénzügyi háttérrel rendelkeztek ahol az egységes valuta megkönnyíti a tagállamok közötti kereskedelmet és tőkeáramlást. Ez a tulajdonság azonban egyúttal a monetáris autonómiájuk megszűntét is jelentette, bár végeredményében Európa egységesüléséhez vezethet.

Úgy gondolom, nem kell több tartalmi részt bemutatnom ahhoz, hogy érzékeltessem a könyv hangulatát. Nem lehet kellőképpen hangsúlyozni a könyv elméleti közgazdasági szemléletét, mely erősen szembehelyezkedik az eseti kvantitatív módszerekkel és inkább egy közgazdász szemüvegén keresztül nyújt rálátást az eseményekre, mint egy kliometrikusén, akit, úgy vélem, a „történész szemléletű” kategóriába lehet sorolni. Ez az oka, hogy nem lehet egyértelmű ajánlást írni a kötethez. A könyv nyelvezete könnyed – néhol egyenesen humoros – azonban a szemléletből adódóan az olvasónak tisztába kell lennie a közgazdaság alapjaival. A kifejezésekkel, melyek nem igazán használatosak még az ökonometrikus irodalomban sem – nem-hogy kevésbé közgazdaság centrikus módszertant használó szakemberek

műveiben –, igencsak meggyűlhet a baja az olvasónak. Persson professzor előszavában megemlíti, hogy a szótárt könyve hátuljában pont azért érezte szükségesnek, hogy a közgazdaságtant kevésbé ismerők számára kéznél legyen a segítség, ha szükséges. Ez a szótár azonban véleményem szerint egy a gazdaságtörténet illetve a közgazdaságtudomány iránt nem professzionálisan érdeklődő személy számára kevés. Ezért illetve azon egyéb, fentebb részben tárgyalt, részben azokból következő tulajdonságai miatt a kötet kizárólagosan a szakemberek, esetleg hallgatók számára hasznosítható. A mű félrevezető lehet a gazdaságtörténetre tekintve, hiszen ez az elméleti közgazdaságba való teljes integráció a könyvpiacokon szereplő kötetek tanulsága szerint nem tekinthető általánosnak, legalábbis Európában nem. Minden esetre a kötet – érthető módon – igen népszerű munka, hiszen tavaly már az ötödik újranyomást élte meg, s Magyarországon is akad olyan egyetem ahol ajánlott irodalomként szerepel az irodalomjegyzékben.

Karl Gunnar Persson: An Economic History of Europe, Knowledge, Institution and Growth, 600 to Present, (Európa gazdaságtörténete, tudás, intézmények és növekedés, 600-tól a jelenig) Cambridge University Press, 2010. 252.oldal

Káli Róbert

Lektorálási (nem helyszíni) tudósítás egy ideológiai műhelyből

Genovában – e fontos ipari és tengeri kikötővárosban – hosszú évtizedek óta (1942/43-ra megy vissza az előtörténet) létezik egy önmagát kommunis-tának nevező és valló politikai mozgalom, amely azonban nem a jelző egy-kor hivatalos értelmében vállalja föl ipari és munkáskörnyezetének álmát (ábrándját?), álmának világnézetét, osztja eszméit, nem azonosítja magát a valaha a Szovjetunióban létezett és vele szövetséges kommunista pártokkal (az olasszal se), ezeket mint sztálinistákat elutasította és elutasítja, vissza-nyúl a klasszikus marxizmus Leninig vezető teóriájához és annak alapján folytatja szervezett keretek között kutatói, tanulmányozói tevékenységét a kapitalizmus, a munkásmozgalom történetére vonatkozóan, jelenteti meg rendszerességgel és tetemes számban kiadványait, havonta az újságformá-tumú periodikáját (Lotta comunista = Kommunista harc), illetve pártalak-zatban működik, társadalmi akciókat szervez, szövetkezeteket tart életben a városban és környékén, ahogy ez egyébként a hagyományainak a részét képezi. Szakfolyóiratunk számára mindez aligha lehet „tudósítási” téma, ám következetes és szorgos kutatói és publikációs tevékenységük tartalmaz olyan információkat, melyekre érdemes figyelni, ugyanis a kapitalizmus időszakának gazdaság- és ipartörténeti kérdéseiben szakmai elmélyült-ségre tettek szert – nem véletlenül, mivel a kapitalizmus az ő ideológiai és politikai ellenfelük, alapos vizsgálatnak vetik alá, mert diadalmaskodni készülnek vele szemben. Nekigyürköznek a munkának és az ellenfélnek is, mintha mi sem történt volna az elmúlt évtizedekben, a kapitalizmus kü-lönböző összefüggéseinek, kiemelt helyen a történetieknek minél szélesebb körű megismerésére törekcsenek, eredményeik nem elvetendő.

Első példánk erre a tudományos szempontból pozitív viszonyulásra *Emi-lio Gianni* könyve. A cím a XIX. századvégi munkásmozgalom történetére utal, de a kor gazdasági és szociális problematikáját szintén gazdag tény-anyaggal illusztrálja, kritikusan hatolva a szakirodalmi előzményekbe, így éri el, hogy olvasójával felfedezteti a kor társadalmi-politikai feltételeit,

melyek között megszületett az olasz munkásmozgalom modern pártjának – a szocialista pártnak – az elődje, az Olasz Munkás Párt 1882-ben Milánóban, az olasz iparosodás és gazdasági élet fellegrájában. (A szocialista párt születési dátuma 1892.) Gianni és forrásai szerint (többek között Volker Hunecke: Munkásosztály és ipari forradalom Milánóban 1859–1892, Bologna, 1982.) 1881-ben Milánóban az aktív lakosság megközelítette a 200 ezer főt, ennek 47,8 százaléka (szám szerint 92 087-en) az iparban dolgozott, a mezőgazdasági munkások aránya 5,6 százalék, viszont meglepően magas a harmadik szektor 46,1 százaléka, ami kb. 89 ezer embert jelentett, de közülük 40 ezren magánháznál háztartási alkalmazottak, kiknek társadalmi helyzete, státusza nyilvánvalóan csak statisztikailag azonos a harmadik szektorban elkönyvelt pénzügyi tisztviselőkkel, szabadfoglalkozású értelmiségiekkel, közalkalmazottakkal vagy a kereskedőkkel és szállodásokkal, olyannyira, hogy nagyon is szolidárisak voltak a munkások megmozdulásaival, tüntetéseikkel és (tiltott) sztrájkjaikkal. Minden esetre jól látható a vegyes szociológiai képlet, amely az olasz munkásmozgalmat egyébként kezdettől fogva rászorította a nyitottságra, az együttműködések keresésére más társadalmi kategóriákkal. A magán háztartásokban foglalkoztatottakon kívül a kereskedelmi segédmunkások, különféle szolgáltatások dolgozói, annak ellenére, hogy nem a törzsökös munkássághoz tartoztak, társadalmi helyzetüket, anyagi juttatásaikat tekintve ösztönösen odasorolták magukat, és a munkásmozgalomban is ugyanilyen ösztönösséggel befogadták őket, mivel fogalmuk sem lehetett még a modern „politológiai” kidolgozott szövetségpolitikai koncepciókról. A milánói szociológiai képlet különben nem egyedi Itáliában, a harmadik szektor terjedelmessége általában jellemző a nagyvárosokra, ami magyarázatul szolgálhat arra, hogy az olasz politikai élet egyik sajátossága, a nagyipari munkások és a városi középosztályok közötti kötelék és egymásra utaltság történelmileg alakult ki, és megfelelő történelmi előzmények után meghatározó elem az olasz politikában. Kezdetben mindennek – tapasztalatok és próbatételek híján – csak a nyomai látszanak és csak halvány jeleit mutatja az összefogas.

A korai olasz iparosodás másik sajátossága a struktúra változatossága, és nem véletlenül – a fentiekből is következően – szoros kapcsolata a könnyűipar és a szolgáltatások szükségleteivel. Az 1881-es adatok szerint a milánói ipar vezető ágazata a ruhagyártás (közel 30 ezer embert foglalkoztatva), második helyen áll a fémkohászat 10259 fővel, majd követi ezeket sorrendben a textilipar, a fáfeldolgozás, a bőr-szakma, az élelmiszeripar, az építőipar, a nyomdászat, a nemes- és egyéb fémek feldolgozása, a papíripar, a vegyipar, a gumiipar stb. Az ipari szerkezetben, az egyes üzemek méretében vissza-

tükröződnek az ágazati dimenziók, a manufakturális kisipar szóródásai és ezek leképezik a munkásmozgalmi szerveződés aspektusait, bonyolult szer-
teágazó aprómunkát követelő erőfeszítéseit. 1881 és 1891 között az ipari
fejlődés minőségi változáson ment át, az új műszaki eljárások, a gépesített
technikák megjelenése néhány százalékos arányeltolódást eredményezett
a munkásság gyarapodására és a harmadik szektor csökkenésére, ám ez
nem javította a munkásszervezkedések feltételeit, változatlanul jelentős a
szétaprózottság, a tőkés nagyipari koncentráció pillanatnyi hiánya. A vál-
tozó szakmai követelmények, a gépesítéshez való alkalmazkodás a korábbi
munkás-erényeket, a szaktudás egyes, az alkotó fantázián és a kézműves,
kisipari előéleten nyugvó elemeit részben kiiktatják, új típusú konkurenciát
teremtnek az iparosodásnak köszönhető nagy felvevő képességű munka-
erőpiacon, szembeállítanak egymással régi és új munkásokat, fiatalokat és a
korábbi kézműves technikákhoz szokott idősebbeket, helybéli milánóiakat
és környéki, az iparban szerencsét próbáló betelepülőket, előzőleg földmű-
velőket. Főként a munkabérekre káros konkurencia, a munkásosztályon
belüli szociális feszültségek méregfogát a munkások pártjának, öntudatra
ébredő tagjaiknak kell kihúznia. (Gianni száz oldalt kitevő terjedelemben,
könyvének mellékletében ismerteti a munkások pártja vezetőinek és aktivis-
táinak életrajzi adatait, ezzel is érzékeltetve a párt erejét, szervezettségét.)

Kihagyhatatlan fejezetek Gianni vizsgálódásában a korabeli nyomorúsá-
gos munkakörülmények, a 12 órás vagy azt meghaladó munkaidő, a kemé-
nyen és becsülettel elvégzett munkáért járó éhbér, a női és gyermekmunka
hatványozott profitorientált kizsigerelése. Szerzőnk által idézett fél-anar-
chista, fél-szocialista szinte elfelejtett szociológus, amolyan oknyomozó
újságíró *Paolo Valera* (1850–1926) írt szívbemarkolóan a munkásélet ak-
kori viszonyairól. 1901-ben kiadott könyvében (La Folla = A tömeg) kép-
zelt párbeszédet konstruál a napi két lírát kereső asztalossal, valamint az őt
lebúj-étkezdebén kiszolgáló pincérnővel. Valera kérdése: mennyit költenek
az asztalosok és a hozzájuk hasonlók napi ellátásukra? Az összeszámolt fil-
lérekből kiderül, napi kerestük háromnegyed részéből táplálkoznak – igaz:
naponta háromszor, de – akkor még nem szóltunk a lakhatási rezsijükről
(!). Megkérdezi Valera őket: „miért nem sztrájkoltok? Hogy börtönbe zár-
janak – válaszolják viszontkérdezve –, vagy hogy munka helyett az utcán
sétálgassunk? De eljön az idő, amikor útni fog az igazság órája, mert ez a
szégyen nem tarthat a végtelenségig.”

A sztrájkot Giuseppe Zanardelli – 1881–83-as évek igazságügyi mi-
nisztere – betiltotta. Törvényének egyik paragrafusa a munka beszüntetés-
ét „köznyugalom elleni vétségnek” határozta meg, egy másik paragrafus

a sztrájkolót „kártevőnek” bélyegezte, s persze tilos volt a közrend megzavarása is. Gianni fogalmazásában a kizsákmányolás törvényerőre emelt szabadságot élvezett. A legkisebb munkahelyi „fegyelmezetlenség” – a mellékhelyiségek többszöri látogatása, lélegzetvételnyi pihentető bámészkodás az ablakokon keresztül – a fizetés drasztikus megkurtítását vonta maga után, súlyosabb esetekben az elbocsájtást. Az egyik üzemben dolgozó munkásnőknek nem lett volna szabad napjában kétszer kitekinteni az ablakon, másodjára rajtakapva könnyelműségüket a bérük bánta. Szerencsétleneknek ez lett volna a kisebbik bajuk. Egyes „gyilkos szakmákban” – vegyi üzemekben, egészségkárosító vegyi anyagokat használó mosodákban, tisztítókbán (pl. márványtisztítás) – rövid időn belül elhasználták egészségüket és fölélték munkaerejüket, mivel nap mint nap lúgos maróhatású tisztítószerezrel teli kádakban kénytelenek matatni, e vegyi anyaggal szoros kapcsolatban tönkremegy a bőrük, a tüdejük, hullik a hajuk. Az országos átlagnál a nők Milánóban kevesebben házasodtak és kevesebbet szültek, ellenben sokan közülük a megaláztatások, diszkriminációk ellen (fizetésük alacsonyabb a férfiakénál, ki vannak téve a „főbbség” szexuális zaklatásainak) a még embertelenebb prostitúcióba menekültek. Különösen gyakori jelenség volt ez varrónők, a pincérnők, a mosodások esetében, akik a dohányipari, vegyipari, gumiipari, ruházati és textilipari, kerámiai szakmákban dolgozó társaikkal elnöiesítettek egész iparágakat. N. B. A foglalkoztatottak 41 százaléka nő volt 1881-ben. Nem kevésbé sanyarú sors jutott a fiatalokú dolgozóknak, azaz a gyermek-munkásoknak. Még az olasz állami egység létrejötte előtti osztrák kormányzat 1843-as törvénye állított föl néhány szabályt: megtiltotta például a 9 éven aluli gyermekek dolgoztatását. (Óriási! Nem?). Másfél évtizeddel később „tökélesedett” a törvényhozás: érvényben maradt a kilenc éves korhatár, viszont tíz év fölött már mehettek a föld alá, bányákba dolgozni a gyerekek, az éjszakai munka megengedett lett 12 év fölött, 15 éves kortól pedig veszélyes és egészségtelen munkát is végezhettek. Újabb húsz év telt el, amikor nem más, mint Francesco Saverio Nitti – liberális politikus, később miniszterelnök – élesen bírálta azokat az iparosokat, vállalkozókat, akik nem tartják be a fenti törvényeket sem, miközben a fiatalokú munkaerő védelmére új szabályozást sürgetett. Elképzelhetők a gyermekek generációit sújtó gátlástalan visszaélések és önkényeskedések, melyekben tetszélgőn és büntetlenül kiténtek az olasz ipar nagyhatalmú urai. Valera írt „szegény gyerkőcökről, akiket reggeltől estig le-föl futtattak felügyelőik a lépcsőkön malteros vödörökkel a vállukon, folyvást nógatva őket és biz’ baj származott abból, ha megálltak levegőt venni egy-egy pillanatra.”

Gianni nem csak vitriolba mártott tollal kritizálja a visszasságokat és nem csak az ipari fejlődésért a munkásosztállyal fizetett nagy árat mérte meg élesen értő szemmel, elismeri a milánói burzsoázia vállalkozó szellemének, tehetségének és találékonyságának megannyi eredményét, nem különben a gazdasági és iparfejlődést. A politikai elismerést sem tagadja meg a fejlődést pártfogoló milánói városvezetéstől, dicséri annak erőnyeit és rátermettségét az adminisztratív eszközök használatában, a város gazdasági menagementjének kiformalásában. Családtörténeteken pásztázva bemutatja a Pirelli, Bocconi és más kevésbé ismert dinasztiák sikeres pályafutását. Giovanni Battista Pirelli több vállalkozásban is érdekelt, míg a neve alatti gumigyártás a világhírig repítette. Ferdinando Bocconi és Luigi Bocconi egyszerű mozgó-árus apjuk (Roberto) nyomdokát követve Milánóban, francia mintára nagy kereskedelmi központot (centert) nyitottak. (Ma Milánóban egyetem viseli a Bocconi nevet, amely az élvonalbeli közgazdászokat képezi.) Rajtuk kívül számtalan iparos, gyáros, szakember adta hozzájárulását Milánó városának, az egész olasz ipar hírnevének emelkedéséhez. Milánó mellett ugyanis az egész régió kiemelkedő teljesítményt produkált, s ha ma valakinek módjában van egy fapados járáttal elrepülnie Bergamóba, hogy onnan autóbusszal átmenjen Milánóba (ez a leggazdaságosabb megoldás), akkor a sztráda ötven kilométeres szakaszán a két város között egyadta összefüggő, üzemcsarnokok láncolatából álló ipari parkot szemlélhet, amelynek a rádiuszát képzeletben kitágíthatja a szélrózsa minden irányába még ötven-ötven kilométerrel, és akkor nem mondtunk sokat. A látvány történeti megértéséhez jó szívvel ajánlható Emilio Gianni könyve, amelyből ugyanakkor az olvasó megismerheti a milánói munkásmozgalom kezdeteit, megismerheti annak vezetőit, akik helytállva a munkában partnerei tudtak lenni a nagytekintélyű északi vállalkozói-munkáltatói osztálynak, nem egyszer ügyesen képviselve saját osztályuk érdekeit a szakszervezeti harcokban, a tárgyalóasztalnál, a közéletben. Mint írtuk fentebb az Olasz Munkás Párt a szocialista párt elődje, és már ennek a pártnak a képviselőjében Luigi Majno diadalmaskodott az 1900. júniusi választásokon Giuseppe Colombo fölött, aki pedig a milánói és lombardiai iparosodás „atyja” volt, egyike azoknak, akik igen sokat tettek előbb újságíróként, később városi tanácsnokként, majd miniszterként városuk haladásáért. Különösen jelentős volt Colombo támogatása a fiatal szakmunkások képzésében, több új iparág (elektrotechnika, mechanika stb.) a szakképzés megalapozásának köszönhette elterjedését.

A másik példa, amiért ezt az ideológiai műhelyt kiválasztottuk, magyar vonatkozásban is ráirányította a figyelmünket. A Lotta comunista 2013. januári számában Franco Palumberi a holland újságíró, Paul Schilperoord

2012-ben megjelent könyvéről (Josef Ganz the jewish engineer behind Hitler's Volkswagen, New York RVP Publishers, 2012. 408. o.) szólva a „bogárhátú” gépkocsi megszületése kapcsán a magyar-zsidó mérnök közreműködéséről ír, állítva, hogy Ganz nélkül a „bogárhátú” projektje nem valósult volna meg. A holland újságíró a *Motor-Kritik* folyóirat 1920-as és 1930-as évek évfolyamainak számai, a müncheni Német Múzeum archív anyagainak alapján tárta fel Ferdinand Porsche és teamjének, köztük Ganznak a nevezetes gépkocsi típus létrehozásában kifejtett munkáját, jóllehet Ganz közvetetten – írásaival és tanulmányaival – vett rész a csapat tevékenységében, majd zsidó származása miatt emigrálnia kellett Németországból és műszaki elképzeléseit nem realizálhatta közvetlenül. A történetet sorjában előadva fény derül a bonyodalmakra. Ganz 1898-ban született Budapesten, a család 1916-ban költözött Németországba, felvették a német állampolgárságot. Az ifjú Ganz frankfurti tanulmányok után a bécsi Technische Hochschule növendéke abban az időszakban, amikor Ausztria az autóiipari technológiák világszintű központja. Az első világháborúban Ganz a német haditengerészet katonája és barátságot köt Michael Max Munkkal, az aerodinamika úttörőjével, együtt dolgoznak és kifejlesztik a szélalagutat, tanulmányozzák az aerodinamikai jelenségeket. A háború után Darmstadtban gépészmérnöki tanulmányokat folytat. 1921 szeptemberében Berlinben autók kiállításán meglátván Edmund Rumpler cseppalakú modelljét (Tropfenwagen), megfogyan benne a gondolat egy forradalmi jellegű kisebb változatra, amiből tulajdonképpen bogárhátú („cserebogár”) Volkswagen végül gyártásra került, ám addig sok víz folyt le különböző folyamokban. A '20-as években érlelődött az eredeti gondolat Ganz fejében, de másutt is: a Tatra Műveknél, emiatt azután bonyodalmak keletkeztek. 1926 tavaszán a *Motor und Sport* lapban Ganz hosszú cikket írt a kis autó-féle elgondolásáról és a publikációval megalapozta hírnevét az automobil szakmában. 1929 januárjában már mint a *Motor-Kritik* főszerkesztője részletesen megírta a kis autóra vonatkozó tervezetét, amely megfelelt a „bogárhátú” műszaki sajátosságainak. 1932-ben a Standard Fahrzeugfabrik megvásárolta Ganztól a kis autó fejlesztésének és gyártásának licencét és elkészült a Standard Superior. Ezt kiállították a berlini autószalonban, ahol Göring és Goebbels is szemügyre vették, majd a gyártó üzem igazgatója, Wilhelm Gutbrod magának Hitlernek magyarázta el az autó műszaki és gazdasági jelentőségének mibenlétét, aki azonban a Volkswagennek nevezett végleges formában megvalósult típus előállítására nem a zsidó Ganznak, hanem Porschénak adott megbízást. Ganz közben (1934-ben) svájci nyaralásából nem is tért vissza Németországba. A háború után Franciaországban dolgozott, és 1951-ben

Ausztráliába került, a General Motors ottani leányvállalatához, míg nem 1958-ban a Volkswagen Művek akkori igazgatója, Heinz Heinrich Nordhoff – Ganzot jól ismerő szakember-vezető – a nagysikerű autóról tartott előadásában Porsche mellett Ganz érdemeit is elismerte. Palumberi idézi a beszéd Ganzra vonatkozó részét: „Sok fiatal mérnök, különösen Németországban szembeszóltak a kihívással, sarkalta őket Josef Ganz a „Motor-Kritik” szerkesztője. Ganz metsző iróniával támadta a régi automobil társaságokat, és egy misszionárius égő meggyőződésével vívott keresztes hadjáratot az új gondolatért.” A Ganznak kijáró német állami kitüntetés sajnos nem jutott ki neki életében. Feltételezések szerint az átélt izgalmak (emigráció, egyedül Porsche sűtkérezése a sikerben) hatására elszenvedett infarktusok véget vetettek életének, 1967-ben meghalt.

(A történehez tartozik, hogy a Tatra Művek beperelte a Volkswagent a „bogárhátúért”, mivel magának is részt követelt a típus kifejlesztésében, azonban keresetét elutasították. Ganz tervei ugyanis nem a Tatránál, a német gyárnál kötöttek ki.)

A Lotta comunista rendszeresen közöl érdekesebbnél érdekesebb ipar-és gazdaságtörténeti írásokat.

Emilio Gianni: Dal radicalismo borghese al socialismo operaista (A polgári radikalizmustól a munkás szocializmusig) Edizioni PANTAREI, Milano, 2012. 7–447. o.

Pankovits József

MŰVELŐDÉSTÖRTÉNET

Lombroso és a tudományok a XIX. századi Itáliában

A könyv megjelenésének apropója egy nemzetközi konferencia, amelyet a Torinói Tudományos Akadémián tartottak *Cesare Lombroso* halálának 100. évfordulója, valamint a még általa kidolgozott *Kriminál antropológiai múzeum* újra megnyitása alkalmából. A szerzők egyik célja: „A tudósokat mint az olasz vezető osztály egyik alkotórészeként tanulmányozni”, másik céljuk: „elgondolkodni e kultúra (ti. a lombrosói) örökségén, milyen argumentumokat találnak e témák tudósai számára a jövőre nézve.”

Mary Gibson amerikai (USA) előadásának címe: *A Kriminológia Lombroso előtt és után*. Megállapítása a tudományok európai és amerikai (USA) területeken történő elfogadását illetően nem csak Lombrosoval kapcsolatban aktuális: „Mint amerikai, azt mondhatom, Lombroso nevét a jelenkori publikációk virágzásáig talán jobban ismerték és tisztelték az Egyesült Államokban, mint Olaszországban”. Figyelmeztet arra, hogy Lombroso elméletei időnként olyan tévutakra is vezettek, amelyen elméleti vonatkozásait valószínűleg maga a nagy kriminológus is elutasított volna. Lombroso sikerének titka merészségében, határozott elkötelezettségében gyökerezett olyan társadalmi problémák „új és modern” felvetésében, melyeket az akkor nemrég egyesült Itáliában „veszélyeseknek találtak”. Bűnözés-teóriájában megkülönböztette a született bűnözőket a kívülről jövő szenvedélyek impulzusa által mozgatott, még újra szocializálható bűnelkövetőktől. Elméleteit a kriminológia és a rendőrség kapcsolatát illetően a „pozitivistá kriminológiai iskola”, más néven az „olasz iskola” nevek alatt határozták meg, és bár azok nagy ellenállást váltottak ki, mégis mély nyomokat hagytak az olasz igazságszolgáltatásban, pontosabban az olasz rendőrség és börtönrendszer megreformálásában. Egyik tanítványa, bizonyos *Salvatore Ottolenghi* 1903-ban megalapította a *Scuola di polizia scientifica*-t (*Tudományos rendőriskola*), ami ma a *Scuola superiore di polizia* (*Felsőfokú rendőriskola*) néven működik. Ottolenghi „kritika nélkül” elfogadta tanítója nézeteit. 1885 után a francia kutatók hevesen támadták Lombroso elméletét: szerintük a bűnözés melegágya a társadalmi környezet. A németek nemigen

foglalkoztak vele, az angolok a többi, a kontinensről kiinduló egyéb teóriákkal együtt az övét is „gőgösen” elutasították... Nagyon népszerű volt ezzel szemben az USA-ban, Ázsiában és Dél-Amerikában – ez utóbbiban azért is, mert igazságszolgáltatásuk nem kevés hasonlóságot mutatott az olaszokéval; elméletét átdolgozva alkalmazták a helyi viszonyokra. A XX. század húszas–harmincas éveiben Kínában és Japánban jelentek meg fordításban a művei – azok a japánok számára a modernséget jelentették.

Peter Becker a linzi egyetemről érkezett a kongresszusra, előadásának címe: *Lombroso mint a kriminológia „emlékhelye”*. Lombrosóról megállapítja, hogy ő alkotta meg először a bűnöző és a bűnöző testének „új és tartós képét” – igaz, mondja, hogy amilyen gyorsan befogadták elméletét, ugyanolyan gyorsan el is felejtették. A rendőrök már öelötte is tanulmányoztak pl. olyan dalokat, börtöncellák falainak feliratait, amelyeket rabok alkottak, később pedig ő is vizsgálta azokat; az ő számára azonban ezek a megnyilvánulási formák a bűnözők „alsóbbrendűségét” bizonyították.

Hogyan viszonyultak halála után a szakemberek a tanításához?

Egyrészt személyes memóriaként őrizték azt a nagyközönség körében, másrészt - elsősorban a biológusok – tudományos alapokról vetették kritika alá; mindez azonban nem akadályozta meg ez utóbbiakat abban, hogy kimondják: ő volt „a bűnöző modern és tudományos megközelítésének a megalapítója”. A XX. század ötvenes éveinek végétől a szociológiai megközelítésű kriminológiai irodalom azután „ostrom alá vette Lombroso emlékét.” Ma a neurológiával foglalkozó tudósok számára, amennyiben biológiai megközelítésben szólnak róla, az ifjúkori bűnözésről szóló kutatásai modernnek tűnnek, ő maga a „biológiai kriminalizmus szimbóluma a kései XIX. században és a XX. század elején”. A statisztikák pedig azt mutatják, hogy személye ma is gyakran felbukkan nagy példányszámú lapokban, és ma már Németországban is.

Antonello La Vergata olasz tudós *Lombroso és a degeneráltság* címmel tartott előadást. Kicsit hosszúnak tűnő, a degeneráltság fokozatairól, formáiról, felfogásáról és ábrázolásáról szóló bevezetője után gyakorlatilag Lombroso elméleteit írja le, majd rátér az atavizmus és a degeneráltság közötti különbségre, az epilepszia Lombroso által megfogalmazott jelenségére. Az 1880-as évek után Lombroso a géniusz mibenlétét tanulmányozta: azt állította, hogy az táptalaja az epilepsiának, az alkoholizmusnak, az öröklődésnek. Felmerül az előadásban egy budapesti születésű orvos, bizonyos *Nordau* neve, aki a kultúra megjelenési formáit tanulmányozta, azokat „patologikusoknak és mérgezőknek” tartotta, s így nyilatkozott sok nagy íróról, költőről (Wilde, Tolsztoj, Ibsen, Zola), zeneszerzőről (Wagner) stb.

Lombroso támada a magyar származású orvos ilyen irányú besorolását, Nordaut neurotikusként tartotta, és legszívesebben megsemmisítette volna a műveit. Az előadó szükségesnek találta kiemelni: „Lombroso sohasem ítélte el a modernséget, a degeneráltságot és az atavizmust a dolgok rendjébe tartozóknak, nem pedig civilizációs betegségnek vagy a civilizáció elkerülhetetlen jelének tartotta.”

Paola Govoni a bolognai egyetemről a következő című előadást hozta: *A tudós professzionalizálódása és a nők megjelenése az akadémiai tudományban. Az angol és az olasz példa szembevetése.* A történelmi kor, amelyet vizsgál, az utolsó kb. másfél évszázad, azon belül a második angol ipari forradalom, ami Európa déli részén – itt elsősorban Olaszországot célozza meg – az első ipari forradalom korszaka volt. Az utóbbi évek történelmi kutatásai tették lehetővé, hogy a XIX. és a XX. század között összehasonlíthassuk a nők és a férfiak teljesítményét és lehetőségeit a tudományok területén. Ez volt az a kor is egyben, amelyre Lombroso tudományos munkássága tehető, és amelyben Olaszország Angliát tekintette modell értékűnek mind társadalmi, mind oktatási, mind tudományos téren, és végül, de nem utolsónak, amikor a nők ugyanúgy bekerülhettek az egyetemekre, mint a férfiak. 1831-ben *William Whewell (1794–1866)* megalapította a *British Association for the Advancement of Science* nevű szervezetet, amelynek több női tagja is volt. Ugyancsak Angliában a XIX. század végétől a nők dolgozhattak is. Olaszországban Lombroso és *Paolo Mantegazza* ugyanezekben az években a nőket „az emberi fejlődés legalacsonyabb fokainak” tartották *Darwin* elméletére hivatkozva – bár, emeli ki az előadó, maga *Darwin* nem osztotta volna nézeteiket. Lombrosóék állítólagos tudományos alapokról indokolták véleményüket, mely szerint a nők kevésbé intelligensek voltak, mint a férfiak, a társadalomnak erős felügyeletet kell gyakorolnia felettük. Az igazság azonban másutt keresendő: Angliában is, az USA-ban is, Olaszországban is a férfiak az egyetemet végzett nőktől saját privilégiumaikat – főleg a munkavállalás terén – féltették és őrizték.

Federica La Manna a calabriai egyetem munkatársa *Panizza, Lombroso és a német natutalizmus. Oskar Panizza (1853–1921)* német költő, drámaíró, elbeszélő életének rövid bemutatása után (a beteges képzelgéssel túlfűtött német szerző végül megőrült) megismerkedhetünk Lombroso németországi fogadtatásával, amely két síkon történt: egyrészt a bűnözőkről írt munkái iránti tudományos érdeklődés, másrészt a génusz és az örület közötti kapcsolat síkján; *Panizza* ez utóbbiban lép be a kutatási témába. *Panizza* szerint a génuszt nem egy ketrecben rabként élő, kényszer szülte hatások alatt álló valaminek kell elképzelni, hanem olyan valakinek, akit egyfajta „imperatív-

vusz” indít alkotásra. Kiemeli, nem lehet egyenlőségjelet tenni géniusz és örület közé. Teóriájának alátámasztására ő is nagy neveket hoz fel: Schiller, Ibsen, Caesar, Pascal, Newton, művészeti irányzatok közül a szintén német *Sturm und Drago*t.

Silvano Montaldo (torinói egyetem): *A tudósok részvétele a politikai életben*. Az előadás statisztikai adatokkal indul arra nézve, milyen arányban vettek részt az olasz tudósok az olasz politikai életben, kiindulópontja a 19. század, azon belül az olasz egyesülés utáni korszak. Az egyesülés előtti időszakban tartott tudóskongresszusokon (1839 és 1845 között) már föltűntek az 1848 és az egyesülés utáni korszak vezető rétegének képviselői, és ezek a tudós összejövetelek is már előre vetítették a XIX. századi tudósportrét, segítették a különböző tudományágak fejlődését, s néhány személyben a tudós és a politikus már együtt jelent meg. Lombroso kritizálta a liberális politikai rendszer hiányosságait, próbált harcolni a korrupció ellen, de végül inkább kívül maradt az aktív politizáláson, kivéve életének azt a szakaszát, amikor a tudomány és a politika között a szocializmushoz csatlakozáson keresztül akart összekötő kapcsolatot találni – ilyen irányú próbálkozása azonban eleve bukásra ítéltetett.

Alessandra Ferraresi a páviai egyetemről a Lombroso korabeli tudomány és állam kapcsolatát elemezte *A tudósok és az állami apparátusok* című előadásában. A fentebb már említett, 1839–1847 közötti tudóskongresszusokat a „hasznos és hazafias tudomány” jele alatt tartottaknak nevezte, az egyesülés utáni, tudományoknak nyújtott állami támogatás „a nemzetépítés sarkköve” volt, melyben a liberális Itália építésében a tudósok a saját, egyéni képzésüknek megfelelően és a politikai élet megkövetelte posztokon is hasznossá tehetők megukat, „átjárhattak” akadémiai elkötelezettségükből az államirányításba, illetve helyt állhattak egy időben mindkét pályán, vagy éppen a tudósokat az állam felkérhette bizonyos szaktudományos felkészülést is igénylő feladatokban való részvételre. És még egy érdekes vonása a „miniszteriális tudománynak”: olyan új kutatási területeket jelölt ki, amelyek még nem képezték az „akadémiai intézményesedést és specializálódást.”

Mauro Forno a torinói egyetemről *Tudósok és a tömegtájékoztatási eszközök (mass media)*. *Lombroso és a pozitivisták tudósok a XIX. és a XX. század közötti sajtóban* című előadásában először is leszögezi, hogy a XIX. század végén – XX. század elején megújult az újságírás és a szerkesztőségi gyakorlat, úgy, hogy mindezek a változások nem akadályozták a szabad és liberális sajtó továbbélését. A nyomtatott sajtó csakúgy, mint a gazdasági és kulturális élet egyéb központjai Közép- és Észak-Olaszországban vol-

tak, ahol ekkor már létrejött egy gazdagsággal rendelkező társadalmi réteg, amelynek már újságok vásárlására is jutott pénz. Ezek az újságok a pozitívizmus irányvonalát követő tudósok írásait közölték: antropológusokét, pszichológusokét, kriminológusokét. Maga Lombroso az 1890-es évektől a szocializmussal kacérkodó publicisztikával jelentkezett az igen nagyszámú hazai és külföldi sajtóban, és sikerült neki olyan „komplex és rettenetes” témákat érintenie, mint a kétségbeesés, reménytelenség, szenvedés, betegség. Publicisztikai munkásságának is köszönhetően egyre több külföldi szervezet igyekezett kapcsolatba lépni vele.

A kongresszust kerekasztal-vita követte, melynek résztvevői a következő problémákat vitatták meg: mit lehet még – és egyáltalán lehet-e még – valamit hozzátenni az elhangzottakhoz, így pl. miért nem foglalkozott többet Lombroso az egyedi, deviáns betegek jogaival, lehet-e azt mondani, hogy inkább volt vitakezdeményező és problémafelvető, minz kriminológus? A kérdésekhez többen is hozzászóltak, és érdekes, figyelemre méltó, megfontolandó válaszokat adtak, így pl. a napjainkban már hazánkban is egyre hevesebb vitákat kiváltó rasszizmus és ennek lombrosói alapjai, avagy a freudi pszichoanalízis és a lombrosói pszichológia fejlődésének különböző útjai Itáliában, ezen belül Lombroso „sikerének” magyarázata, ami még „sok meglepetést tartogat” a kutatók számára.

A könyv egyik érdeme, hogy szigorúan tartja magát – jobban mondva az előadók szigorúan tartják magukat egyrészt a könyv címéhez, másrészt saját maguk által választott témákhoz, ami igaz, két témát kapcsol össze: Lombroso életét és munkásságát, illetve a nagy kriminológus korának tudományos és politikai összefüggéseit, így mind a tudósk, mind a politikusok érdeklődéssel olvashatják, míg a „kezdő” kriminológusok, az ifjabb generáció leendő kriminológusainak és a kriminológia történészeinek nem egy kiinduló kutatási irányt adhatnak a felvetett témák. A könyvet – magától értetődően - részletes bibliográfiák egészítik ki.

Silvano Montaldo (szerk.): Cesare Lombroso. Gli scienziati e la nuova Italia. Cesare Lombroso (A tudósok és az új Itália). Bologna, Il Mulino, 2010. 294 o.

Kun Tibor

A történelem és az érzések – az érzelem története

Az érzések és érzelmek mindig is befolyásolták az emberek cselekedeteit és így, implicit módon magára a történelemre is nagymértékben kihatottak. Érdekes módon csak a XXI. század küszöbén jutott el a társadalmi és tudományos érdeklődés olyan szintre, hogy az érzések és az érzelmek komoly kutatási témákká válhattak. *Jan Plamper*¹ könyvét történelmi tekintésnek is nevezhetnénk, amelyben a szerző 480 oldalon részletesen elemzi azt, hogy alapjában véve az érzelmek hogyan is hatnak ránk, illetve a cselekedeteinkre. Ebben a műben² maga a szerző is érzelmileg telítetten érvel, és meglepő történelmi helyzetek példáján újra és újra bebizonyítja az olvasónak, hogy valójában itt a földön semmi sem történik érzések és érzelmi motiváció nélkül. Az érzelem történetisége vezérfonalként fut végig a fejezeteken.

Az első fejezetben bevezetőként az érzelmek történelemének a történetéről van szó. A második fejezetben a társadalmi konstruktivizmus és ezen belül a néprajz tudománya a fő témák. A harmadik fejezetben az univerzalizmus irányait és az emberi élettel kapcsolatos rohamosan fejlődő tudományokat boncolgatja a szerző. A negyedik fejezetben főként az érzelmi történelem távlataival ismerkedhet az olvasó. Plamper az érzelmek különféle kölcsönhatásait tulajdonképpen az egyetemes történelem ókortól napjainkig tartó folyamatába ágyazza bele. A szerző bemutatja azt a körülményt, hogy az érzések hogyan hatottak és hatnak ki a mindennapi cselekedeteinkre, vagyis lényegében azt fejtegeti, hogy mi is húzódik meg egyes reakcióink mögött.

---

1. Jan Plamper 1970-ben született. A Brandeis és a Berkeley Egyetemeken tanult (az utóbbin szerzi meg a PhD-fokozatot). Ezt követően a szerző Tübingenben lesz segédkutató. Egyidejűleg az érzelmek történetének a kutatásával is foglalkozik (mint Diltthey Fellow) a Max Planck Intézetben (2008–2012). Ma Plamper a történelem tanszék professzora Goldsmithsben (a Londoni Egyetemen). Forrás: <http://www.mpib-berlin.mpg.de/en/staff/jan-plamper>, Megtekintve 2013. március 7.

2. Tulajdonképpen nem a jelenlegi mű Plamper legismertebb könyve, hanem a „The Stalin Cult: A Study in the Alchemy of Power” (A Sztálin-kultusz: Tanulmány a hatalom alkímájában) 2012. kiadás (Yale University Press).

Csak néhány kép, illetve ábrázolás van a könyvben, ám ezek kimondottan találóak és szellemesek. Főleg az a fénykép, ahol Angela Merkel asszony kimutatja a félelmét Putyin orosz államfő labrador szukájával szemben. A kutya mindenhova követi Merkelt, és úgymond, sakkban tartja a német kancellármőt, aki korábbi negatív tapasztalatai miatt nagyon fél a kutyáktól. Megállapítható, hogy a szerző állításai és utalásai szempontjából a képes szemléltetések használata tökéletes eszköz, hiszen ebből is láthatjuk, hogy az erős érzelmeket még a hivatásos politikusoknak sem sikerül mindig palástolniuk. Azonban itt most kétszeres hatásról is szó lehet, hiszen Plamper az ilyen médiumok bevetésével és a humorral azt is eléri, hogy az olvasó témával kapcsolatos érdeklődése még jobban megnő.

A spiritualitással és szellemi állapotokkal kapcsolatos kérdésekkel főleg a vallások, illetve a teológia tudománya foglalkozott sokat. A mai tendencia szerint ez éppen az ellenkező irányba tolódott, mert azok, akik többet szeretnének megtudni az emberről, tulajdonképpen már nem a lelkieket kutatják manapság, hanem az agy funkcióinak a tényleges vizsgálatával vannak elfoglalva. A könyv elején az agynak, ezen belül az amygdalának a bemutatásával foglalkozik Plamper. Kiderült, hogy ennek a szervnek kulcsfontosságú szerepe van az agyban a szorongásos érzelmek kialakulásával kapcsolatban. A szerző nagyon jól ismeri az aggódással és a szorongással kapcsolatos hatásokat, hiszen több éves kutatási tapasztalata van a félelem ilyen jellegű vetületeiről. (Plamper a félelem tárgyát főként a második világháborúban részt vett orosz katonák között kutatta.)

Plamper számos kérdésre keresi a választ, például: „Mi az érzelem? Kinek van érzelme? Hol van érzelem? Van-e az érzéseknek történelmük? Ha van történelmük, hogyan tudja a történelemtudomány ezeket a történeteket megragadni? A könyv központi kérdése a következő: mikor, hol, kinek és miért mutat valaki nyilvánosan érzelmeket? Ezekon a kérdéseken túl még az a sajátosság is érdekes, hogy a fejezetek végén, a szerző minduntalan szembeszegül a saját érvelésével. Ilyenkor voltaképpen az értelmi érvelés kerül szembe az érzelmi fordulattal. Még ha logikai egyensúly ural is egy eszmecsere, akkor is el kell fogadnunk Plamper azon alapállítását, mely szerint cselekedeteinket az érzelmek motiválják, tehát ezek végül is nagyban kihatnak mind a döntéseinkre, mind az egész életünkre.

Az érzelmeknek történelemformáló szerepük van, hiszen bizonyos értelemben befolyásolták és ma is meghatározzák a hatalom és a politika embezeit. Már csak emiatt is igaz, hogy ezek óriási hatással vannak az emberek mindennapi életére. Az ösztönök, az érzelmek és a szenvedélyek kulturálisan meghatározottak és időnként jelentős változásokon mennek keresztül

történelmük folyamán. Ezek a változások óriási jelentőségűek az emberiség egészére nézve.

Plamper szakemberekkel kapcsolatos történelmi kitekintője Arisztotelésszel kezdődik, majd az érzelmekkel kapcsolatos meghatározása után rögtön rátér *Darwinra*, illetve a „The Expression of the Emotions” című könyvére. Valójában olyan ez, mintha Plamper történelmi sétára vinné az olvasót, hiszen a továbbiakban olyan jelentős szakértők bemutatása következik, mint *Paul Ekman*, *Joseph LeDoux* és *Freud*. Ezek után a szerző olyan szociológusokra és történészekre hivatkozik, mint például *Johan Huizinga* és *Norbert Elias*, mivel ők is tanulmányozták az emberi érzésvilág kérdéskörét.

Plamper érzelmekkel kapcsolatos történelmi felfedezőútján az univerzalista és a társadalomkonstruktivista megközelítések közötti ellentmondáshoz is elvezet, és ezt párhuzamokban mutatja be. A két irányzat között a nagy dilemma az, hogy az érzelmek öröklődtek-e és megváltoztathatatlanok, vagy inkább társadalmi szerkezetek. Feltéve, hogy fogalmi szinten figyelembe vesszük századunk olyan jelenségeit, mint a gyilkos gyűlölet és a vakbuzgóság, rögtön megjegyzendő, hogy a poszt-strukturalizmus képviselői igencsak tévedtek módszereikkel. A poszt-strukturalisták lényegében azt állították, hogy a társadalmi kapcsolatok csupán diskurzuselemzés által megközelíthetőek és jól feldolgozhatóak. A legjobb példa arra, hogy ez mennyire nem így van, a 2001. szeptember 11-ével kapcsolatos eseménysorozat.

A szerző korunk legújabb fejleményeit egyenesen a 2001. szeptember 11-én történtekhez köti, mert „... ez mintegy katalizátor felgyorsított olyan folyamatokat, amelyek már hosszabb ideje folyamatban voltak”. Ezek az események tulajdonképpen mindent megváltoztattak, még a tudományterületek világában is, ahol a biológia, mint tudományág már a háttérbe szorult. Azóta felélénkült az étellel kapcsolatos tudományágak közötti szorosabb együttműködés, és a természettudományok élén a fizika vált a fő vezető diszciplínává. Továbbá az is megfigyelhető, hogy a történelemtudományokat jelenleg erőteljesen befolyásolja a kulturális tanulmányok paradigmája. Így a korszellem kutatásai például olyan új témák és érdeklődési területek felé irányulnak, mint az emberi test és a környezete, a szexualitás, a nemek vagy éppenséggel az intelligencia. Plamper az érzelmek történelmét az újabb, illetve a nyertes kutatási irányvonalak közé sorolja, mert szerinte ez kulcsfontosságú jelenkori téma.

Plamper e könyvében, nem csupán bevezetést nyújt az érzelmek történetébe, hanem a témával kapcsolatos eddigi szakértői tudást is szintetizál-

ja. Ilyenformán ebben a műben a fogalmak történelme össze van kötve a tudománytörténettel és a történeti kritikával is. Sőt, a szerző egy világos mérlegelésben azt is körvonalazza, hogy mit mondtak az érzelmekről a természeti és kulturális tanulmányok területén működő különböző véleményyt képviselő szakemberek.

A fent említett érzelmi kategorizálás kapcsán megemlíthető, hogy a történészek között sincsen egyetértés. Ők főként azon vitatkoznak, hogy mely érzések meghatározhatóak fiziológiailag, és mely érzelmeket befolyásolhat és formálhat a társadalmi és kulturális kontextus. Plamper kifejti, hogy a témával kapcsolatban általában sincs egység a tudósok között, és nincs egyetértés sem a szemlélet, sem az alkalmazott módszerek kapcsán, mintha ezen a téren magukon a tudósokon is a kétségbeesés érzése kerekedne felül. Ezzel Plamper azt jelezi, hogy az érzelmi történelem területén még mindig nagyon sok a tennivaló.

Egy ilyenfajta műnél elvárható volna a szerzőtől, hogy elsősorban tény-szerű módon írjon. Ehelyett a szerző néhol kissé elfogultan ír, saját szellemiségének és benyomásainak is szabad teret enged a fejezetekben. Az olvasónak el kell fogadnia ezt a stílust, mert a könyv így teljes. Sőt az által, hogy Plamper bebizonyítja az olvasónak, hogy saját maga ellen is tud érvelni, a könyv számos lenyűgöző objektív vonatkozása jobban kidomborodik a sorok között.

A szerző több oldalról is megvilágítja az érzelmek történetét. Például az érzések és érzelmek hatalma nemcsak a társadalomkonstruktivista nézetekben, hanem különféle utazási jelentésekben is szerepel. Sőt, a sokszínű történeti és elméleti elkalandozások mellett az olvasó érdekesítő néprajzi esettanulmányokat is megismerhet, és a szerző, kissé elfogultan, a néprajzban terjedő univerzális érzelem kérdéskörének a tárgyalására egy egész fejezetet (3.) szán.

Plampert az is érdekli, hogy az érzelmeket hogyan fejezik ki a különféle kultúrákban. Szerinte az érzelmi változásoknak saját történelmük van a különböző kultúrákon belül. A szerző itt olyan antropológusokra – például az 1970-es évekből Robert Levyre és Jean Briggsre – támaszkodik, akik különleges kulturális környezetekben tanulmányozták az érzelmeket. Briggs például egy kanadai eszkimó csoportnak, az utkuknak a viselkedési szabályait így foglalta össze: „soha sem szabad dühösnek lenni”. Amikor egy utku felnő, akkor ő *ihumához* jut, ami nem más, mint az értelem és az érzelmek feletti uralkodás képessége. Briggs szerint csak egy „gyereknek” vagy a „nagyon beteg vagy örült személyeknek” nincsen *ihumája*.

A könyv függeléke mintegy 125 oldalt tesz ki: könyvészet, index valamennyi megnevezett személy nevével és egy nyilvántartás a felhasznált képek forrásairól. Ami azonban ebből a könyvből nagyon hiányzik, az egy kulcsszójegyzék lenne, már csak azért is, mert a fűlszövegben megjelenik néhány érdekes kifejezés, amelyek nehezen fellelhetőek a fejezetekben. Még azt is meg lehet említeni, hogy a beavatatlan olvasónak valószínűleg szüksége lesz egy szakszótárra, mivel a szerző számos megmagyarázatlan szakszót alkalmaz a műben.

A szerző nem csak bevezeti az olvasót az érzelmek történelmébe, de rámutat a szembenállásra, amely az érzelmek természeti és kulturális szemlélete között van. Ehhez kapcsolódó egyéb vitatott kérdéseket is fejteget: öröklött-e az intelligencia vagy velünk született; képes-e az egyén szabadon és felelősségteljesen dönteni.

Jan Plamper: Geschichte und Gefühl – Grundlagen der Emotionsgeschichte (A történelem és az érzések – az érzelem története). Siedler Verlag, München, 2012. 480 o.

Eperjesi Zoltán

A ROKONTUDOMÁNYOK KÖRÉBŐL

Tanulmányok az antik és középkori jogtörténet és filológia tárgyköréből

Nótári Tamás *Studia Iuridico-Philologica II. Studies in Classical and Medieval Philology and Legal History* című tanulmánykötete 2012-ben jelent meg Szegeden a Lectum Kiadó gondozásában. A címe érzékelteti, hogy folytatással van dolgunk, a 2007-ben Debrecenben a *Hungarian Polis Studies* sorozatában megjelent kötet folytatásával. A tanulmánykötet tíz angol nyelvű írást tartalmaz. Az alábbiakban ezeket tekintjük át röviden.

Az első a *Handling of facts and forensic tactics in Cicero's Pro Cluentio* című tanulmány. Az Aulus Cluentius Habitus védelmében tartott beszéd Kr. e. 66-ban született. Cluentiust azzal vádolták, hogy mostohaapját, Oppianicust megmérgezte. A vád kiegészítő eleme egy nyolc évvel korábbi eljárás folyománya volt: Cluentius ekkor vádat emelt Oppianicus ellen egy állítólagos mérgezési kísérlet miatt, s ennek eredményeként Oppianicus száműzetésbe ment – a vád konkrétan azt hozta fel nyolc évvel később, hogy Cluentius megvesztegetette a bírakat. A szerző elemzi a beszéd történeti háttérét, a törvényi tényállást, a vesztegetési vádat és a mérgezési vádpontot, valamint Cicero stratégiájának retorikai eszközeit elemzi. A szerző rámutat, hogy a Cluentius védelmében tartott beszédet Cicero utóbb maga is a három szónoki stílus szerencsés vegyítéseként említi. Quintilianus a *Pro Cluentiót* úgy jellemezte, hogy Cicero port hintett a bírák szemébe. A per történeti háttere több mint komplikált. A vádlott, Cluentius anyja, Sassia az idősebb Cluentius halála után férjhez ment saját egykori vejéhez, Melinushoz. Cicero ebből a tényből vezeti le a fiú és anyja közti feszültséget – utóbb majd az anyát állítja be a vád fő mozgatójának. Utóbb Cluentius anyja megözvegyülve férjhez ment Oppianicushoz, aki elvált feleségei mellett két gyanús körülmények között elhalálozott feleséget is számlált – ezt Cicero mint Oppianicus „mérgezési hajlamának” bizonyítékaként vonultatja fel beszédében. Oppianicus korábbi házasságából származott a vádló is, az ifjabb Oppianicus, vagyis Sassia mostohaafia, akinek segítségével az anya vérszerinti fia életére tört – legalábbis Cicero érvelése szerint. A gyil-

kossági kísérlet ténye alapvetően bizonyíthatatlan, viszont Cluentius vádat emelt mostohaapja, az idősebb Oppianicus ellen. A vádlottakat bűnösnek találták, ám a per kapcsán számos szabálytalanság gyanúja, és esetlegesen a vesztegetés kérdése is felmerült. Oppianicus védője Cluentiust gyanúsította a vesztegetéssel, s a védő utóbb néptribunusként a törvényszékeket alkotó szenátori rend romlottságának bizonyítékként hivatkozott az esetre. A per politikai hullámokat vetett, és több szenátor ellen vád alapjául szolgált. Mielőtt Cicero elvállalta volna Cluentius védelmét, maga is a törvényszékek megvesztegethetőségének példájaként hivatkozott az idősebb Oppianicus elleni perre. Miután az idősebb Cluentius meghalt, özvegye, Sattia Cluentiust gyanúsította Oppianicus egmérgezésével. Az ifjabb Oppianicus ilyen előzmények után emelt Kr. e. 66-ban vádat Cluentius ellen a Sulla-féle *lex Cornelia de sicariis et veneficis* alapján, amely magában foglalta az emberölés, a mérgeg előállításának és továbbadásának tényállását, valamint a törvényszék megvesztegetését *magistratusok* és szenátorok által. (Cluentiust formailag sem lehetett volna bűnösnek nyilvánítani a vesztegetés miatt, mert lovagrendi családból származott, és nem viselt hivatalt. A per törvényszéke harminckét esküdtből állt. Cicero nem tért rá azonnal a fő vádpontra: előbb a vesztegetésnek szentelte figyelmét. Ennek keretében részletezte az idősebb Oppianicus előéletét, valamint a Cluentius elleni állítólagos mérgezési kísérlethez kötőse perekkel. E hosszú bevezetés után a mérgezés vádját alaptalanak minősítette, és túlzott könnyedséggel siklott át rajta.

A következő tanulmány címe: *Translatio imperii – Thoughts on Continuity of Empires in European Political Traditions*, amelyben a szerző a *translatio imperii* eszméjét elemzi. A *translatio imperii* az az elv, amely alapján bizonyos államok/birodalmak korábbi birodalmak közvetlen vagy közvetett jogutódjának tekintették magukat. A szerző ennek kapcsán Hésiodos *Munkák és napok* című eposzát, Dániel könyvét, Tertullianus *Apologeticumát*, Iustinus *Epitoma Pompei Trogiját* elemzi. Ezt követően a középkor felé fordul: a Bizánc mint „második Róma” és a Moszkva mint „harmadik Róma” eszméjét, a 962-ben megalapított Sacrum Romanum Imperium ideológiáját és Freisingi Ottó *Chronica sive Historia de duabus civitatibus* című krónikáját veszi górcső alá.

Az ezt követő tanulmányok középkori tárgyúak, elsősorban a korai középkor bajor írott forrásait vizsgálja bennük a szerző.

A *Remarks on Gesta Sancti Hrodberti confessoris* a Virgil püspök (749–784) által 747-re megírt, illetve megírtatott Szent Rupert-életrajzot vizsgálja, azon belül pedig a következő négy kérdést: mikor érkezett Rupert Salzburgba, miért távozott Wormsból, mikorra datálható halála, illet-

ve hol halt meg? A szerző behatóan elemzi a Rupert-legenda két változatát (*Gesta Sancti Hrodberti confessoris, Conversio Bagoariorum et Carantanorum*), és arra a megállapításra jut, hogy nem egymásból származtathatók, hanem egy közös ősről mennek vissza, nevezetesen a *Vita Hrodbertire*, amit Virgil salzburgi püspök nagy valószínűséggel 746/47 táján írt meg. A kérdésekre adott válaszai így foglalhatók össze. Rupert 696-ban jött székhelyéről, Wormsból Bajorországba. Salzburgban szervezett formát adott a már jelenlévő kereszténységnek, ám a Szent Péter-kolostor alapítása nem az ő nevéhez köthető. Salzburgban nem alapított egyházmegyét, tehát wormsi, nem pedig salzburgi püspöknek tekinthető. Március 27-én Wormsban halt meg, halálának éve bizonytalan, erre legkorábban 715-ben kerülhetett sor.

A *Bishop Virgil – Author of Aethicus Ister’s Cosmography* című írás egy érdekes kora középkori paródiáiratot vizsgál. Az Aethicus Ister néven író szerző arra hivatkozik ugyan, hogy műve Szent Jeromos egy görögből készített fordításának átdolgozása, de Nótári a szakirodalommal egybehangzóan ezt kizárja. A művet a szerző a VIII. századra datálja, legkésőbbi forrásának kora alapján azonban mindenképpen 768 utánra. Keletkezési helyeként Freisinget adja meg, lévén hogy a legkorábbi másolat is ott keletkezett. Az *auctor* meghatározása kapcsán annak ír származása mellett foglal állást. A forrás beható elemzése alapján Nótári szerint e szerző nem más, mint Virgil püspök, aki 745 táján ment Bajorországba, püspökké 749-ben szentelték, a mű pedig Bonifác érsekkel folytatott vitájának irodalmi lecsapódása.

A *Remarks on dating and localising Lex Baiuvariorum* című írás a *Lex Baiuvariorum* eredetét elemzi. A *Lex Baiuvariorum* érdmi kutatása már a XVIII. században megkezdődött. Nótári e munkák közül kiemeli az ingolstadt-i Johann Nepomuk Mederer munkáját, Paul Roth 1848-as disszertációját, valamint Johannes Merkel máig mérvadó kiadását a *Monumenta Germaniae Historicá*ban. A datálása kapcsán kiemeli Heinrich Brunner tanulmányát, amelyben a *Lex Baiuvariorum*ot egy VII. századi meroving törvényből származtatta. Bruno Krusch szerint a *Lex Baiuvariorum*ot 729-ben a frank uralkodó *edictum*aként Martell Károly hirdette ki. Konrad Beyerle 1926-os kiadásában úgy foglal állást, hogy a *Lex Baiuvariorum* egy egyházi szerzőre megy vissza, amit az egyházi jelleg is alátámaszt – keletkezési helyként Beyerle Nideralteich kolostorát jelöli meg. Ernst Mayer úgy vélekedett, hogy a bajor törvénykönyv egy, a VI. század végéről származó frank forrásra vezethető vissza. Franz Beyerle szerint a *Lex Baiuvariorum* jórészt mint királyi törvény 614 előtt jött létre, utóbb pedig csak novelláris kiegészítésekkel bővült.

Nótári Heinz Löwe és Peter Landau véleményével egyetértve, a bajor törvénykönyv keletkezési dátumát 737 és 743 közé teszi, keletkezési helyét pedig a hercegi székhelyre, a Regensburgban található Szent Emmeramkolostorba.

A *Remarks on the 8th century registers of Salzburg* című tanulmány a kora középkori salzburgi birtokjegyzékeket (*Notitia Arnonis, Breves Notitiae*) vizsgálja. Mindkét jegyzék Arn püspökre/érsekre megy vissza, aki Nagy Károly hű embereként vádlóként vett részt az utolsó bajor herceg, III. Tasziló elleni perben is, ami végeredményben az önálló Bajor Hercegség felszámolásához vezetett. A salzburgi püspök/érsek ezekkel a jegyzékekkel egyházmegyéje elsőbbségét akarta bizonyítani a többi bajor püspök felett. A szerző alapos filológiai aprómunkával elemzi a művek nyelvi-stiláris jellegzetességeit, valamint az okleveles anyag nyelvhasználatával való kapcsolatukat.

A *Social structure of Bavaria in the mirror of the estate registers and Lex Baiuvariorum* című írásban a szerző a 788-ban Nagy Károly által felszámolt Bajor Hercegség társadalmi szerkezetét vizsgálja. A tanulmány jogtörténetileg legértékesebb része a *libertas* fogalmának elemzése, a szabadok és a rabszolgák jogállásának alapos, az egyéb germán népjogokat is összehasonlítás tárgyává tevő taglalása.

A következő tanulmány címe: *De conversione Bulgarorum – On the legal background of the christianisation of the Bulgarians*. A szerző itt elhagyja a bajor középkort, és egy nagyon érdekes, a bolgárok története szempontjából igen fontos forrást elemez. A bolgárok a IX. század második felében tértek át a keresztény hitre, a térítést körükben részint római, részint bizánci misszionáriusok végezték, ami értelemszerűen konfliktust eredményezett Róma és Bizánc között. A szerző először Phótios pátriárka, majd I. Miklós pápa levelét vizsgálja – mindkettő címzette Borisz cár, az utóbbi levél az ún. *Responsa*, vagyis a pápa válasza a bolgárok kérdéseire. Ellenkéntben Phótios pátriárka levelével, amely dogmatikai és egyházszerkezeti kérdéseket tárgyal, a pápa levele alapvetően pragmatikus hangvételű, amire a fiatal bolgár kereszténységnek nagyobb szüksége és érdeklődése lehetett. A levél nagyjából követi a feltett kérdések sorát – a kérdéses nem maradtak fenn –, és lehetővé teszi a kérdések rekonstrukcióját, lévén hogy a válasz nem egyszer a „kérdésekre felelvé”, „amint kérdeztétek” stb. bevezetéssel indul. Ilyen tipikusan pragmatikus kérdések a bolgárok részéről például, hogy mely napokon kell böjtölni, el lehet-e temetni az öngyilkosokat, lehet-e turbánt, ill. nadrágot viselni (a rómaiaknál szokásos tóga helyett) stb. Számos kérdés vonatkozik az egyházszerkezetre, valamint arra is, hogy a

fennmaradó pogány rítusokkal szemben milyen fokban kell, illetve lehet toleranciát tanúsítani. A dokumentum azért egyedülálló, mert más nép történetéből nem maradt fenn olyan forrás, amely mintegy pillanatfelvételnéként rögzítené a kereszténység felvételekor felmerülő kérdéseket, a megtérők kétélyeit, a régi és az új hitvilág közvetlen ütközési pontjait.

A kötet középkori részének a Kárpát-medence története szempontjából legérdekesebb darabja a *Comments on the Avar-related chapters of Conversio Bagoariorum et Carantanorum* című tanulmány.

A *Conversio* mint forrás 870-ben keletkezett Salzburgban. Apropójául a Salzburgi Érsekség Metóddal történt konfliktusa volt, ugyanis a Salzburgi érsek e művel akarta igazolni Salzburgnak a Karantániában és Pannonia Inferiorban folytatott missziós munkáját és e területek feletti joghatóságát. Metód Moraviában és Pannoniában végzett missziós tevékenységét pápa felhatalmazás alapján végezte, azonban ez fenyegetést jelentett a bajor egyház számára. A bajor püspökök Metódot 870 őszen Regensburgban zsinati bíróság előtt – eretneknek minősített tanai miatt – elítélték, és két és fél évig fogságban tartották, ahonnan csak II. Adorján pápa beavatkozásának köszönhetően szabadhatározott intervenciójának köszönhetően szabadult ki. A szerző tanulmányában a forrásnak az avarokra vonatkozó részeit vizsgálja – ezek közül a legfigyelemreméltóbb az önálló avar állam felszámolása utáni avar maradványnépeiségre vonatkozó rész. A *Conversio* harmadik fejezete azt állítja, hogy azok az avarok, akik keresztényé lettek, királyi adófizetőként megtarthatták földjeiket, és mindmáig ott élnek. Nótári hangsúlyozza, hogy önálló avar küldöttség ugyan utoljára 822-ban jelent meg a birodalmi gyűlésen, azonban a forrás „mindmáig” fordulata egyértelművé teszi, hogy a szabad állapotú avarok a frank uralkodóval függelmi viszonyban álló vezetők alatt éltek. A szerző hivatkozik továbbá arra, hogy a IX. századi avarság létét a Kárpát-medencében mind Regino *Krónikája*, mind pedig Bóborbanszületett Konstantin említi. Az e tanulmányban olvasható forráselemzés világosan cáfolja az osztrák és a német középkorászok azon tendenciózus nézetét, amely szerint az Árpád-féle honfoglalás korára a Kárpát-medencében már nem volt érdemi avar lakosság, vagyis hogy a honfoglalók nem találkozhattak és nem keveredhettek avarokkal.

A kötet utolsó darabja a *Legend of „dux” Ingo and his carta sine litteris* című írás. Ebben Nótári Enea Silvio Piccolomini (II. Piusz pápa) 1458-ban írott *De Europa* című művének egy fejezetét elemzi, amely egy Ingo nevű, Nagy Károly alatt élt hercegről szóló legendát beszél el. A szerző feltárja e legenda kialakulását, méghozzá a fent említett *Conversio* segítségével, és rámutat, hogy a „herceg” csupán egy nyelvtani félreértésnek köszönheti

létét, s hogy a valóságban egy Ingo nevű papról lehetett szó. Tisztázza továbbá, hogy a fiktív herceg legendája milyen közvetítőkön keresztül került be a humanista történetíró-pápa művébe.

Nótári Tamás kötete az ókortól a humanizmusig ívelő tematikát ölel fel, hangsúlyai a római antikvitásra és a kora középkori bajor történetírásra helyeződnek. Elemzéseiben gazdag forrásanyagra és bőséges szakirodalomra támaszkodik. Remélhető, hogy e kötetbe felvett írásai nemcsak a hazai, hanem a nemzetközi szairodalomban is visszhangra találnak.

Tamás Nótári: *Studia Iuridico-Philologica II. Studies in Classical and Medieval Philology and Legal History.* (Studia Iuridico-Philologica II. Tanulmányok a klaszikus és a középkori filológia és jogtörténet köréből) Szeged, Lectum, 2012. 210 o.

Szép Árpád Olivér

Egy hívő kánontörténész ellenszere „az egyház elhúzódo betegségére”

Miután *David Friedrich Strauss* a protestáns kereszténység „Achilles-inának”, *Herman Ridderbos* pedig „az egyház lappangó, elhúzódo betegségének” nevezte a kánon problémáját, *Kurt Aland* – pontosan fél évszázada – megjósolta, hogy „a kánon kérdése a teológiai és egyházügyi viták középpontjába fog kerülni”.¹ A münsteri Újszövetségi Szövegkutató Központ (INTF) alapítójának jövendölése mára beteljesedett, és Ridderbos metaforáját kölcsönvéve e „lappangó betegség” akuttá fordult. Elsőként a '90-es években, a Jesus Seminar munkatársai kerültek meg a tudományos eredményközlés hagyományos csatornáit (hogy a legszélesebb közönséggel tudassák: a Tamás- és a négy kanonikus evangéliumban Jézusnak tulajdonított mondások csupán 18 százaléka származik feltehetően Jézustól),² majd *Bart Ehrman*, *Helmut Koester*, *Elaine Pagels* és más Újszövetség-kutatók sorban jelentették meg közérthető könyveiket a korai kereszténység sokféleségéről.³ Eddig soha nem látott gyakorisággal röppennek fel hírek újabb és újabb szövegemlékekről – legutóbb tavaly, a Jézus feleségét említő kopt töredékről –, amelyek a szenzációs sajtóhírek szerint új megvilágításba helyezik a korai keresztény iratokat. Emellett *Dan Brown* regényeinek is

1. David Friedrich Strauss, *Die christliche Glaubenslehre in ihrer geschichtlichen Entwicklung und im Kampfe mit der modernen Wissenschaft*, 2 kötet (Tübingen: Osiander, 1840), 1:136; Herman Ridderbos, „The Canon of the New Testament”, in: *Revelation and the Bible: Contemporary Evangelical Thought*, szerk. C. F. H. Henry (Baker, 1958), 198; Kurt Aland, *The Problem of the New Testament Canon* (Mowbray, 1962), 31. Aland úgy vélte, hogy az egyháznak meg kell fontolnia az újszövetségi kánon szűkítését, és meg kellene szabadulnia olyan könyvektől (pl. Péter második levele, Jelenések), amelyeket „ma már senki sem tart kanonikusnak”. A fentieket Kruger idézi: 16–18.
2. „E tudósok hirtelenjében fontosnak érezték, hogy kutatásaikkal átfomálják a Jézussal kapcsolatos közvéleményt – olyan hévvel, hogy az már csaknem térítésnek is beillik” – véli Gregory A. Boyd, *Jesus under Siege* (Victor, 1995), 14.
3. Ehrman könyvei immár több éve mindig hűsvét előtt jelennek meg, ami tervszerűséget sejtet. Talán Kruger részéről sem volt véletlen, hogy a jelen recenzióban tárgyalt könyv kéziratát 2011 hűsvétja körül adta le, és a könyv éppen egy évvel később, tavaly hűsvétra jelent meg.

köszönhető, hogy a kánonkutatás, ami az ezredforduló előtt akadémikus bibelődés tárgya volt, mára a közgondolkodás részévé vált – mégpedig abból a megközelítésből, hogy a ma ismert Újszövetség a IV. században, hatalmi diktátummal állt össze, az alapvetően plurális kereszténység számos irányzatának és iratának önkényes kizárásával.

Michael J. Kruger, a charlotte-i (NC) Reformed Theological Seminary Újszövetség-tanárja erre a „betegségre” keres gyógyírt.⁴ Kruger korábbi könyveivel már alapos Biblia-filológusként, valamint korelemzőként tette le a névjegyét;⁵ az amerikai evangéliumi keresztény⁶ Biblia-kutatók között – újszerű megközelítése folytán – afféle paradigmaváltó tudósnek számít. Canon Fodder című, népszerű blogja publikációinál is olvasmányosabb hangnemben keresi az újszövetségi kánonnal kapcsolatos alapismertetek megosztását, népszerű tévhitek elosztatását.⁷

A recensens Kruger tavaly áprilisban megjelent, *A kánon újraértékelése: Az újszövetségi könyvek eredetének és tekintélyének nyomában* (Crossway, 2012. április) című kánon történeti, teológiai munkájának ismertetésére vállalkozik.⁸

Ahogy a könyv címe is utal rá, az eredet és a tekintély kérdése szorosan összekapcsolódik: az ún. történeti-kritika módszer is az eredet kérdésénél „talált fogást” a hagyományos protestáns kánon-koncepció tekintélyén. A könyv felütéséből és a szerző honlapjára hanganyagként feltöltött előadá-

4. Charlotte – amerikai léptékben – Chapel Hill szomszédságában van, ahol Bart Ehrman tanít. E sorok írója szívesen lenne légy a falon, amikor a két eszmei ellenfél összefut egy környékbeli bevásárlóközpontban, a csemegepultnál...
5. *The Gospel of the Savior* (Brill, 2005); *Gospel Fragments* (társszerző, Oxford University Press, 2009); *The Heresy of Orthodoxy: How Contemporary Culture's Fascination with Diversity has Reshaped Our Understanding of Early Christianity* (Crossway, 2010); *The Early Text of the New Testament* (társszerkesztő, Oxford University Press, 2012).
6. Az angol *evangelical* megfelelőjeként az érintett magyar közösségekben megszokott „evangéliumi keresztény” elnevezést használom, nem pedig az „evangelikál” szóátvételt, amelynek „bejáratása” még „szülőföldjén” – tudományos berkekben – is akadozik. Fabinyi Tibor, a kérdés legnagyobb hazai szaktekintélye mindkettőt használja (bár egyiket sem teljes örömmel); ehhez és a fundamentalista–evangelikál–liberális–posztliberális fogalmak meghatározásához bevezetésül ld. Fabinyi Tibor: „Mi is az evangéliumi kereszténység vagy evangelikalizmus?”, előadás az Aliansz Magyar Evangéliumi Szövetség konferenciáján, Piliscsaba, 2008. február 18. (elérhető az <*evangelikus.hu*> weboldalon; legutóbbi hozzáférésem ehhez és a recenzió hivatkozásaiban szereplő többi internetes oldalhoz: 2013. 02. 23.).
7. A blog címe szójáték az angol *cannon fodder*, „ágyutöltelék” összetett szóval (<*michaelj-kruger.com*>).
8. Köszönettel tartozom Szabados Ádám veszprémi evangéliumi lelkésznek, teológusnak, amiért felhívta a figyelmemet a könyvre, és a téma kapcsán tanulságos (Kruger meglátásait támogató) észrevételeket osztott meg velem, amelyek közül néhányat a jelen recenzió írásakor is figyelembe vettem.

sokból is kiderül, hogy Kruger – bár átfogó képet kíván nyújtani a kánon sokféle értelmezéséről – igazi ellenfelének Walter Bauer plurális kereszténységekre vonatkozó tézisének⁹ mai zászlóvivőit tekinti, közülük is a töretlen népszerűségű Bart Ehrmant.¹⁰ A kérdés, amire szerzőnk választ keres: „ha a korai egyház teológiai ingovány volt, és az apokrif könyvek ugyanannyira hiteles [tanúi a korai kereszténységnek], mint a kanonikus könyvek; emellett a kutatók meggyőződése, hogy az Újszövetség tele van hamisításokkal, akkor a keresztények milyen alapon hihetik, hogy éppen az a 27 könyv hiteles”, amely bekerült az Újszövetségbe, se több, se kevesebb? (20)

A szerző több kalapot visel. Módszere, megközelítése elsősorban nem történettudományos, hanem teológiai; saját szavaival: a kánon-történet és a kánon-teológia integrálására törekszik (24). Deklarált célja, hogy az újszövetségi kánonról zajló diskurzust visszahódítsa azok számára, akikhez igazán tartozik: hogyan is adhatna számot a keresztény vallás a kánonról alkotott felfogásáról – kérdi –, ha figyelmen kívül kell hagynia, hogy a keresztény felfogás szerint hogyan szerezzük az ismereteinket? (22) A könyv több fontos fejezetét tehát episztemológiai alapvetés tölti ki, amelynek a fő üzenete, hogy a kánon tárgyalásakor ne vegyük át minden szempontból azokat az ismeretelméleti premisszákat és diskurzusokat, amelyeken a kurrens iskolák alapulnak. Programadó munka kíván lenni, ezért a kánonnal kapcsolatos terminológia tisztázásának és a – nagyrészt éppen a terminológiai különbségekből eredő – eltérő kánon-felfogásoknak széles teret szentel. Ha az olvasó a kánon meghatározásairól és kutatástörténetéről akar alapos ismereteket, az I. részt nagy haszonnal forgathatja.

A könyv tehát apológia, eredetét tekintve pedig reakció: „a keresztény hittelt szembenálló egyik igen sajátságos problémáról szól.” (15) Nincs is könnyű helyzetben a recenzens, ha a munka történettudományos érdemeit úgy próbálja értékelni, hogy eközben eltekint a könyv apologetikai szerepétől, hiszen a történettudományos eredmények itt meghatározott szerepet töltenek be, *testimonium*ként szolgálnak a szerző reformált hite mellett. Viszont tudomásul kell venni, hogy a Biblia kutatását nem lehet függetleníteni a meggyőződésünkből eredő premisszáktól. Ebben a tárgyban sohasem fog semleges munka születni, a legkevésbé Észak-Amerikában, ahol a vallásosság – és a vallástalanság is – általában személyes élményből fakad, és ezért erős meggyőződéssel párosul.¹¹ Az elfogulatlan történészként fellépő

9. Kül. *Rechtgläubigkeit und Ketzerei im ältesten Christentum* (Mohr, 1934).

10. Kül. *Lost Christianities: The Battles for Scripture and the Faiths We Never Knew* (Oxford University Press, 2002), amelyben Ehrman a 159–257. oldalon kifejezetten felvállalja Walter Bauer örökségét.

11. E tekintetben különösen tanulságos Jon D. Levensonnak, a Harvard Divinity School ok-

Ehrman, aki a saját kitérés-történetével kezdi több előadását és *Misquoting Jesus* című könyvét, szintén nem „pártatlan”.¹² A Biblia-kutatás iránt érdeklődő olvasó hozzá szokik a párhuzamos értelmezésekhez: különböző megközelítésű szerzőket is olvas, és már a könyvek fellapozása előtt gondolatban „lefuttatja” a szerzők dekonstrukcióját – ugyanolyan „dekóderrel” olvas, mint aki egy belpolitikai esemény mélyére akar látni, s ehhez ellenzéki és kormánylapot egyaránt fellapoz. Persze saját premisszáitól a recenzens sem függetlenítheti magát, de érteni véli, hogy nagyjából mennyi a víz abban a közmondásos „pohárban”, amely Kruger szerint javarészt tele van, Ehrman szerint pedig üres. Emellett Kruger rokonszenves, mert nem a „pártatlan történész” Ehrmanre, Pagelsre és másokra jellemző képmutató fölnye árad belőle, hanem – markáns meggyőződése mellett is – a válaszokat kereső pionírszellem. És keresése eredményeként az olvasó végre nem ugyanazokat a rögzült axiómákat kapja, mint amelyekre néhány népszerű szerző kritikátlanul hivatkozik.¹³ Kruger azért is különleges, mert újabb adatokat is beemel a vitába – elsősorban a kodikológia területéről –, amelyekről eddig

---

tatójának egyik jegyzete: „Egy eset újult erővel irányította rá a figyelmemet a két külön világra, amellyel a Biblia kritikai vizsgálata során óhatatlanul szembesülünk. Meglepve olvastam a felvételi kérelmeket a doktori programra, melynek oktatói közé nem sokkal korábban szegődtem el. A kérelmekben lépten-nyomon önéletrajzi jellegű nyilatkozatok álltak, amelyek paradigmáját egy formakritikus talán «megtérés–narratívának» nevezné. Időnként két lépcsőben jelentkeztek: erős, de kritikátlan keresztény hit, amire általában egyetemen vagy főiskolán egy második megtérés következett, mely a történeti–kritikai módszer elfogadásával, a csalatkozhatatlanság és más hittételek elhagyásával járt. [...] Más jelöltek csak az első típusú megtérésről számoltak be, vagy mindenesetre életútjukról adtak ismertetést, amiből kiderült, hogy fogalmuk sincs a Biblia történeti kritikájáról, az egyetlen megközelítésről, amelyet a mi programunk alkalmazott. Amikor a pályázók alkalmosságát illetően aggályoskodtam, egy vezető tanár sietett megnyugtatni: «Ne aggódj – mondta –, sok diák így kezd, de alig töltenek itt két hetet, és megváltoznak.» ... Akik csak egyszer tértek meg, úgy gondolták, hogy a Biblia közvetlenül megközelíthető, anélkül, hogy bármiféle értelmezési keretet alkalmaznunk kellene. Talán éppen azt gondolták, hogy a történeti kritika egy értelmezési keret, s mint olyan, kerülendő. [...] Akik pedig kétszeres megtérés-történetet adtak elő, azok vagy nem ismerték, vagy elutasították a hagyományos zsidó és keresztény értelmezést. Második megtérésük meggyőzte őket, hogy a történeti kritika az egyedül érvényes értelmezési keret...” (*The Hebrew Bible, the Old Testament, and Historical Criticism: Jews and Christians in Biblical Studies*, John Knox, 1993, 107–108).

12. *Misquoting Jesus: The Story Behind Who Changed the Bible and Why* (HarperSanFrancisco, 2005), 1–15.

13. Ld. pl. a „kereszténység megjelenéséig a zsidó hagyományban hallatlan dolog volt a szenvedő messiás alakja, ezzel Jézus követői rukkoltak elő, miután mesterüket megölték” hit-tétel legutóbbi – nagyjából századik – előfordulását Bart Ehrman életművében, *Did Jesus Exist? The Historical Argument for Jesus of Nazareth* (HarperCollins, 2012), 173. Vö. pl. Vermes Géza, *A zsidó Jézus: Ahogy egy történész az evangéliumokat olvassa* (Osiris, 2005²), 186–187, a „megölt messiásról”.

csak kevésbé vettünk tudomást. A továbbiakban a könyv ezen – történet-tudományi szempontból leginkább értékelhető – újdonságaira hívom fel a figyelmet, átugorva a kánon különböző modelljeit, köztük a Kruger által javasolt „önhitelesítő” modellt tárgyaló 1–3. fejezeteket.

A 4–5. fejezetek,¹⁴ bár alapvetően teológiai–episztemológiai kérdéseket boncolgatnak, tárgyyszerűen ismertetik, hogy a korai keresztények szentírásnak tartották a könyveiket; valamint újszerű meglátásokkal szolgálnak arról, hogy *miért* készültek keresztény szent iratok. A szerző jó érzékkel mutat rá, hogy a korai zsidó-keresztények szövetségekben gondolkodtak, és gondolkodásukban a szövetségkötést – mondhatnánk, szerződéseket gyanánt – mindig iratok kísérték.¹⁵ A kánon logikai háttérében tehát meghatározó elem, hogy egy Istennel kötött újabb szövetségnek óhatatlanul újabb szent irattal vagy iratokkal kellett járnia. Az *új szövetség* közlésére, hirdetésére pedig az apostoli hivatal szolgált.¹⁶ Emellett az I. században a héber szent iratok még nem alkottak lezárt gyűjteményt, a keresztények számára viszont „a történet” Jézusban „beteljesedett”.¹⁷ A korai keresztények gondolkodásában a szövetségkötés mellett az újabb isteni szabadítás – az *exodus*, de más bibliai példák mintájára – is együttjárt az újabb kinyilatkoztatás vételével. Különösen figyelemre méltók az újszövetségi könyveknek azok a tartalmi elemei, amelyek arra mutatnak, hogy szerzőik a héber Biblia könyveinek mintájára, mintegy azok folytatásaként készítették őket.¹⁸ Hasonlóképpen a keresztény szövegek közötti összefüggésekre, intertextualitására utaló bizonyítékok arra mutatnak, hogy a korai keresztények eleve gyűjteményben gondolkodtak, és nem különálló könyvekben.¹⁹ Kruger a könyvek közötti kohéziót, a gyűjtemény makrostruktúráját alátámasztó, kiváló és eredeti érveivel Umberto Cassuto és Gary Rendsburg örökébe lép, akik a Teremtés és a Kivonulás könyvében mutattak fel átfogó, irodalmi rendezőelveket.²⁰ Ünneprontó gesztus, mégis illik megjegyezni, hogy itt a szerző az indokoltnál többet kiolvas a rendelkezésre álló adatokból: Kruger szerint ezek az adatok is választ adnak könyvre – és az újszövetségi kánon – legnehezebb problémájára:

14. The Divine Qualities of the Canon”; „The Apostolic Origins of the Canon”.

15. 4/III/B. fej.: „Redemptive-Historical Unity” és 5/I. fej.: „The Structural Framework for Canon: Covenant”.

16. 5/II. fej.: „The Agents of Canon: Apostles”.

17. 5/II. fej.: „The Rationale for Canon: The Pattern of Redemption and Revelation”.

18. 4/III/C. fej.: „Structural Unity”.

19. Ugyanott.

20. Cassuto tanulmányainak legújabb, angol kiadása: *A Commentary on the Book of Genesis*, 2 kötet (Magnes Press, 2005); *The Documentary Hypothesis and the Composition of the Pentateuch: Eight Lectures by Umberto Cassuto* (Shalem Press, 2006) (első megjelenés: *La questione della genesi*, 1934). Gary A. Rendsburgtól ld. *The Redaction of Genesis* (Eisenbrauns, 1986).

bizonyítják, hogy a gyűjtemény határvonalát nem hatalmi diktátum húzta meg, hanem a főárambéli egyház konszenzusa.²¹ Ezzel szemben a bizonyítékai főleg az evangéliumokra vonatkoznak, s nem a kánon legtöbbit vitatott „peremvidékének” könyveire.²²

A könyv legértékesebb része a szerzőnek a korán kialakult „magkánon” mellett szóló érvanyaga, melyet három fejezet tartalmaz.²³ A szerző módszere itt „akkumulatív”: eltérő természetű, de azonos irányba mutató adatokat helyez egymás mellé. Kruger abban még nem rendhagyó, ahogy összegyűjti, hogyan használták és hogyan értékelték az egyházatyák az egyes újszövetségi könyveket.²⁴ Viszont jogosan marasztalja el a kánonkutatókat, amiért a közelmúltig²⁵ alig vették figyelembe a kodikológiai adatokat, és csak a szövegekre összpontosítottak, pedig a szövegek „burka” – a kéziratok, kódexek könyvészeti adatai – is beszédes források a keresztények olvasási szokásairól és az egyes könyvek elfogadottságáról. A keresztény iratok kódex-formátumának és tartalmának – vagyis a kéziratokon és a kódexekben a könyvek egymás mellé helyezésének, valamint a gyűjteménycímeknek – vizsgálata csakugyan számos érdekes tanulsággal zárul, amelyek meggyőzően alátámasztják a szerző következtetését: „több [...] iratot [...] már igen korán mértékadóan ismertek és fogadtak el, s így a II. század közepére láthatóan kialakult egy újszövetségi »magkánon«, amelyet a korai keresztények széles körben elismertek. Ez a mag a négy evangéliumból, a páli levelekből, az Apostolok cselekedeteiből, Péter első és János első leveléből, s talán még néhány további iratból állt.”²⁶ (259–260) A szerző itt

---

21. „A keresztények milyen alapon hihetik, hogy éppen a megfelelő 27 könyv került a birtokukba? Miért nincs inkább 26 vagy 28?” (17, és hasonló szavakkal: 20).

22. „Perem” alatt a kánon homályos határvidékét értem, amit az utolsó (2/8.) fejezet igyekszik feltárni. Az Újszövetségbe bekerült könyvek közül: Jakab, Péter második, János második és harmadik levele, a Hébreknek írott levél, a Jelenések könyve; a kizárt iratok közül: Barnabás levele, Hermász pásztor, Kelemen első levele, a Didakhé.

23. 2/6–8. fejt.; „The Emergence of a Canonical Core”, „Manuscripts and Christian Book Production”, „Problem Books and Canonical Boundaries”.

24. Atyánként: 2/6/II/B–C; majd később vitatott könyvenként: 2/8/II/A. fejt. Érdemes megjegyezni, hogy erről Kruger pár hónappal később, szeptemberben megjelent *The Early Text of the New Testament* című (Oxford University Press, 2012), társszerkesztett könyve alapsabban értekezik (II/5–12, „The Manuscript Tradition”).

25. Ld. a 2/7. fejezet 1. jegyzetét azokról a munkákról, amelyek – elvéve a ’90-es évek közepétől, s nagyobb számban 2000-től – már a keresztény iratok könyvészeti sajátosságaira is nagyobb figyelmet fordítottak a tartalmukon túl.

26. A recenzens azért is elégedett a következtetéssel, mert a szerző a blogjára feltöltött négy előadásában azt a benyomást keltette, mintha az a bizonyos „pohár” teljesen tele lenne, mintha a mai Újszövetségünk összes könyvének korai elfogadottságát igazolnák a kodikológiai szempontok. Ehhez képest a könyv következtetése visszafogottabb és hitelesebb.

tényleg hitelt érdemlően érvel azzal az állásponttal szemben, mely szerint „a IV. századig az egyház még nem húzta meg az újszövetségi gyűjtemény határait.”²⁷

A könyv tehát újszerű és fontos, egyfelől a „Bauer-iskola” plurális iratokról alkotott felfogásával szemben, a „magkánon” mellett felhozott – főként kodikológiai – érvei miatt; másfelől diskurzus-kísérletként: megpróbálja áthidalni a teológia és a történettudomány közötti mély szakadékot. A kötet hasznát növeli az alapos kutatástörténeti ismertetés és a gazdag, naprakész bibliográfia. Az olvasónak – ha el akarja végezni a szerző fentebb említett „dekonstrukcióját”, hogy amennyire csak lehet, „névértéken” juthasson hozzá a könyv értékes, újszerű adataihoz – a szerző erős kálvinista meggyőződésén kell megpróbálnia átlátni. Kruger hendikepje – ha fogalmazhatunk így –, hogy túlságosan reformált. Számára a *sola Scriptura* magaslátáról szemlélve az írás egésze önmagát hitelesíti, és nem tűnik fel neki, hogy a „perem-könyveknél” hiányoznak az egyöntetű konszenzusra utaló jelek, amelyeket a „magkánonnál” felmutat. A kánon „peremén” minden jel szerint nagyobb volt az egyház vezetőinek szerepe – ha tetszik, a hatalmi diktátum –, mint amit a szerző megengedne. Amikor a „perem” könyveit tárgyalja (8. fejezet), először is (8/I.) megint a szélsőséges ellentábor, a „diverzitás túlhangsúlyozása”, főként Hahneman ellen érvel (vagyis könnyű célpontot választ, és nem a lényegről beszél); majd (8/II.) Eusebius felosztása szerint négy csoportba sorolja a könyveket; végül (8/III.) egyházatyáktól vett idézetekkel bizonyítja, hogy a legkevésbé támogatott kanonikus könyv és a leginkább népszerű kizárt könyv között is nagy a hézag. Nem kezeli például azt a problémát, hogy a kodikológiai szempontok, amelyekkel a magkánon mellett hathatósan érvelt, nem támogatják a perem-könyvek széles körű elfogadottságát. Egyes kódexekben később elfogadott és elutasított iratok kerültek egymás mellé, ami azt bizonyítja, hogy a „peremen” nem volt egyértelmű határvonal, viszont nagyobb szerep jutott a tekintélyelvi döntésnek. Az egyik ilyen kódex – a P72 – Kruger számára „kivétel, amely erősíti a szabályt”!²⁸ (292) A szerző tehát nagyszerű kodikológiai szem-

27. Kruger (334) ezt az elterjedt meglátást egyebek mellett Geoffrey Mark Hahnemanntól idézi: *The Muratorian Fragment and the Development of the Canon* (Clarendon, 1992), 129.

28. A P72 egyébként nem kivétel, ha mellé tesszük a Codex Sinaiticust, Vaticanust, Alexandrinust és Claromontanust, amelyek mind tartalmazzak – vagy eredetileg tartalmaztak – a gyűjteményből utóbb kizárt könyveket. Ezekről Kruger csak Atanáz ismert húsvéti levele kapcsán tesz bővebb említést (259): a kódexek vitatott könyveket is tartalmaztak, ahogy Atanáz is felsorol – a kánonja után – vitatott könyveket. Nem világos, Kruger miből gondolja, hogy e kódexek készítői vitatottnak tekintették a később kizárt könyveket, úgy, ahogy Atanáz vitatottnak tekintette őket (kivéve a legkésőbbi Claromontanust, ahol az írrok vonallal választotta külön őket; ld. 2/8. fejj., 110. jegyzet).

pontjait szögre akasztja, amikor nem támogatják az elgondolásait. Hasonló probléma, hogy amikor érdemi, mértékadó kifogásokkal kellene szembenéznie az Újszövetség teológiai egységét illetően – például egy feltételezett zsidó-keresztény irategyüttessel, „rész-kánonnal”;²⁹ vagy általában az újszövetségi könyvek közötti teológiai különbségekkel –, megint a könnyebb ellenállás felé mozdul: előrántja Walter Bauert vagy Bart Ehrmant, hogy a szélsőséges pluralitás képviselői ellen vívjon szalmabábu-harcot.³⁰

Még néhány apróbb kritikái észrevétel. (1) A szerző a Krónikákat kezeli a héber Biblia utolsó könyveként, amikor a Biblia belső kohéziójára utaló jegyeket értékeli (167 skk.), pedig az I. századi Palesztinában a Pentateuchust kivéve még könyvenként, külön tekercesekben voltak „forgalomban” a héber Biblia könyvei.³¹ Különösen a még lezáratlan Hagiographa kapcsán nem beszélhetünk „sorrendről”.³² Amikor pedig már a zsidóság is használt kódexet, a tibériási maszóréták (7–10. sz.) sorrendje eltért Krugerétól: a leningrádi és az aleppói kódexben éppen a Krónikák kezdi a Hagiographát, és Nehémiásé az utolsó könyv. (2) Az apostolok saját írásaik tekintélyére vonatkozó utalásai közül (2/6/II. fej.) Kruger nem veszi észre az olyan szöveghelyeket, ahol Pál egyértelműen máshogy „súlyozza” az Úrtól és saját magától származó meghagyásokat (pl. Korinthusziakhoz írt első levél 7:12). (3) A recenzens kisebb ellentmondást érez a „korai kódexhasználat” és a „szentírás befejezése” érvek között. Ha a korai keresztények csakugyan a héber Biblia lezárásának tekintették a keresztény könyveket, talán mégis inkább a megszokott formátumot követték volna. Ha ugyanis zsidókat akartak megnyerni (ahogy az I. században történt), akkor úgy tűnik taktikusnak,

---

29. A korai zsidó-keresztény korpusz létét kodikológiai tanulságok is alátámasztják: a zsidó-keresztényeknek címzett „egyetemes” levelek a nagyobb kódexek előtti időszakból vagy különálló kéziratokon maradtak fenn, vagy egymás mellé, illetve később kizárt iratok mellé kerültek egyazon kéziraaton (292). Azon az irodalmon túl, amelyre Kruger e kérdés kapcsán a 159–160. oldal jegyzeteiben hivatkozik, két frissebb munkára hívnám fel a figyelmet (ezek azt követően jelentek meg, hogy Kruger leadta a kéziratát): Petri Luomanen, *Recovering Jewish-Christian Sects and Gospels* (Brill, 2011), kül. 3. és 5. fejezet („Jewish-Christian Gospels Recovered”, „Jewish-Christian Gospels and Syriac Gospel Traditions”); Luke Timothy Johnson, *Contested Issues in Christian Origins and the New Testament* (Brill, 2013).

30. Ahol a legzavaróbb ez a váltás: 159–163. Kruger a kanonikus iratok közötti különbségekkel alig foglalkozik, pedig Ehrman és mások szerint nem csak a kívülrekedt iratok utalnak arra, hogy többféle korai kereszténység volt, hanem a beválogatott iratok is. Ez az egyik legfontosabb kérdés, már csak azért is, mert az egymással vitázó keresztény frakciók szinte mind a Bibliával igazolják magukat.

31. Erről magyar nyelven ld. Blau Lajos, *Az óhéber könyv: A héber bibliakánon* (Logos, 1996), 36, 57 (reprint; az első megjelenés: Athenaeum, 1904).

32. Ld. Xeravits Géza, „A jamniai zsinat mítosza”, *Vigilia* 77:6 (2012. június), 402–409.

hogy saját szent könyveik ugyanúgy nézzenek ki, mint amelyeket a hallgatók már megszoktak „szentírás-formátumnak”, és ne más, elütő formátumot válasszák, még akkor se, ha az más okból praktikusabb volna.

A könyv átfogó irányváltást nem fog elhozni, mert más nyelvet beszél, mint a szekuláris Biblia-kutatás. Várhatóan az angolszász evangéliumi táboron belül hoz csak el új szemléletet: Kruger ízekre szedi a John Warwick Montgomery, William Lane Craig, Gary Habermas és mások által képviselt irányzatot, amely igyekezett „semleges” történeti kutatást végezni, és azáltal védelmezni a bibliai iratok integritását.³³ Kruger könyve a *sola Scriptura* talaján álló kánonkutatás számára programadó munka, és a fogadtatásából ítélve Amerikában, a reformált hittudományi akadémiákon hamar tankönyv lesz – ezzel az angolszász evangéliumi kereszténységben a Biblia-kutatás terén is tért hódít a „kálvinista reneszánsznak” nevezett jelenség.³⁴ A szerző a történeti érveléssel szemben ugyanis egy ízig-vérig reformált kánon-felfogás talaján áll, amit érzékletesen szemléltet, ahogy – talán öntudatlanul – a kálvini kiválasztástant alkalmazza a keresztény iratok szelekciójára: „kanonikus könyvek [...] nem veszthettek el. Ami elveszett, az eleve nem lehetett kanonikus.” (112) *A kánon újraértékelése* viszont még úgy is kiváló könyv – különösen a korai „magkánon” mellett felvonultatott érvanyaga miatt –, hogy a teológia és a történettudomány áthidalására tett erőfeszítései nem meggyőzőek. (Az efféle hitvallások láttán ugyanis az olvasóban felmerül: ha a kérdést egy hittétellel rövidre zárhatjuk, és ilyen könnyen a saját farkába harapó uroborosszá alakíthatjuk, akkor mi értelme a filológiai, kodikológiai és egyéb kutatásnak?)

A recenzens bízik benne, hogy a könyv olvasói a történész Kruger módszereire és érdemeire figyelnek, nem pedig a teológus Kruger zárt logikájú diskurzusára, mert az utóbbi csak akadályozná az ígéretes, evangéliumi keresztény Biblia-filológiát.

Michael J. Kruger, *Canon Revisited: Establishing the Origins and Authority of the New Testament Books* (??). Wheaton (Ill.): Crossway, 2012. 411 o.

Benke László

---

33. 2/II/A. fejt.

34. Az „új kálvinizmus” jelenségét a *Time* magazin (2009. május 12.) „a világot napjainkban átforgató tíz legfontosabb eszme” egyikeként jelölte meg. Bevezetésül ajánlom: *Collin Hansen Young, Restless, Reformed: A Journalist's Journey with the New Calvinists* (Crossway, 2008). Következtetéseiben elfogultan arminianus, de történeti áttekintésnek szintén alapos: Roger E. Olson, *Against Calvinism* (Zondervan, 2011), 1. fejt.: „*Roots of the New Calvinism*”.

Rabindranath Tagore Continuatus

2012-t az indiai író születése 150. évfordulójának szentelték. Az eseményt méltóképpen megünnepelték a hazájában és világszerte, de az idejé is még Tagore-év: ennek az az oka, hogy Tagore száz évvel ezelőtt, 1913-ban nyerte el, keletiként elsőnek, az Irodalmi Nobel-díjat a *Gitanjali* (Áldozati ének) című művéért.

E sorok íróját 2012-ben meghívták Dél-Indiába egy egyetemi és egy kollégiumi előadássorozatra, idén májusban pedig másodmagával Delhibe egy konferenciára, ahol nem kisebb jogi személy mint a kormányhoz közel álló Indian Council of World Affairs (ICWA) vállalta fel az esemény megrendezését. Ez a tény is mutatja, milyen jelentőséget tulajdonítanak az idekét alkotójuknak. Teljes joggal. A bengáli születésű brahmin családból származó Tagore kivételesen termékeny író, költő, drámaíró, festő, rajzoló, zeneszerző, pedagógus, gondolkodó, valamint világotutazó volt (ahogy *Radha Chakravarty* megjegyezte, Tagore az utazást tartotta a „dharma”-jának, ld. ICWA Programfüzet, 71. o.). Zeneszerzőként ő komponálta például az indiai, a ceyloni és a bangladesi himnuszot, és talán nem tudja mindenki, hogy Gandhit Tagore nevezte „Mahatma”-nak, Nagy Lélek-nek.¹ A május megválasztása sem véletlen: a kétnapos rendezvényt az író születési dátumához igazították. Humanizmusa és nemzetközisége érthetővé teszi, hogy Tagore-t a dravida lakosú Dél-Indiában is (ahol rossz pillanatainkban az északiakat még ma is hódítóknak tekintik, és ahol saját tamil hagyományukat igyekeznek a kínai, a szanszkrit és a görög művelődésekkel egyenrangúnak elismertetni) nemzeti és nemzetközi alkotóként tisztelték meg.

A dél-indiai megemlékezés egyik színhelye a Karaikudi kisváros mellett található angol nyelvű Alagappa-egyetem volt, a másik a közel eső Sri Venkateshwara College of Education, Peravurani községben.

1, Az ICWA programfüzete szerint Gandhi, viszonzásként, Tagore-t „Nagy Őrszemnek” (Great Sentinel, 80. o.) nevezte el. A két férfi, különbözőségeik ellenére, több ízben támogatta egymást. Pl. Tagore segítette Gandhi hazatértét Dél-Afrikából (u.o.).

Az egynapos Alagappa-egyetemi rendezvényért (2012. március 1-jén), *S. Sudalaimuthu* dékán védnöksége alatt, *S. Subbiah*, az Angol és Idegennyelvi Tanszék vezetője volt felelős. 13-an adtak elő szekciókban, és ehhez járult öt felolvasás a plenáris ülésen. A szekciós előadók nagyobb része doktorandusz volt Subbiah témafelelős vezetése alatt. A plenáris ülésen a jelen sorok írója, első meghívottként, *Tagore and Greek Literature* cím alatt a másutt is összehasonlítás tárgyává tett tagore-i és szikelianoszi életműről beszélt. Egyéb felolvasások a *Tagore and Bengali Literature*, *Tagore and Sri Lankan Tamil Literature*, *Tagore and Singapore Literature* és *Tagore and Indian Literature* témákat érintették.

A rendezvényre az irodalom tematikája nyomta rá a bélyegét, de értelemszerűen nem hiányzott a szociális érzékenység, sőt a politika sem. A plenáris ülés felolvasói közül a ceyloni *Karuna Sivaji* nevét érdemes megemlíteni, aki a sziget angol nyelvű íróinál előforduló Tagore-reminiscenciákat elemezte. (Az európai számára az is hír, hogy Ceylonon – ahogy Indiában is – vannak írók, akik angol nyelven alkotnak). Sivaji hat nevet sorolt fel, és utolsóként Tagore *Mukhta-dhara* című színműve hatását elemezte *A. Shanthannál*. A Tagore-darab egy duzzasztómű sikertelen építéstörténetét írja le, ahol a folyó a szabadságot szimbolizálja. Shanthan ebből merített ihletet saját szatirikus története számára.

A többi előadó közül, másokkal együtt, *B. Kavitha* doktorandusz hozzászólása tűnik különösen érdekesnek: az előadás az időközben megvédett értekezésre támaszkodott. Témája Tagore szabadságharcos aspektusa összehasonlítva a színesbőrű amerikai *Langston Hughes* hasonló harcával. Az indiaiak számára, akik nincsenek elragadtatva saját gyarmati múltjuktól, informatív, amit egy amerikai néger ír a fehérek társadalmáról, és az angoloktól nehezen kivívott szabadságuk árára emlékezteti őket. Maga Subbiah hosszú előadásban (*Feminist Concept in Rabindranath Tagore's Short Stories*) három – 1893-ban, 1894-ben, illetve 1914-ben írt – elbeszélés alapján vizsgálta az író viszonyát a női emancipációhoz, és arra a következtetésre jutott, hogy a Tagore a középutat javasolja a „radikális modernizmus és a büszke hagyományörzés között”. *S. Subbiah* egy másik doktorandusza, *J. Mary Jeyanthi* (*Tradition versus Modernism in the Writings of Rabindranath Tagore and Jhumpa Lahiri*) a bengáli író *The Namesake* című művét veti össze Tagore *The Home and the World* című 1916-ban írt regényével, és arra mutat rá, hogy Lahiri műve az agyelszívás (brain drain) eredményeként bekövetkező fájdalmas amerikai beilleszkedés története, míg Tagore az „otthon és a világ” viszonyát az intellektuális autonómia, illetve annak feladása nem kevésbé fájdalmas keretein belül vizsgálja. *G. Rajesh*

Kumar (Imagism and Mysticism in Tagore's Gitanjali) a Nobel-díjas mű forrásait vizsgálja valamint Tagore viszonyát a romantikus költőkhöz. Kimutatja, hogy a gyűjtemény filozofikus mélysége elsősorban a Rig Veda teremtéshimnuszaira, másodsorban az Upanisadokra és más misztikus költészeti gyűjteményekre támaszkodik. Mi hozzátesszük, lehet, hogy ez így van, mégis a nyugati olvasó igen erős keresztény párhuzamokat talál, és talán nem biztos, hogy a kozmopolita költő egyáltalán nem került keresztény himnuszok, a Biblia, ill. más egyházi művek hatása alá. A párhuzamokat a nyugati költőkkel, mint pl. Wordworth-szel és Yeats-szel, Rajesh Kumar nem találja meggyőzőeknek. *S. Sudha* Tagore három egyfelvonásosát elemzi (*The Tragic Element in Tagore's Mukta-Dhara, Natir Puja and Chandalika*). Mindhárom darab az önfeláldozás egy-egy példáját vizsgálja. Ezek közül különösen fontos és érdekes a *Natir Puja (A táncosnő hitvallása)*, amely két ideológia, az ősi, hierarchikus hinduizmus és az újabb, egalitárius buddhizmus összecsapásának a története tragikus következményekkel a királyi ház életében, valódi, ha szabad mondani, tagore-i megbékéléssel, kompromisszummal a végén, miután a magát tudatosan feláldozó táncosnő életét már nem lehetett megmenteni. Egyébként mindhárom darab buddhista legendára épül, és a *Natir Puja*-ban Devadatta, a történeti Buddha unokatestvére és ellenfele is szerepet kap. Hozzátehetjük, hogy bár a buddhizmus Indiában született, történelmi-nemzeti okokból viaszozult, és ma a környező országokban fontosabb mint szülőhelyén. A mai soknemzetiségű- és vallású ország alkotmánya mindenestre toleráns, és semmilyen kisebbséget nem ér hivatalos retorzió. *D. Vadivambal (Red Oleanders: The Uncelebrated Work of the Literary Genius, Rabindranath Tagore)* színdarab eredetijét (*Rakta Karabi*) és a szerző által készített 1925-ös angol fordítást veti össze többek között, valamint a kedvezőtlen nyugati fogadtatást vizsgálja. Az utóbbi annyira rossz volt, hogy elvette Tagore kedvét attól, hogy még valamit publikáljon angolul a nyugati olvasóközönség számára. Az irodalmi vonatkozások a jelen áttekintés számára kevésbé jelentősek. Annál inkább az, hogy a darab konnotációi között található az Indiai Felszabadítási Mozgalom (Indian Freedom Movement) gondolata, valamint hogy gazdasági és társadalmi kritikát tartalmaz – pl. a természeti erőforrások gátlástalan nyugati kizsákmányolását: ezen a ponton Tagore megkérdezte a kritikákra utalva, „mi »obszurantizmus« van egy ilyen felvetésben?” Megjegyzendő, hogy a „vörös oleander” teljesen hétköznapi virág Bengáliában. Az ihletet egy ilyen növényt elpusztító elhajtott vasszerszám adta, amit a költő egy séta közben látott; a vas alatt mindössze egy virág maradt életben.

A többi felolvasónak csak a dolgozata címét említem: *Indian Culture and Exploration of Human Psychology in Tagore's „Punishment”, The Short Stories of Tagore and Kamala Das: A Study, Colonial and Post-colonial Experiences of Gandhi and Tagore, Rabindranath Tagore's The Wreck and William Shakespeare's The Tempest: A Comparative Study, The Theme of Love and Self-identity in Tagore's Chandalika, (Rabindranath Tagore – „An Appreciation”, The Mysticism of Rabindranath Tagore.*

Az Alagappa-egyetemi szimpóziumot a következő nap a Sri Venkatesh-wara-kollégium állami támogatással megrendezett szekcióülései követték. A rendezők és a résztvevők részben azonosak voltak. Közülük *Manickam Solayan*, az Alagappa-egyetem Angol Tanszéke nyugalmazott tanára nevét kell megemlíteni, aki jelenleg a kollégium igazgatója, aki a jelen sorok íróját háromszor is meghívta Dél-Indiába, és akinek az érdeklődése tanára, Chellappan hatására a görög-római irodalom felé fordult. Érdeklődése keretében összehasonlítható témákat és alkotókat keres a görög és indiai (főleg a tamil) hagyományból. Az ő doktorandusza a fentebb említett Valiammai, aki Shakespeare-t és Tagore-t vetette össze. Az előadások nagy része tamil, illetve nemzeti nyelveken hangzott el. A jelen sorok íróját Solayan biztatta egy összehasonlító tanulmány megírására, és ennek témája Szophoklész *Antigoné*-ja és Tagore fentebb már említett *Natir Puja*-ja lett. Ahogy Antigoné szembeszáll egy türannosz el nem ismert „törvényével” és uralmával, és ezért tudatosan vállalja a halált, úgy Srimati, az udvari táncosnő is szembeszáll a zsarnok Ajatasatru herceggel, aki betiltotta a buddhizmust mint új, felforgató eszmét. A lány, más célra megrendelt rituális táncát eksztatikus buddhista hitvallássá változtatja, amennyiben tánc közben egyenként leveti magáról a díszes ruhákat, és a végén a buddhisták sárga köntöse marad csak rajta. Ajatasatru parancsára, aki időközben apját, Bimbisara királyt már kivégeztette hitvallásáért, a tánc végeztével a leányt lefejezik. A népharag, az anyakirálynő kétségbeesett dilemmája és a vérontás hatására Ajatasatru megretten és visszavonja a rendeletét. A táncosnő életét már nem lehetett megmenteni, de a buddhista hit mindenesetre legalizálódott. A színdarabból a 30-as években film is készült, amelyet Tagore rendezett. Az összehasonlítás a szophoklészi drámával azért nem anakronisztikus, mert az eseményeknek történeti és legenda-alapjuk is van. Ajatasatru i. e. 494–462 körül volt hatalmon, apja Bimbisara, aki megalapította a Magadha-birodalmat Rajagriha fővárossal, i. e. 546–494 körül uralkodott, és Buddha kortársa volt, egyúttal – nagy vonalakban – a klasszikus görög koré is. Devadatta, aki befolyásolta Ajatasatrut, szintén történeti személy. Az eseményekre épülő buddhista legendát, amely valamivel egyszerűbb

mint a tagore-i cselekmény, Rajendralal Mitra adta ki 1882-ben. Tagore életrajzírója, *Krishna Kripalani* szerint, aki három egyfelvonásost tartalmazó kötetben adta közre a *Natir Puja*-t Marjorie Sykes fordításában 1970-ben, ez a darab az „egyik legegyszerűbb és legmegindítóbb” Tagore-mű (one of the simplest and most moving of Rabindranath’s plays). Az angol fordítást olvasva a jelen sorok írója nem így érezte: a meglehetősen összetett eseményszöveg, az erős drámai hatás és az igen kifejező nyelv a darabot Tagore talán legjelentősebb művei közé emelik, amelynek külön fontosságát ad, hogy más klasszikusokkal (Szophoklészsel) meggyőzően összehasonlítható, egyúttal ellenőrizhető történeti valóságon alapszik, és mindezekon túl, ami talán a legtanulságosabb, *esztörténeti* aktualitással rendelkezik. Egyebekben az irodalomkritika nem erős oldala a jelen sorok írójának; nem akar további következtetésekre jutni, más talán mást olvas ki a műből.

2013 májusában az ICWA *Rabindranath Tagore – En voy of India. His Vision of India and the World* címmel rendezett nemzetközi konferenciát Delhiben. Tekintve, hogy Tagore több mint 30 országot keresett fel,² az ambíciózus terv az volt, hogy minden meglátogatott országból vegyen részt valaki a konferencián, és számoljon be a látogatás részleteiről. Az ideális cél nem valósult meg, sokan nem jöttek el. Nem képviseltette magát pl. Magyarország, Románia, Bulgária, bár a megjelentek így is kiadtak egy kongresszusnak megfelelő előadói, illetve hallgatói közönséget. Az ICWA aktív és nyugállományban levő diplomatákat tömörít, jelenlegi igazgatója karrierdiplomata. Május 8-án diplomaták, egyetemi tanár, a köztársasági elnök és egy államtitkár mondott üdvözlőbeszédet. Eközben *Muchkund Dubey* professzor ünnepélyesen átadott a köztársasági elnöknek egy Tagore-kötetet³. Az első napi rendezvényt egy hagyományos bengáliai baul⁴ zenész és énekes család (The Baul of Bengal) óriási tetszéssel kísért produk-

---

2, Ez a szám többek szóbeli közlésére támaszkodik. Az ICWA által kiadott programfüzet a 4. oldalon 34 országot említ. A 78–79. oldalon közzétett táblázat szerint azonban az író 28 országba látogatott el 1879 és 1934 között, és ezen belül az Egyesült Királyságot és Japánt négyszer, az USA-t és Svédországot háromszor, Franciaországot és Dániát pedig kétszer kereste fel.

3. *Contemporarising Tagore and the World. A Collection of Papers Presented at the International Conference Organized in Dhaka, Bangladesh.* Co-edited by Imtiaz Ahmed, Muchkund Dubey and Veena Sikri (2013).

4. A baulok bengáliai szinkretikus vallásos énekmondó szekta. Nyugat-Bengáliában, Biharban, Jharkandban és Bangleadesh-ben folytatnak vándoréletet. Az eredetük nem ismert, de valószínű, hogy korai énekmondó hagyományt követnek. Tagore-ra annak idején óriási hatást gyakoroltak; ez magyarázza a meghívásukat. Az író a 30-as években több előadást tartott róluk, és a baulok ihlette *Rabindrasangeet* (Tagore-ének) című költeménye tömör hitvallásnak is felfogható.

ciója zárta le. A programot öt szekcióban szervezték meg: I. Tagore európai és amerikai utazásai, II. Tagore európai útjai, III. Tagore utazásai dél- és kelet-ázsiai országokban, IV. Tagore látogatásai nyugat-ázsiai és afrikai országokban, V. Tagore hatása az indiai külpolitika étoszára.⁵

Az egyes szekciók résztvevői név és téma szerint: *I. Sugata Bose*, Harvard (*Rabindranath Tagore and the United States*), *Kathleen M. O'Connell*, University of Toronto (*Tagore as an International Educationist: The 'Bond of Relation'*), *Gustavo Canzobre*, Buenos Aires, Argentina (*Tagore – Ocampo: A Turning Point in India-Argentina Relationship*), *Sergei Serebriany*, Meletinski Institute for Advanced Studies in Humanities, Moscow (*Tagore's Travel to Russia in September of 1930*), *Supriya Roy*, Viswabarati, Santiniketan, Kolkata (*Rabindranath Tagore: His Encounters with the French*), *II. Kalyan Kundu*, The Tagore Centre, UK (*Tagore, Mussolini and the Italian Press*), *Andreas L. Katonis*, Aristotelian University of Thessaloniki, Greece (*Tagore's Travel to Greece*), *Philippe Falisse*, Belgium (*Rabindranath's First Visits to Europe*), *Stefano Beggiora*, University Ca' Foscari, Venice, Italy (*Tagore's Travel to Italy*), *Dimitrios Vassiliadis*, University of Athens, Greece (*Tagore's Historical Visit to Greece*), *III. Sreemati Chakravarty*, University of Delhi, India (*Tagore's Travels to East Asia*), *Reba Som*, Tagore Scholar, New Delhi (*Tagore's Visit to Sri Lanka*), *Alim-ur-Rahman Khan*, Bangladesh (*Tagore and his Philosophy of the Religion of Man*), *IV. Ehsan Aghaabbaslou*, Ministry of Culture and Islamic Guidance, Iran (*The Echo of Sweet Songs of Bengal's Parrot in Iran. Impact of Rabindranath Tagore's Presence in Iran*), *Malashri Lal*, University of Delhi, New Delhi (*Rabindranath: Persia, Iraq and the Metaphors of Romance*), *Ghada Ahmed Nabil Mahmoud Mostafa*, Cairo, Egypt (*Travelling on the Edge of Sorrow – Tagore's Unseen Prison*), *V. Alok Bhalla*, Ambedkar University, New Delhi (*Tagore's Dark Vision of Humanity*), *Radha Chakravarty*, Delhi University, India (*A World-wide Commerce of Heart and Mind: Tagore as Cultural Envoy*), *Suryakanthi Tripathi*, Former Indian Ambassador (*Tagore – an International Relations Perspective Finding a Home Everywhere in this World*).

Néhány megjegyzés az elhangzott előadásokról: Kalyan Kundu Tagore Mussolininél tett látogatásáról beszélt. A látogatást annak idején sok kri-

5. Tekintve, hogy nem lehetséges minden előadást ismertetni, talán nem éreztelen itt rámutatni, hogy ez a tényező fontosabb mint amennyire az átlag európai gondolná. A programfüzet bevezetője erről két oldalon ír, és kiderül többek között, hogy Jawaharlal Nehru, a független India első miniszterelnöke gondolkodását Tagore nagymértékben befolyásolta. Ugyancsak Tagore hatása alatt állt Nehru lánya, Indira Priyadarshini, a későbbi miniszterelnök, aki többek között a Visva-Bharatin, Tagore santiniketani egyetemén tanult (2–3. o.).

tika érte, és végül Tagore írásban kényszerült magyarázkodni. A cikk a *The Manchester Guardian*-ban jelent meg 1926. aug. 5-én (Programfüzet, 45. o.). Az embernek az jutna eszébe, hogy utólag könnyű kritizálni, de ebben az esetben még a legrosszabb évek előtt történt a magyarázkodás. Az indiai látószög mindenestre más. Ismeretes, hogy Gandhi is írt levelet Hitlernek, bár az angol cenzúra a levelet nem engedte külföldre, így a címzett azt nem kapta meg. St. Beggiora Tagore két itáliai útjáról (1925, 1926) és szintén a Mussolininél tett látogatásról beszélt. Kár volna elhallgatni, így Beggiora, hogy az ország és kultúrája kiváltotta Tagore csodálatát; emellett az olasz Risorgimento, és személyesen Mazzini példaképül szolgáltak a Bengáli Reneszánsznak. A csodálat mellett azonban érzékelt a rezsím keménységét is, ami szomorúsággal töltötte el, kritikát is gyakorolt, de a fasizmus lényegét talán nem fogta fel teljesen (Programfüzet, 57–58. o.). Sergei Serebriany Tagore ellentmondásos fogadtatásáról beszélt Oroszországban, illetve a Szovjetunióban. Tíz évbe telt, mire az író 1930-ban ellátogathatott a Szovjetunióba. Addigra a „renoméja már megcsappant”. *Oroszországi leveleit* ugyancsak nem tanulmányozták kellőképpen, és sem teljes orosz, sem teljes angol fordítás nem létezik. A rezsím természetesen gyanakodva nézett az íróra, és Hruscsovnak kellett „rehabilitálnia” 1955-ben: művei csak akkortól fogva jelentek meg oroszul (Programfüzet, 46–47. o.).

Elhagyva a számos ázsiai és más országokban tett utazásai részleteit, a görögországi vonatkozások tűnnek a legfontosabbaknak.

Görögországból, annak ellenére, hogy Tagore csak egyszer látogatott el ebbe az országba, és csak alig két napra, két kutató kapott meghívást: Dimitrios Vassiliadis (Vasziliadis), az ELINEPA Görög-Indiai Társaság Elnöke, és a jelen sorok írója. Az előbbi a korabeli sajtót nézte át és mutatta be a látogatás részleteit egy PowerPoint vetítés keretében, az utóbbi levéltári kutatásokat végzett. Egyik kutatás sem volt a könnyűek közül való: az adott időszak az ország életében a legnehezebbek közé számít. Még elérhető közelségben volt az 1922-es kisázsiai katasztrófa és a menekültprobléma, valamint a belpolitikai helyzet sem volt a legstabilabb, emiatt, de a világháború következményei miatt is, sok intézmény rosszul működött, az archiválás nem volt következetes vagy nem is létezett. Ehhez járult később a második világháború pusztítása, a megszállás, majd az azt követő polgárháború. Ezek során szenvedett igen jelentős károkat az akkor Delfiben található Szikelianosz-archívum, amely pedig kézzelfogható információkkal szolgálhatott volna az író jöveteleiről, illetve az 1927-es látogatás elmaradása körülményeiről. Tagore 1926. november 25-én érkezett a pireuszi kikötőbe. Vasziliadis beszámolójából megtudjuk, hogy az író

először a Pireuszi Irodalmi Társaság fogadta ünnepélyesen, majd a Görög Színházi Írók Szövetsége következett. Ezután Tagore látogatást tett von Peske grafikus műtermében, ahol potré készült róla, s ez másnap meg is jelent a *Vradini* című újságban. Sorrendben az Akropolisz következett, egy ebéd a vendég tiszteletére, majd a köztársasági elnök kitüntette a Megváltó Rend Keresztjével. Tagore meleg szavakkal méltatta a fogadtatást, a fogadó országot, minden jót kívánva, és kifejezte a reményét, hogy a következő évben részt tud venni a Szikelianosz-házaspár által kezdeményezett modern Delfi Játékokon (Programfüzet, 59. o.), amelyek iránt Gandhi is élénken érdeklődött, amint ez a *Vradini* című újságból kiderül. A jelen sorok írója egy korábbi összehasonlító tanulmánya köré fonta hozzászólása szövegét.⁶ Ennek lényege, hogy Angelosz Szikelianosz, a szintén sokoldalú és termékeny író, költő és gondolkodó, és Tagore élete, életműve, világlátása, harca és célkitűzései, jelentőségük a saját országuk számára összehasonlíthatók; ezenfelül, hacsak közvetetten bizonyíthatóan is, a két alkotó között, de a környezetük között mindenképpen, voltak kapcsolatok. Közvetett bizonyítékok azt támasztják alá, hogy Tagore *Eva Palmertől*, Szikelianosz amerikai feleségétől értesült a Játékok részleteiről és tőle (vagy az asszonytól értesített Görög Konzulátuson keresztül) kapta azt a meghívót, amelyet érkezésekor Pireuszban felmutatott.

A levéltári kutatás nehézségeit jól mutatja, hogy Eva Palmer, akiről ismert, hogy igen kiterjedt nemzetközi levelezést folytatott, többször vendégül látott egy bombay származású művészt valamint társadalmi aktivistát, *Khorshed Naorjót*.⁷ A lánnyal 1924-ben Párizsban ismerkedett meg, aki ott az európai zenét tanulmányozta: mindketten több hangszeren játszottak, ez kötötte őket össze. A szikelianoszi „Delfi Eszme” jegyében (Kelet és Nyugat összehozása a görögországi Delfiben, Nemzetközi Egyetem alapítása, stb.) Eva Palmer a keleti zenével is foglalkozott, sőt rendelt egy speciális orgonát Münchenből. Innen az ötlet, hogy

6, Egy első összehasonlító próbálkozás a jelen sorok írójától 2011-ben jelent meg elektronikusán „Rabindranath Tagore and Angelos Sikelianos: two thinkers – one universe” címmel, amely az INDIKA Online hasábjain olvasható a <http://www.elinepa.org> cím alatt (Online publications by ELINEPA, Greek – Indian Society for Culture & Development).

7. Khorshed „India Nagy Öregje”, Dadabhai Naoroji (1825–1917) unokája. Dadabhai Naoroji politikai vezető és társadalmi aktivista volt. Másokkal együtt ő alapította az Indiai Nemzeti Kongresszust. Khorshed szintén igen aktív volt, tevékenységéért visszatérte után be is börtönözték. Erről pl. Manmohini *Zutshi Sahgal* számol be *An Indian Freedom Fighter Recalls Her Life* című könyvében (ez az adat hozzáférhető a világhálón). Khorshed szülei kevéssé ismertek, bár anyja több fennmaradt levélben hálás köszönetét fejezi ki Eva Palmernek nemcsak a görögországi vendéglátásért, hanem hogy általában is törődött a lányukkal.

Khorshed Naorojit meghívja Görögországba. Ez többször is megvalósult; hónapokon keresztül tanultak egymástól, sőt Karolosz Trikolidisz is vendégül látták és együtt zenéltek. Khorshed egy 1924-ben Párizsból keltezett levelében azt írja, hogy „Tagore nemsokára meg fog érkezni, és kérdi, hogy megkérdezze-e”. Nem derül ki azonban, hogy mit kellene megkérdeznie. Ugyanebben a levélben Gandhit is említi.⁸ Mindez világosan bizonyítja, hogy Eva Palmer-Sikelianou, legalábbis közvetve, kapcsolatban állt Gandhival és Tagore-ral. Másutt maga Szikelianosz említi, mint evidenciát, hogy „Éva nemsokára küldi majd a programot” [egy barátjának],⁹ ami azt a benyomást kelti, hogy Eva Palmer foglalkozott a Delfi Játékok gyakorlati oldalával. Tagore-ról azonban itt sem derül ki semmi.

Maga a „Delfi Eszme” hitvallás és életcél volt. Szikelianosz, sok más mellett, a társadalmi létezés legősibb, „legtisztább” formáit kereste, és ezeket az „orfikus Görögországban” és a „védikus Indiában” vélte megtalálni. Az író, és „angyali jóságúnak” nevezett első felesége, aki Isadora Duncan táncosnő köréhez tartozott, önzetlenül és nagyon sokat tett, az ambíciókhoz képest lehangoló eredménnyel. A Nemzetközi Egyetem pl. máig megvalósulatlan terv. Két „Delfi Játékot” sikerült megrendezni (1927, 1930) – ezt követően anyagi és erkölcsi támogatás hiányában nem tudták a próbálkozásokat folytatni.¹⁰ A két világháború közötti nemzetközi helyzet és közgondolkodás szintén nem kedvezett a „pán-humán” megközelítéseknek. Ismeretes, hogy Tagore-t erősen zavarta a nacionalizmus, és ezt már az első világháború alatt kifejezte Japánban tett látogatásai alkalmával. Szikelianoszt akadályozta a provincializmus, a mindent valamilyen ideológia alá vonni akaró kisszerű közélet, az Ortodox Egyház, a királyi udvar, de az egyre inkább jobboldali európai gondolkodás is.¹¹

8. Szikelianosz-Archívum, Eva Palmer-Sikelianou levelezése, 1924, 189/27. dosszié, a 19. sz. levél.

9. Ld. Valetas, G., Die Delphische Idee und die Wiederbelebung des antiken Theaters – Ein Brief Sikelianos' an Aristos Kambanis. *Folia Neohellenica* 1, 1975: 155–159. A kérdéses hely a 158. oldalon olvasható.

10. A levéltári kutatás egy magyar vonatkozással is szolgált: egy levelezőlapról van szó, amelyet tévesen Eva Palmer anyagába soroltak 1926. év megjelöléssel. A lap Horváth Endrétől, a Parthenón-Társaság lelkes grecista és neogrecista titkáráról jött 1926. szept. 10-i keltezés-sel, amelyen Horváth megköszöni Szikelianosznak a meghívást a következő évi Delfi Ünnepekre, és jövetelének a lehetőségeit latolgatja. (Nincs tudomásunk arról, hogy végül is részt vett-e a játékokon. Érdekességként megemlítjük, hogy az 1945-ben életét vesztő filológus Budapesten a II. ker. Lövház u. 16/B szám alatt lakott).

11. A levéltári kutatás egy nem mindennapi eredményre vezetett: a filhellén és India-tisztelő író, romanista, germanista és misztikus gondolkodó osztrák Franz Spunda, egy 1934. jún. 28-ról keltezett levélben lelkes támogatásáról és együttműködéséről biztosítja Szikelianoszt,

Tagore, jóllehet tervezte az utazást, betegsége miatt nem tudott részt venni az 1927-es játékokon. Különböző adatok azt látszanak alátámasztani, hogy maga helyett a titkárat és annak feleségét küldte el. A titkár Prashanta Mahalanobis, a felesége Nirmal Kumari (Rani) Mahalanobis.¹² Gandhi sem jutott el Görögországba, bár ez ügyben levelezést folytatott Eva Palmerrel.¹³ Végül egy adat, amelyet a kongresszusi részvétel eredményeként adhatok közre. Supriya Roy, Tagore santiniketani egyetemének a könyvtárosa, kérésre volt szíves utánaérni, hogy van-e az ottani archívumban valamilyen görög vonatkozás, illetve vannak-e levelek a Szikelianosz-házaspártól. Az utóbbira a válasz nemleges volt. Talált viszont egy megkeresést a Görög Konzulátustól, amelyben értesítik az író, hogy a *Vradini* újság munkatársai interjút kérnek tőle, amibe Tagore beleegyezett. Tekintve, hogy az újság főszerkesztője, D. Devaris Szikelianosz földije (mindketten Leukasz szigetén születtek) és iskolatársa volt, ez egy további közvetett bizonyíték arra, hogy az író magától a házaspártól értesült a Delfi Játékok tervéről, és a meghívást vagy tőlük kapta

---

de csak a következő feltétellel: „kerülni kell mindenféle szabadkőműves hatást ebben a nagyszerű eszmében”. A „pán-humán ideál nem más mint a vér és történelem nélküli, gyökértelen elemek találománya.” „Apollón tiszta képét nem szabad bemooskolni”. A „nem árja szellem” csak veszélyes lehet. Meglátása szerint: „Apollon est comme Krishna et Bal-dur une émanation typique de l'âme aryenne.” (Hozzátecsük: Baldur vagy Baldr a jó istene az ónorvég mitológiában). Tanácsa: „Faites la construction sur la base la plus solide: l' Apollon national, le dieu des guerres médiques, et faites participer les peuples européens du même idéal” stb. A címzett nem örülhetett különösképpen! (A levél a Szikelianosz Archívumban olvasható, „Szikelianosz levelezése”, 193. dosszié, 23/44. sz., az említett dátum alatt. Fennmaradt a boríték és a postabélyeg is.)

12. A házaspárt, akiről Görögországban szintén csak hézagos levéltári adatok vannak, egyéb adatok alapján lehetett azonosítani: pl. Tagore és kísérete magyarországi fényképe alapján, ahol a képalírás mindent világossá tesz. Próbálkozásaimat segítette Kosztasz Burnazakis író, aki Szikelianosz második felesége, Anna halála után átvette a hagyatékot, majd a mai, Kifiszia negyedben található archívumnak ajándékozta. Könyve 140. oldalán látható a házaspár az Akropoliszon (Burnazakis, K., *Angelosz Szikelianosz élete évszámokban [1884-1951]*. Athén: Ikarosz 2006, görögül), azonban mint kiderült, a képalírás Eva Palmer egy későbbi, téves feljegyzését követi. (Eva, Burnazakis közlése szerint, az illusztráció eredetijét szolgáló fénykép hátulján bizonytalanul fogalmaz: „Azt hiszem, ...” stb.). Az író egy feljegyzések nélküli fényképet is a rendelkezésemre bocsátott, ahol Eva Palmer látható, mellette a Mahalanobis-házaspár, középen Szikelianosz, és még egy ismeretlen férfi. Igen valószínű, hogy ez a fénykép Delfiben készült, és mindkettő 1927-ből való. Az előbbi Eva Palmer készíthette, tekintve, hogy ő maga hiányzik a képről, miközben Szikelianosz megjelenik. A fenti azonosításoknak köszönhetően el lehetett oszlatni azt a téves feltételezést, hogy mind a könyvillusztráció mind a fénykép indiai házaspára Khorshed Naoroji és a férje lenne. Khorsedről, legalábbis az eddigi eredmények alapján, nem maradt fenn fénykép. Burnazakis szívességét ezúttal is köszönöm.
13. A levelezés tényét közvetett adatok bizonyítják, maguk a levelek nem maradtak fenn, az okok nem világosak.

közvetlenül, vagy a Görög Konzulátuson keresztül, amelyet alighanem a házaspár értesített előzőleg.¹⁴

Záróünnepség keretében a kongresszusi küldöttek ajándékot kaptak: egy díszes, bengáli nyelven írt könyvet, amely Tagore életét és munkásságát mutatja be.

Rabindranath Tagore jelentőségét nem kell bizonygatni. Szikelianosz kevésbé ismert, de a fentiek alapján talán belátható, hogy hasonló formátumú, ha kevésbé sikeres is, személyről van szó, és jelentősége a saját országa számára, mutatis mutandis, Tagore-éval vetekszik, nemzetközi kitekintése, ambíciói pedig egyáltalán nem másodrendűek. Delfi szerepvállalása egy további tényező a sok között, amelyek Görögországot és Indiát összekapcsolják.

International Symposium on Tagore – The Literary Genius and World Literature. 01. 03. 2012.

Organized by the Department of English and Foreign Languages. Alagappa University, Karaikudi, Tamil Nadu, South India. Printed by Sri Lakshmi Printers, Karaikudi, South India (Nemzetközi Tagore-szimpózium, 2012. január 3.).

The Influence of Rabindranath Tagore on Indian Literature. 2nd and 3rd March, 2012. (Tagore hatása az indiai irodalomra. 2012. március 2–3.), Sri Venkateshwara College of Education (Affiliated to Tamilnadu Teachers Education University). Peravurani, Thanjavur District, Tamil Nadu, South India.

Rabindranath Tagore – Envoy of India. His Vision of India and the World. International Conference. 9–10 May, 2013. (R. Tagore – India nagykövete. Vízíója Indiáról és a világról. 2013. május 9–10.) Sapru House, New Delhi, Indian Council of World Affairs.

Katona L. Endre

---

14. Supriya Roy 2013. május 16-i e-mail-ben küldte az információt. Szívességét ezúton is köszönöm.

FEJEZETEK KÖZÉP-, KELET- ÉS DÉLKELET- EURÓPA TÖRTÉNETÉBŐL

A Coburgok és Szlovákia

A szlovák történettudományon belül a különféle főnemesi családokról szóló kiadványok a bársonyos forradalmat megelőzően nem tartoztak a népszerűbb kutatási témák közé. 1989 e téren is fordulatot hozott, és azóta egyre több olyan publikáció jelenik meg, mely az egykori felső-magyarországi szlovák régióhoz kötődő arisztokrata családok életével foglalkozik (pl.: Andrássyak, Thurzók, Péchyek, Fuggerek, stb.). Ezen kiadványok sorába tartozik a szlovák *Roman Holec* A Coburgok és Szlovákia című könyve is, amely egy bolgár uralkodóvá avanszált magyarországi arisztokrata család három generációjának életútját mutatja be a XIX–XX. században.

A Szász–Coburg–Gothai család a nevét a Szász- és Bajorország között elhelyezkedő Coburg váráról kapta, mely egyben a fejedelemség névadója is volt. A família az évszázadokon során fokozatosan emelkedett, és a XIX. században már több európai uralkodót is adott, mint például Bulgária, Nagy-Britannia vagy Portugália esetében. Más országokban (pl.: Ausztria, Oroszország, Mexikó, Brazília, Bajorország, Norvégia, Olaszország, Románia, Svédország, Dánia, Görögország, Spanyolország) pedig a Coburgok házasság révén kerültek rokoni kapcsolatba az ottani uralkodócsaládokkal.

A família Magyarországon is megjelent, ahol az 1820-as években házasság révén megszerezték a férfiágon kihalt Koháry-család birtokait. A sikeres frigynek köszönhetően a Coburgok az ország legmódosabb arisztokratái közé emelkedtek, később pedig több bolgár uralkodó is kikerült közülük.

A szerző a Koháry–Coburg-család Ágost-féle ágának az életútját mutatja be, melynek tagjai az 1880-as évektől a második világháború végéig terjedő időszakban irányították Bulgária életét. Elsőként Ferdinánd került trónra, aki 1887-től 1918-ig vezette az országot, de az első világháborúban elszenvedett vereség miatt le kellett mondania fia javára. Az újdonsült uralkodónak sikerült megőriznie apja trónját, és III. Borisz néven 1943-ig irányította Bulgáriát. Ekkor tisztázatlan körülmények között életét vesztette, miután kezdett a náci Németországgal szembefordulni. Utódja hatéves fia, Simeon lett. Ő 1946-ig töltötte be ezt a tisztséget egy régenstanács irányítása

mellett, melyet Ferdinánd másik fia, Cirill vezetett. A második világháború befejezése és a szovjet megszállás azonban itt is gyökeres politikai fordulatot hozott. Először a régenstanács tagjait fogták el és végezték ki 1945-ben, majd a következő évben a kiskorú uralkodót is megfosztották trónjától. A sors iróniája, hogy az utolsó bolgár cár felnőttként hazatért, és 2001 és 2005 között, immár demokratikusan megválasztott politikusként négy éven át volt a bolgár kormány feje.

A szerző alapvetően e három uralkodó életére összpontosít, de könyvében nem egyforma teret szentel hármójuknak. A legnagyobb súlyt Ferdinánd kapja, kinek pályája az 1880-as évektől a hidegháborús időszak kezdetéig tartott, így ő tekinthető e könyv valódi főszereplőjének. Bár a bolgár uralkodói tisztséget csak az első világháború végéig töltötte be, de a szerző a száműzetésben élő cár életét is bemutatta egészen 1948-ban bekövetkezett haláláig, így képet kapunk a közéleti szereplő mellett a magánemberről is. Vele ellentétben fiai pályájára már csak politikatörténeti szempontból tért ki, míg unokája esetében csak a száműzetésben eltöltött időre.

A szerző könyve több, párhuzamos síkon tárgyalja hősei életútját. Ennek során kronológiai sorrendben halad, a különféle megközelítési szempontok pedig mozaikszerűen váltakoznak. Az első vizsgálati aspektust a Coburg-család története jelenti. Ennek Holec két külön fejezetet is szentel, de a száműzött uralkodó életének bemutatásakor szintén visszatér még ehhez a témához. Először a família európai, majd a magyarországi történetét vázolja fel röviden, ez utóbbin belül pedig olyan kérdésekre is kitér, mint a Koháryakkal való házasság, az oldalági rokonság, vagy a különféle arisztokrata- és uralkodócsaládokkal való kapcsolatuk.

A következő megközelítési szempontot Bulgária politikatörténete jelenti, melynek a középpontjában a három cár élete áll. Bár a szerző itt kitér a bolgár belpolitika fontosabb eseményeire is, a súlypont ezen a síkon az ország külkapcsolatain, azok európai összefüggésein van, főként az első világháborút megelőző három évtizedben. Itt már bizonyos hangsúlybeli különbségek tapasztalhatók, mivel Ferdinánd pályája nagyobb jelentőséget kap, mint például az utódjáié, Boriszé.

A könyv címének megfelelően, a szerző több szempontból is részletesen kitér a Coburgoknak, elsősorban Ferdinándnak a felső-magyarországi szlovák régióhoz, majd Szlovákiához fűződő kapcsolatára. Az 1918 előtti időszak kapcsán egyrészt a korabeli sajtó alapján bemutatja azt az ambivalens véleményt, amit Koháry-Coburg Ferdinándról alkotott a szlovák nemzeti mozgalom akkori vezetése. Ez utóbbi ugyanis ruszofil nézeteket vallott, és komoly szimpátiával tekintett a török uralom alól felszabaduló

korabeli szláv államokra, így Bulgáriára is. Annak élére viszont egy olyan uralkodó került Ferdinánd személyében, akitől a szláv világ idegen volt, ráadásul német- és nem oroszbarát volt, így a későbbi központi hatalmakhoz fűzte jó kapcsolat. A szerző külön fejezetet szentelt a felső-magyarországi Coburg-birtokok gazdaságtörténeti bemutatásának is, melyek területén több komoly, ipari szempontból jelentős vállalat (pl.: vasmű, bánya) működött.

Az 1918 utáni események kapcsán ugyan szó esik a bolgár-csehszlovák, majd –szlovák kapcsolatokról is, de a középpontban továbbra is a száműzött uralkodó személyisége áll. A szerző itt Ferdinándot főként magánemberi oldalról mutatja be (pl.: lakóhely, életmód, az arisztokráciával való kapcsolatok, társasági élet, utazások stb.), de kitér a közvetlen környezetéhez tartozó szlovák személyek életére vagy a csehszlovák földreform hatálya alá eső birtokáért folytatott pereskedésre is.

Holec, a témának megfelelően több országban kutatott, így könyve magyar, német, cseh, szlovák, angol, illetve bolgár forrásokra és szakirodalmra épül. A kötetet gazdagon illusztrált képanyag díszíti mintegy 50 oldal terjedelemben, melynek segítségével a Ferdinánd és leszármazottainak élete vizuálisan is megismerhető.

A szerző a Coburg-család három generációjának az életét követi végig bolgár és szlovák prizmán keresztül könyvében. Bár ez műfaji szempontból eltérő értelmezésekre adhat okot, alapvetően mégis biográfiának tekinthető, melynek hőse e nemzedék első tagja, Ferdinánd.

Roman Holec: Coburgovci a Slovensko (A Coburgok és Szlovákia). Kalligram, Bratislava, 2010. 463 o.

Vesztróczy Zsolt

Lev Nyikolajevics Gumiljov

Sz. Sz. Beljakov írása elején rámutat, hogy L. Ny. Gumiljov munkásságát az orosz történészek egy része igen nagyra értékelte, míg mások mértéktartóan és kritikusan viszonyultak hozzá. Emiatt és mai hatását nézve is fontosnak véljük tevékenységének vizsgálatát.

Gumiljov 1912-ben született. Anyja a híres író Anna Ahmatova, apja a neves költő Nyikolaj Gumiljov volt. A kisfiút nagyanyja nevelte. A család 1921-ben Bezseckben az újságból értesült az apa kivégzéséről. Innentől Gumiljovot megbélyegzően „a nép lelőtt ellenségének fiaként” kezelték. Beljakov kiemeli, hogy Gumiljovot gyermekkorában és iskolásként jobban érdekelt a történelem, mint a filozófia és az előbbit önállóan tanulmányozta. Az iskolát befejezve 1929-ben Gumiljovék Leningrádban telepedtek le, ahol a pedagógiai főiskolán akart továbbtanulni, azonban az „ellenforradalmár” fiának még a jelentkezését sem fogadták el.

1931-ben Gumiljov geológiai kutatóútra ment a Bajkál környékére, majd a következő évben Tadzsikisztánba. Az utóbbi orientalisztikai felkészülése beindulását jelezte. 1934-től minden nyáron expedícióra indult: életében huszonegy alkalommal. 1934 júniusában beteljesült álma: a leningrádi egyetem történeti fakultásának hallgatója lett. Szakmai tudását nagyra értékelték professzorai, köztük B. D. Grekov, Sz. Ja. Lurje, Je. V. Tarle és V. V. Sztruve. Idegen nyelvtanulását és orientalisztikai előmenetelét viszont akadályozták a sorozatos letartóztatások, a börtön- és a lágerévek. Az 1933-as és az 1935-ös őrizetbe vételeket követően egyetemi státuszát csak 1936 őszén sikerült visszaállítani. Tanulmányait azonban 1938 tavaszán újabb letartóztatás szakította félbe. A „szovjetellenes tevékenységért” kiszabott tízéves, majd öt évre csökkentett börtönbüntetését a norilszki táborban töltötte. Ebből a helyzetből úgy került ki, hogy önkéntesnek jelentkezett a frontra. Onnan 1945 végén tért vissza az egyetemre. Az öt tanévből ténylegesen két és fél évig volt ott.

Gumiljov Közép-Ázsia nomádjainak ókori és középkori története iránti tudományos érdeklődése tanárai V. V. Sztruve, A. Ju. Jakubovszkij és N. V.

Knyuher hatására első egyetemi éveit alatt alakult ki. A régész M. I. Artamonovval együtt Gumiljov a Kazár Kaganátus történelmével kezdett foglalkozni. 1946 tavaszán befejezte az egyetemet és aspirantúrába kezdett a SZUTA Keletkutató Intézetében, azonban már a következő évben, formálisan elégtelen idegen nyelvi felkészültségére hivatkozva, eltávolították az aspiránsok közül. Végül 1948 végén védhette meg értekezését. Tudományos pályáját azonban 1949 és 1956 között távoli büntetőtáborokban töltött, egészségét megrongáló időszak szakította félbe. A kulturális és a tudományos közélet nagyjai segítették elő, hogy 1956-ban rehabilitálták, visszatérhetett Leningrádba és tudományos főmunkatársként elhelyezkedett az Ermitázsban. Gumiljov Közép-Ázsia nomádjainak régmúltbeli és koraközépkori történetével kezdett foglalkozni. 1960-ban jelent meg első monográfiája: A hunok: Közép-Ázsia az ókorban. A mű vegyes fogadtatásban részesült. Egyes szakemberek nem tartották elég eredetinek és felrötták azt, hogy mivel Gumiljov nem tudott kínaiul, így a forrásokat csak fordításban használhatta. 1961 novemberében került sor doktori értekezése: A régi türkök. Közép-Ázsia története az ókor és a középkor határán (VI–VIII. század), megvédésére. A disszertáció óriási területet fogott át, szerteágazó problematikával és több mint két évszázadnyi időintervallumban. Gumiljov elgondolása szerint az említett két mű az ún. Szyepei trilógia részét képezte, nevezetesen három nép (a hunok, a türkök és a mongolok) történelméről Közép-Ázsia három történelmi korszakában. Beljakov rámutat arra is, hogy már ekkortól megjelentek olyan vélekedések, hogy Gumiljov nem igazi szaktudományos műveket alkotott, hanem inkább mesterien megkomponált és megírt szépirodalmi történelmi prózát.

Beljakov kifejti, hogy Gumiljovnak a Kazár Kaganátus történelmével kapcsolatos, több megállapítását már az 1960–70-es években vitatták. Maga a tudós is utal arra, hogy műveit a geográfusok sokszor kedvezőbben fogadták, mint a keletkutatók. Talán az sem véletlen, hogy az 1960-as évek derekától közel negyedszázadon át épp a Leningrádi Egyetem gazdaságföldrajzi intézetének főmunkatársaként végzett igen termékeny tudományos munkát és ebben az időszakban földrajztudományból is doktorált. Ekkor teljesedett ki nála az a gondolatkör, az etnogenezis elmélete, amely már tizenhat éves korától foglalkoztatta. Beljakov írásában igen részletesen tárgyalja Gumiljov fenti teóriájának kialakulását és fogadtatását. Utal arra, hogy 1939-ben a passzionaritás fogalma nem váratlanul, hanem hosszú előkészítő munka után jelent meg Gumiljovnál, azonban energetikai természete csak az 1950-es években tárult fel előtte. Majd 1964-től kezdett publikálni egy döntően az etnogenezis elméletének szentelt cikksorozatot a Leningrádi Egyetem

földrajzi és geológiai közleményeiben. Kibővített földrajztudományi doktori értekezését, amely az Etnogenezis és a Föld bioszférája c. műve alapját képezte, először kéziratban terjesztették. Az előbbi külön könyvként csak 1982 végén adták ki.

Az etnogenezis passzionaritási elméletében Gumiljov a következő kérdésekre keresett választ: mi az etnosz, és milyen helyet foglal el a történeti folyamatban, milyen törvényszerűségek határozzák meg fejlődését és hogyan alakulnak az etnoszok egymás közti kapcsolatai. Az etnosz belső-etnikai csoportok rendszere. Ezeket nem a külső jegyek, hanem a hagyományok, a magatartási sztereotípiák, az értékek, a kulturális kánonok és szabályok egyesítik. Az etnikai tradíció etnikai környezetével, az életfeltételekkel és fejlődési szakaszaival együtt változik. A passzionaritás az emberek magatartásában és pszichikumában jelenik meg. Ez egyfajta, illuzórikus vagy reális célok elérésére való törekvés, amit nem feltétlenül a „nagy”, hanem az „aktív emberek” testesítenek meg. Beljakov rámutat, hogy az etnogenezis passzionaritási elmélete gyenge természettudományos megalapozottságát még Gumiljov meggyőződéses hívei is elismerik. Épp ezért nem tudtak együtt dolgozni a biológusok Gumiljovval, szerintük ugyanis a genetika szigorú tudomány, amelynek törvényeit nem lehet semmibe venni, vagy egy teóriának alárendelni. Gumiljov úgy vélte, hogy nemcsak egy új elméletet, hanem egy új tudományt (az etnológiát) hozott létre, amit azonban az etnográfusok nem fogadtak el. Beljakov azonban az előbbiekhöz azt is hozzáfűzi, hogy Gumiljov egyes műveit néha még hívei sem ismerték eléggé, ahogy ez A hunok Kínában című szakmailag színvonalas monográfiája esetében történt.

Gumiljovot kiemelten érdekelték a különböző etnoszok lehetséges együttélési formái, amelyeket rendkívül differenciáltan értelmezett. Rámutatott, hogy olyan variációk is léteztek, amelyek nem jártak együtt az egyes etnoszokat elpusztító háborúkkal, vagy összeolvadásukkal. Például létezett olyan „semleges együttélési forma”, amikor a népek békésen éltek egymás mellett, nem asszimilálódva egymáshoz, vagy az általa pozitív formaként értelmezett szimbiózis esetében barátságos kapcsolatok álltak fenn, az etnoszok nem versengtek, hanem kölcsönösen kiegészítették egymást. Az utóbbival kapcsolatban Gumiljov Szibériára utal, ahol a földműves orosz telepések és az őslakos vadász népek ellátták egymást termékeikkel. Gumiljov szerint a nációk közötti gyűlölködés okait irracionális és értelmetlen az eltérő gazdasági érdekekben és a vezetők politikai ambícióiban keresni. A tudós a kínaiak és a sztyeppe lakóinak konfliktusát magatartási sztereotípiák és etnikai tradícióik összeférhetetlenségével magyarázta. Rámutatott arra

is, hogy minél nagyobb az etnoszok közötti földrajzi és etnopszichológiai távolság, annál rosszabb a kapcsolatuk. Szerinte nem csak az etnogenezist, hanem az etnoszok közötti kontaktusokat is objektív törvényszerűségek határozzák meg, nem a politikusok, a diplomaták és a hadvezérek jó-, vagy rosszakarata. Beljakov hangsúlyozza, hogy Gumiljovnak az etnoszok közötti viszonyokról szóló nézeteit szaktudományos berkekben megjelenésüktől napjainkig sokan vitatták, míg mások a hatalom üldözöttjét és a kollégái által irigyelt zseniális tudóst látták benne. Valójában az 1980-as évek végéig Gumiljov elfogadottsága és publikálási lehetősége többször változott. 1959 és 1975 között sok írása jelent meg a vezető tudományos periodikákban, majd 1982-ig már ritkán publikált, végül 1982 és 1987 közötti új kéziratái íróasztalfiókjában maradtak. Az 1980-as évek végén a tudósok közül többek között D. Sz. Lihacsov és V. L. Janyin, a politikusok közül pedig legfőképp A. I. Lukjanov tette a legtöbbet Gumiljov műveinek újbóli megjelenéséért. A peresztrojka légkörében a tudós elismertsége és írásainak kiadása gyorsan nőtt. 1987 és 1992 között megjelent az Etnogenezis és a Föld bioszférája, A Régi Rusz és a Nagy Szyeppe, tudományos népszerűsítő könyve a Rusztól Oroszorszáig, ráadásul az utóbbi százezres példányszámban. 1990-ben Gumiljov a Néprajztudományi Akadémia tagja lett, jelölték a SZUTA levelező tagjának is, ennek viszont nem választották meg. Tudományos művekhez képest nagy példányszámban kiadott könyveit gyorsan szétkapkodták. A művek sikere, tudományos és művészeti értékei mellett azonban Beljakov azt sem hallgatja el, hogy ezekre az írásokra durva tényhibák és sajátos történeti fantáziálás is jellemző.

Gumiljov hibái és ferdítései főleg az oroszországi mongol-tatár igáról szóló hagyományos nézetek átértékelésével kapcsolatosak. Szerinte a tatárok kegyetlenkedéseinek hangsúlyozása a mongolelleses „fekete legenda” folyománya. Gumiljov előbbi türkofil-mongolofil nézetei Beljakov szerint sajátos eurázsiai felfogásával függnek össze. A szerző azonban hangsúlyozza Gumiljov eurázsiaiságának korlátait. A tudós G. V. Vernadszkij, N. Sz. Trubeckij és P. N. Szavickij alpműveivel csak az 1950-es évek második felében és az 1960-as évek elején ismerkedett meg. Gumiljovot az eurázsiai elmélet társadalmi és politikai ideológiája nem érdekelte. Ugyanakkor az eurázsiai gondolkodókhoz hasonlóan ő is úgy vélte, hogy a tatár iga az orosz népnek és az orosz államnak több hasznot hajtott, mint amennyi kárt okozott. Beljakov úgy véli, hogy Gumiljov felfogását nem annyira eurázsiai, hanem inkább türkofil-mongolofil elképzelések jellemzik. A szerző utal rá, hogy Gumiljov élete utolsó éveiben nemcsak a forrásokból következő történeti valósággal, de korábbi műveinek több kitételével is ellentmondás-

ba került. Például az 1980-90-es években már egyenesen az oroszországi birodalom előfutárának tartotta a türk kaganátust és a mongol uluszt. Az előbbiekből következtek a Gumiljovot ért bírálatok és tudományos viták, amelyekre a tudós súlyos betegsége és 1992 júniusában bekövetkezett halála tett végpontot. A Gumiljov nézeteiről szóló véleményeket tekintette át legújabbán *K. Frumkin (Passzionarnosztj.Prikljucsenyija odnoj igyeji. Moszkva, 2008.)* és *V. A. Korenyako (K krityike koncepciji L.V.Gumiljova. Etnograficseszkoje obozrenyje, 2006. 3.)*. Beljakov hangsúlyozza, hogy Gumiljov munkásságának értékét történelmi és etnográfusi körökben negatívan befolyásolták, amikor tudományos örökségét felületesen, leegyszerűsítve interpretálták. Mindazonáltal a tudósnak az etnikai identitásról, az etnogenezisről, az etnoszok közti kapcsolatokról szóló nézetei és a passzionaritás fogalma nem vesztette el aktualitását, azokat a szakemberek ma is aktívan használják.

Beljakov úgy véli, hogy Gumiljovot nem lehet teljes joggal keletkutatónak és még kevésbé ruszistának tartani. A tudóst a világtörténelemben lejátszó folyamatok mechanizmusa érdekelte. A források eredetiben történő tanulmányozása és a tematika korábbi szakirodalmának áttekintése helyett Gumiljov a történész és a filológus elődök általános munkáiból merített. Mind hívei, mind ellenfelei szívesen beszélnek Gumiljov „tanításáról”, mintha ez valami egységes egész lenne, holott művei eszmeiségük alapján elkülöníthető csoportokba sorolhatók. Ilyenek: az etnogenezis passzionaritási teóriájáról és az etnoszok közötti kapcsolatokról szóló könyvek (pl. az Etnogenezis és a Föld bioszférája), a történelem, a régészet és a paleogeográfia határán lévő munkák (így Kazária felfedezése), a Közép-Ázsia történetével foglalkozó orientalista alkotások (köztük A régi türkök és A hunok Kínában), az Oroszország históriáját és az eurázsiai nomádokkal való kapcsolatait feldolgozó művek (pl. A Régi Rusz és a Nagy Sztjeppe), végül a vallásfilozófiai és szépirodalmi munkák. Beljakov rámutat, hogy mindegyik csoportbeli alkotás fontos, de a tudomány számára a leglényegesebb az etnogenezis elmélete, ami teljesen újszerű világtörténelmi szemléletet testesített meg.

Sz. Sz. Beljakov: Lev Nyikolajevics Gumiljov. Voproszi Isztorii. 2012. 9. 15 –39. o.

Kurunczi Jenő

„Ha remélni bűn, mi mind bűnösök vagyunk” – Romániai diákok reakciói a magyar forradalomra és a szovjet beavatkozásra, 1956–1958.

Johanna Granville könyve a „The Carl Beck Papers in Russian & East European Studies” sorozat részeként jelent meg. Az említett sorozatot 1981-ben alapították lehetőséget biztosítva a kutatóknak munkáik publikálására mind a humán tudományok, mind pedig a társadalomtudományok területén. A kutatások főleg Kelet-Európához és Oroszországhoz kapcsolódnak. Granville legfőbb műve *Az első dominó: Nemzetközi döntéshozás az 1956-os magyar válság idején* (2004), emellett számos tanulmány szerzője. Nemrégiben Fulbright-ösztöndíjas professzorként tanított a Debreceni Egyetem Angol-Amerika Intézetében. Főbb kutatási területei közé tartoznak: az amerikai diplomáciatörténet, a nemzetközi biztonságpolitika és a szovjet és kelet-európai politika és történelem.

Jelenlegi munkájában a szerző rövid bevezetés után négy egyetemmel rendelkező romániai város (Bukarest, Kolozsvár, Jászvásár és Temesvár) diákjainak a magyar forradalommal kapcsolatos és a kommunista rendszer elleni mozgalmait vizsgálja és hasonítja össze főleg az 1956 és 1958 közötti időszakban.

A bevezetésből megtudhatjuk, hogy bár Románia a Szovjetunió egyik leghűségesebb szövetséges állama volt, Gheorghe Gherogiu-Dej a Román Munkáspárt főtitkára és egyben Románia miniszterelnöke titokban ki nem állhatta a szeszélyes szovjet vezetőt, Nyikita Szergejevics Hruscsovot. Kihasználva az 1956-os eseményeket – Hruscsov beszédét, mely titkosnak nem éppen nevezhető, hisz a Pártkongresszuson igen sokan hallották azt, valamint a desztalinizációs folyamatot és a magyar forradalmat –, Dej 1958-ban elérte, hogy a szovjet katonákat kivonják Romániából. Az erdélyi magyarokkal szemben keményebb politikát vezetett be, és valamelyest sikerült a moszkvai politikától nagyobb önállóságra szert tennie. A magyar forradalom és a szovjet megszállás kiváló ürügyként szolgált a Dej-rezsimnek, hogy elhatárolódjon Hruscsov politikájától. Habár Dej tömegesen tartóztatott le

embereket, közöttük sok egyetemistát is, rövid távú engedményeket is tett a munkásoknak, a magyar, német és szerb kisebbségeknek. Ami a diákokat illeti, már a magyar forradalmat megelőzően lázadtak életkörülményeik és a tanulmányaikhoz szükséges ösztöndíjak akadályozása miatt. A román titkos rendőrség ugyan többször adott jelentést széleskörű tüntetésekről, azonban ezek nem hasonlíthatók a magyar forradalomhoz. A Dej-rezsim alatt esély nem volt arra, hogy egy szervezett, országos demonstráció jöjjön létre.

A következő fejezetben Granville háttérinformációkat nyújt Románia helyzetéről és felvázolja az 1950–60-as évek politikai helyzetét. Megtudhatjuk azt is, hogy Románia igen nagy szerepet vállalt a magyar forradalom leverésében, hisz Dej ezzel is a szovjet katonák mihamarabbi kivonását próbálta elősegíteni, melyet Hruscsov már jóval a magyar forradalom kitörése előtt, 1955. november 7-én megígért. Románia a tekintetben is különbözött más kelet-európai államoktól, hogy két nagyobb hulláma volt a tömeges letartóztatásoknak 1956 és 1958 között. Az első nagyobb hullám 1956 késő őszen, míg a második 1958-ban, a szovjet katonák kivonásának idején történt. Mindkét alkalommal több mint 5000 embert tartóztattak le. Bár a román politikai rendszer meglehetősen konzervatív volt, azt azonban mégsem tudta megakadályozni, hogy a magyar kisebbség, főleg a diákok a Szabad Európa Rádiót hallgassák. Ennek ellensúlyozására, saját propagandisztikus rádión keresztül sugároztak hamis információkat, megnyerve ezzel a román munkásság és parasztság többségét, akik főleg a román médián keresztül tájékozódtak. A legtöbb valós információt tartalmazó újsághoz és rádióhoz azon diákok jutottak, akik a Moszkvai Állami Egyetemen tanultak; s ők próbálták is informálni a Romániában élő családjaikat, barátaikat a magyar forradalommal kapcsolatos valós eseményekről.

A szerző szól a meglévő forrásokról és historiográfiáról is. Az 1950-60-as évekre vonatkozó román archívumokat 1990-ben nyitották meg, és még így is vannak olyan dokumentumok melyek nem hozzáférhetőek. Számos kutatás született már a témában, azonban néhány kutató alábecsüli a letartóztatottak, kivégzettek és kényszermunkára küldöttek számát, hiszen egyedül Temesváron 1956. október 30-án és 31-én 4000 diákot tartóztattak le, míg 1957 és 1960 között közel 25 000 embert börtönöztek be, mert szolidaritást vállalt a magyar forradalommal. A legtöbb letartóztatás és kivégzés a Magyar Autonóm Tartomány területén történt. Granville nem hasonlítja össze a különböző városok diákjainak rendszerellenes mozgalmát, hisz ez teljesen nem is lehetséges az adatok hiánya és néhol megbízhatatlansága miatt; azonban mégis egyfajta képet állít az olvasó elé, rendszerezi a meglévő források alapján a diákmozgalmakat, hogy az olvasó alaposabban megis-

merje ezeket az eseményeket. Ezért is figyelemre méltó Granville munkája, hiszen eddig nem ismert elsődleges források alapján dolgozza fel a témát.

A továbbiakban a könyv ugyan négy nagyobb város diákmozgalma-ról nyújt mélyebb ismereteket, azonban néhány szó erejéig más váro-sok, így például Marosvásárhely és Brassó rendszerellenes mozgalmait is bemutatja.

Az első esettanulmány a bukaresti diákok mozgalmát veszi górcső alá. Bukarest népességének mindössze 1 százaléka volt magyar származású 1956-ban. Az egyetemisták első találkozására 1956. szeptember 27-én ke-rült sor a Constantin Ion Parhon Egyetemen, amikor is a diákoknak elnököt kellett volna választaniuk a Dolgozó Ifjúság Szövetségének élére. A hall-gatók tiltakozását főleg anyagi gondok váltották ki. A román kommunista vezetők ígéretüket betartván megemelték az ösztöndíjak számát, azonban ezzel együtt a szülők fizetését is, persze éppen csak annyival, hogy a gye-rekeik ne kaphassanak ösztöndíjat a szülők megemelt bére miatt. Az ösz-töndíjak mellett felmerült a zsúfolt kollégiumok és az ellátás minőségének problémája is. A diákok követelték továbbá, hogy több román irodalmat tanulhassanak, a marxizmus-leninizmussal kapcsolatos kurzusokat és az orosz nyelvet vegyék ki a tananyagból. Ez a találkozó nemcsak a román pártvezetést, de Hruscsovot is zavarta, főleg, hogy a diákok sztrájkot szer-veztek és más szocialista országok fiataljaihoz kezdték hasonlítani ma-gukat, ezzel a vezetőkben azt a félelmet keltve, hogy egy magyarországi forradalomhoz hasonló Romániában is kitörhet. Ezért a Politikai Bizottság 1956. október 4-én összeült; néhány embert eltávolított a DISZ-ből és bünt-etéssel fenyegették az egyetemistákat. Ezenkívül döntöttek egy új DISZ-elnök választásáról. Létrehoztak egy bizottságot is, mely az egyetemistákat tartotta szemmel a kollégiumok és az étkezők területén. Megszaporodtak a „politikai felvilágosító” összejövetelek is. A pártvezetés intézkedéseket tett, hogy az ösztöndíjak körüli vitákat csillapítsa, több diákot juttatva ösz-töndíjhoz. Októberben és november elején a bukaresti egyetemisták meg-próbáltak tömeges gyűléseket szervezni, hogy kifejezzék nemtetszésüket a rezsimmel szemben, azonban a román titkos rendőrség minden próbálko-zást megghiúsított. Két bukaresti diák DISZ-találkozót szervezett, melyen levelet fogalmaztak meg egy román újságnak, amiben azt kérték, hogy va-lós információkat közöljenek a magyar forradalomról. A két főszervezőt és egy tanárukat letartóztatták, bebörtönözték, majd kényszermunkára küld-ték. Október 26-án a titkosrendőrség jelentése szerint röplapokat találtak Bukarest utcáin, melyek a románokat a magyar forradalomban résztvevők iránti szolidaritásuk kifejezésére sűrgették. Ennek következményeként a

résztevők közül néhány egyetemistát háromévnnyi börtönre és tizennyolc év kényszermunkára ítélték. Október 29-ére egy újabb kiáltvány látott napvilágot, mely az embereket egy erőszaktól mentes gyűlésre hívta az egyetem elé, azonban a titkosrendőrség tankokkal vette körbe a területet, megíhúsítva ezzel a gyűlést. Ugyanezen a napon vasúti munkások tüntettek a jobb munkakörülményeikért. November 4-én a Bukaresti Műszaki Egyetem diákjainak fele kihagyta a marxizmus-leninizmus órát, ezért felfegyverzett katonák vették körül az épületet és tömegesen tartóztatták le a hallgatókat. Bár a diákok körében nagy volt az elégedetlenség, mégsem jött létre ezeket megmozgató utcai tüntetés. Ez nem is csoda, hisz az ország fővárosa lévén, a Román Munkáspárt teljes vezetése itt tartózkodott, így a diákok túlságosan is a figyelem központjában voltak.

A második esettanulmányban Granville Kolozsvár diákmozgalmaival foglalkozik. Kolozsvár lakosságának 48%-a magyar nemzetiségű volt, ezért joggal hihetjük, hogy itt történtek a legnagyobb diáklázadások, főleg 1956 őszén, amikor is csupán hét titkosrendőrségi tag ellenőrzött 9000 diákot és 700 egyetemi professzort. Azonban a városban nem került sor semmiféle erőszakos felkelésre. Ahhoz, hogy ennek a miértjét megértsük, tudnunk kell, hogy a román kormány 1948 óta élt a 'mézesmadzag és korbács' módszerével. 1956-ra a kolozsvári értelmiség gyermekeinek nagy része annyira meg volt félemlítve, hogy nem vállalkoztak semmiféle tömegmegmozdulás szervezésére. A román politikai vezetés kezdetben engedményeket tett a magyar kisebbségnek, viszonylagos önállóságot biztosítva nekik. A magyaroknak saját politikai szervezetük volt, a Magyar Népi Szövetség. Továbbá, papíron minden Romániában élő magyarnak a románokkal megegyező jogai voltak. Az engedmények mellett azonban elmaradhatatlan volt az elnyomás is: a tanárok körében és az erdélyi római katolikus egyházon belül is tisztogatásokra került sor. 1955-ben több magyar nyelvű szakiskolát is bezártak. 1956-ban néhány magyar értelmiségi, főleg az Írószövetség tagjai és a Bolyai Egyetem diákjainak egy része azonban ellenállásba kezdett. Memorandum formájában adtak hangot aggodalmaiknak. Válaszul a Politikai Bizottság erre a célra létrehozott bizottsága ellátogatott Kolozsvárra és Marosvásárhelyre, majd a Központi Bizottság ülésén békéltető intézkedések bevezetéséről döntöttek a magyarok számára. Ezek az intézkedések ideiglenesek, könnyen visszafordíthatóak voltak, nem nyújtottak igazi politikai erőt az erdélyi magyaroknak. 1956. október 24-én körülbelül 300 diák gyűlt össze a Bolyai Egyetemről, a Babes Egyetemről és a Ion Andreescu Képzőművészeti Főiskoláról. A MEFESZ, azaz a Magyar Egyetemisták és Főiskolások Egységes Szövetségének létrejötte inspirálta őket. November

12-én a Bolyai Egyetem néhány diákja egy diákszövetséget alapított és reformprogramot is készítettek, melyben többek között egyetemi autonómiát követeltek. Bár a román vezetés próbálta titokban tartani a dolgot, Robert Thayer amerikai diplomata megtudta azt, jelentette Washingtonnak, ráadásul a rádiók is sugározták a hírt. A diákokat gyorsan meg is büntették. A román vezetőség számára a következő gondot dr. Dobai István, egy 33 éves ügyvéd és egyetemi professzor okozta. Memorandumában, melyet az ENSZ-hez intézett, Erdély újraszervezését javasolta szövetségi alapon. A rendszerre veszélyes tevékenységéért 1957-ben halálra ítélték. A békés megmozdulás mellett erőszakos cselekedetekre is sor került. Október 26-án ismeretlenek tüzet gyújtottak a Torda melletti erdőben és a tordai kovasav gyárban. Kolozsváron a szimbolikus dolgoknak is nagy politikai jelentőséget tulajdonítottak. Így volt ez, amikor november 1-jén, halottak napján a kolozsvári lakosok fekete szalagot viselve a házsongárdi temetőbe menve lerótták tiszteletüket az oda temetett magyar írók, költők sírjánál. Három nappal később, Magyarország szovjet megszállásának napján, a diákok újra a fekete szalagokat viselték. Tömeges letartóztatás kezdődött ezután, mely 1957-től 1959-ig ismét folytatódott mind a diákok mind az egyetemi tanárok körében. 1959 áprilisában a Román Munkáspárt úgy döntött, hogy összevonja a Bolyai Egyetemet a Babes Egyetemmel, lecsökkentve a magyar nyelvű kurzusok számát. 1960-ban erősen meggyengítették a Magyar Autonóm Tartományt, s 1968. február 16-án végső csapást mérve a magyar nemzetiségre, megszüntették azt.

A harmadik esettanulmány Jászvásár fiataljainak a magyar forradalomra adott reakcióit mutatja be. Jászvásár 1859-ig a román Moldva fővárosa volt, amikor is Moldva és Havasalföld egyesült. A lakosság többsége román származású volt. Ezen fejezet igen rövid, mivel csak egy nagyobb eseményről tudunk, ami a kommunista vezetőség nemtetszését váltotta ki, egyébként a diákok nagytöbbsége elfogadta a kommunista rendszert. Négy történelem szakos egyetemista történelmi konferenciát szervezett Stefan cel Mare megkoronázásának 500. évfordulójára. Stefan cel Mare Moldva uralkodója volt 1475-től 1504-ig, s ezen idő alatt távol tartotta a törököt az országtól, biztosítva az ország függetlenségét. A konferenciát 1957 áprilisában tartották meg, a hatóságok mindössze hét magyar tanulóknak engedélyezték a részvételt a Bolyai Egyetemről. Bár a diákokra hatottak a magyar forradalom eszméi, azonban nem akartak szembeállni a rendszerrel. Ennek ellenére akciójukat szankciók követték. 1958 júniusában tárgyalások kezdődtek a konferencia szervezői ellen, s mindegyiküket börtönbe zárták, munkatáborokba kényszerítették őket egészen 1964-ig.

A negyedik és egyben utolsó esettanulmány a Temesváron történelekről számol be. A négy város közül egyedül Temesváron került sor egy majdnem sikeres forradalomra. A tömegdemonstráció 1956. október 30–31-én volt. Itt a diákok nem tudták írott formában közzétenni követeléseiket, sem a munkásokat maguk mellé állítani. A titkos rendőrség hihetetlenül gyorsan letartóztatott 300 diákot, társaikat pedig a szó szoros értelmében a kollégiumokba zárták. Az események október 26-ával kezdődtek, amikor is néhány ötödéves mechanikát tanuló egyetemista október 27-ére propagandagyűlést szervezett előre megbeszélve terveiket az egyik tanárral. Másnap több mint 100 tanuló jelent meg a teremben ahol is egy radikálisabb gyűlést hívtak össze október 30-ára. A következő gyűlésen már megfogalmazták követeléseiket is, melyek az egyetemmel kapcsolatos kérdéseken túlmutatva politikai sérelmeikre is kiterjedtek. A résztvevők száma ekkor 2000-re rúgott. Az összejövetelel választottak egy tanácsot, amely a követelések publikálására volt hívatott és kijelöltek egy fiatal professzort, aki a kolozsvári szimpatizánsokkal tartotta a kapcsolatot. A gyűlésre meghívtak néhány párhivatalnokot is, akik megígérték, hogy három napon belül választ adnak a diákok követeléseire. Azonban a gyűlés közben a titkos rendőrség körbevette a Műszaki Egyetemet és a főszervezőket letartóztatta. Másnap körülbelül 800 diák vonult az utcákra, hogy az előző napon letartóztatottak elengedéséért tüntessenek. A titkosrendőrség lesben állva lecsapott a tüntetőkre és kamionokba tuszkolta őket, a kollégiumban levő lányokat pedig egy 18 km-re levő barakkba szállították három napra. A Kommunista Munkáspárt október 30-án este intézkedéseket tett a lakosság kordában tartására. Mivel a tüntetésben részt vett a temesvári egyetemisták több mint fele, így csak 28 diákot és egy professzort fogtak perbe és zártak börtönbe. A többi diákot is megbüntették, csak más eszközökkel: legtöbbször kirúgták az egyetemről. A kudarc ellenére a diákoknak sikerült annyit elérni, hogy a pártvezetés ígéretet tett néhány egyetemmel kapcsolatos követelés megvalósítására.

A fenti négy részletes esettanulmány mellett a következő fejezetben a szerző röviden szól még Brassó és Marosvásárhely városainak forradalmi eseményeiről is. 1956. november 4-én Brassóban néhány férfi gyűlt össze, hogy megsemmisítse az ott állomásozó orosz vonatokat, megakadályozva ezzel Magyarországra jutásukat, azonban az egyik férfi közülük jelentette ezt a titkos rendőrségnek, így az akciót megtorlás követte. 1957 szeptemberében és 1958 februárja között a belügyminisztérium további 57 „ellenséges elemet” tartóztatott le, közöttük egy római katolikus papot is. Marosvásárhelyen – amelynek lakossága 77,3 százalékban magyar nemzetiségű volt – a

diákok magyarország-párti szervezeteket hoztak létre: az Erdélyi Demokratikus Ellenállási Mozgalmat és az Erdélyi Magyar Ifjak Szövetségét. Október 23-án néhányan csatlakozni kívántak a magyar forradalomhoz, őket azonban gyorsan letartóztatták elejét véve tervüknek. A marosvásárhelyi városi bíróság minimum 514 személyt ítelt el. A könyv további alfejezetei valójában a temesvári eseményekhez kapcsolódnak, hiszen az egyikben a temesvári demonstráció sikereiről és hibáiról tudhatunk meg több információt, a másik fejezetben pedig megértjük, hogy miért is bukott meg véglegesen a tüntetés. Az, hogy miért tudtak a temesvári egyetemisták véghezvinni egy majdnem sikeres forradalmat, néhány pszichológiai, logisztikai és történelmi tényezőnek köszönhető. Azzal, hogy a Dej-rezsim betiltott minden három főnél nagyobb gyülekezést, tulajdonképpen saját félelmét mutatta ki. Mivel a diákok meghívták az iskola vezetését a gyűlésekre, így azokat nem is tudták betiltani, mint jogtalan eseményeket. Logisztikai tényezőként merül fel, hogy a diákok a kollégiumi szobáikban készítették elő a gyűléseket, hiszen többen laktak egy szobában. Ezenkívül, a gyűlésekről soha nem tájékoztattak írásban és általában a résztvevők aznap tudták meg a gyűlés helyét és pontos időpontját. Temesvár és a Bánát sajátos történelme is alátámasztja, hogy miért tudott kibontakozni éppen ott a tüntetés. Ez a terület az Osztrák Birodalom idején bizonyos fokú autonómiával rendelkezett. Mária Terézia németeket telepített erre a vidékre, majd később szerbek, magyarok, szlovákok és románok találtak otthonra itt. A II. világháborút követően német értelmiségieket hurcoltak el munkatáborokba és sokan elvándoroltak. Az 1940-es évek végén sok temesvári tanuló vett részt antikommunista csoportok munkájában. A bánati régió diákjaira nagy hatással volt még Jugoszlávia és Tito is. Jugoszlávia közelebb állt ahhoz, amit a román diákok szerettek volna: független országot Moszkvától, melynek területén nem állomásoznak szovjet katonák. A temesvári egyetemistákat még jobban összekovácsolta a szovjet csapatok elleni gyűlölet, ezért nagyobb hangsúlyt fektettek Románia és a Szovjetunió kapcsolatára. A szovjet katonák fizikai jelenléte azt sugallta a diákoknak, hogy bár Románia a II. világháborúban átállt a Szovjetunió oldalára, mégis megszállták a szovjet csapatok, mint vesztes országot, mint a Szovjetunió ellenségét. Romániának a Szovjetunióval szembeni egyenlőtlen gazdasági státusza is zavarta a diákokat. A Szabad Európa Rádió adásainak hallgatása pedig csak olaj volt a tűzre. Így a diákok még inkább szovjetellenessé váltak a román állam kizsákmányolása miatt.

Ugyan a temesvári diákok szervezettebbek voltak, mint más városokban, de vajon mi lehetett az oka annak, hogy mégsem értek el jelentős sikert? - teszi fel a kérdést Johanna Granville. Egyfelől, túlságosan idealisták voltak.

Másfelől nem sikerült mozgósítani a munkásokat, parasztokat és az értelmiség egy részét, pedig nekik is voltak problémáik az alacsony bérezés és a magas termelési kvóta miatt. A tüntetés bukásának legfőbb oka mégis az volt, hogy a romániai diákok nem számíthattak egyetlen kormánybeli vezető támogatására sem. A románoknak nem voltak sem élő, sem halott mártírjaik, akiket a diákok kiállíthattak volna a rezsimmel szemben. A román kormány mindent megtett annak érdekében, hogy minél kevesebb valós információ kerüljön be az országba, ezért szigorú vízumszabályozást vezettek be, sok bonyodalmat okozva ezzel mind a Magyarországon tartózkodó románoknak, mind pedig a Romániában tartózkodó magyaroknak. Főképpen azokat az embereket tartották veszélyesnek, akik nemrégiben érkeztek haza Nyugat-Németországból, ezért a rezsim védelme érdekében fegyveres munkásőrségeket állítottak fel. Noha a németeket 1945-ben és 1951-ben is deportálták Romániából, ezúttal mégis megpróbálták nekik engedményeket adni, hiszen a vezetésnek az hiányzott a legkevésbé, hogy az elégedetlen nemzetiségek egymást támogassák, erősítsék.

A könyv végén a szerző konklúziót von le az esetekből. A legtöbb romániai diák 1956-ban megpróbált együttműködni a rendszerrel, nem akarta megdönteni azt. Ők csak több szabadságot és egyenlő esélyeket, lehetőségeket szerettek volna. Fodor Pál kolozsvári tárgyalásán Szentmártoni Bálint ferences szerzetes a következőket mondta: „A mi bűnünk, hogy remélünk, szóval, ha remélni bűn Romániában, akkor mi Romániában élő magyarok mindannyian bűnösök vagyunk”.

Johanna Granville: *If Hope is Sin, Then We Are All Guilty: Romanian Students' Reactions to the Hungarian Revolution and Soviet Intervention, 1956–1958* (Romániai diákok reakciói a magyar forradalomra és a szovjet beavatkozásra, 1956–1958). *The Carl Beck Papers in Russian and East European Studies*, University of Pittsburgh, Pittsburgh, 2008. 76 o.

Danku Ágnes

ÓKOR

Szerződéses rabszolgaság a római gazdaságban

Morris Silver szinte kisebb monográfia terjedelmére rúgó tanulmányban tárgyalja a rabszolgaságnak egy olyan típusát, amelyik az újkori rabszolgaságban ismeretlen volt. A szerződéses vagy önkéntes rabszolgaság (el)ismert jelensége volt az ókori római világnak. A téma felvetése nem nélkülöz bizonyos jelentőséget, hiszen a rabszolga státus keletkezésének lehetőségeit elősoroló jogi szakmunkák sem mindig vesznek róla tudomást. A szerződéses rabszolgaságról tudósítanak a jogi, az irodalmi és a felírtos források. A jogi források zöme a harmadik század első felében keletkezett, de Silver pl. Gaius (Inst. 1.119–121) elemzése alapján arra következtet, hogy a jelenség jóval korábbi időre nyúlik vissza. Ahhoz, hogy valaki szabad emberként rabszolgasorba adhassa magát, szükség volt a vevő jóhiszeműségére, vagyis arra, hogy a vevő rabszolgának vélje az általa megvásárolt személyt. Arra, aki szabad embert úgy vásárol meg, hogy szabad státusáról tud, súlyos büntetést szabott ki a római jog (D. 40.15.1). Halálbüntetés várt pl. arra a katonára, aki – nyilván a katonai szolgálat alól menekülve – hagyta, hogy eladják rabszolgának (D. 48.19.14.). Ha viszont egyszer az ügyletet érvényesen megkötötték, az önként rabszolgává lett személy ugyanolyan helyzetbe került, mintha hadfogság vagy születés révén jutott volna ebbe a státusba. A vételár teljes kifizetése után nem volt lehetősége az ügylet megtámadására. A jogi források mellett irodalmi művek is utalnak a rabszolgaság illetén keletkezésére. Petronius *Satyricon*jában Hermeros hivatkozik azzal, hogy ő egy király fiából lett rabszolga, hogy ezáltal meggazdagodjék, és római polgár legyen.

Silver cikke – valószínűleg helyesen – gazdasági okokat sejt a jelenség mögött. A rabszolgasors szélsőséges esetben biztosabb megélhetést jelentett, mint a szegény szabadok helyzete. A tanulmány azonban inkább arra koncentrált, hogy az önként rabszolgává válással anyagi-társadalmi emelkedést is el lehetett érni. Azok, akik magukat adták el rabszolgának, elérhettek olyan pozíciókat, amelyek egyébként megközelíthetetlenek maradtak számukra. Lehetett belőlük *vilicus*, *procurator*, bankár stb. A rabszolgákat

ugyanis a tulajdonosaik előszeretettel alkalmazták felelősségteljes munkakörökben, hiszen könnyebben ellenőrizhetők voltak. A *peculium* intézménye révén a vagyongyűjtésre is lehetőségük nyílt. Jóllehet nem ezekkel a motivációkkal egy helyen tárgyalja a szerző, mégis fontos kiemelni azt a körülményt, hogy a rabszolga, ha felszabadították római polgár lett. Ez is szerepet játszhatott az önkéntes rabszolgaság kialakulásában. A tulajdonos szempontjából a megbízhatóság és ellenőrizhetőség mellett más szempontok is az ilyen rabszolgák mellett szóltak. A rabszolgákat olyan feladatokkal is meg lehetett bízni, amit a szabad munkaerő nem vállalt. Emellett a minden rabszolgára érvényes megállapítás mellett az „önkéntes” rabszolgák motiváltabbak voltak mind rabszolga, mind szabad társaiknál, hiszen pl. a vállalkozáshoz szükséges tőke összegyűjtése érdekében igen nagy befektetést (ti. szabadságukat) eszközöltek. A tulajdonosok számára más előnnyel is járt, ha nem hadifogságba esett vagy más erőszakos módon rabszolgává tett személyeket vásároltak. Az erőszakos státusváltozás felerősítette a rabszolgákban a szerző által *resentment motivation*nak nevezett jelenséget. Ezek az emberek nem voltak annyira megbízhatóak, tartani kellett a szökésüktől. Nem véletlen, hogy a rabszolga-kereskedők kötelesek voltak (lettek volna) megjelölni, hogy hadifoglyokat, régi vagy új rabszolgákat, birodalmon kívülieket stb. árusítanak.

Silver olykor beleesik abba a hibába, amibe egy téma intenzív vizsgálata vihethi a kutatót. Nevezetesen, túlzottan nagy jelentőséget tulajdonít választott tárgyának. Silver több ízben is szerződéses rabszolgákat feltételez ott, ahol a források nem állítják egyértelműen, hogy erőszakos úton rabszolgaságba kerültekről van szó. Jó példát nyújt erre a rabszolgák névadása. Az ismert rabszolganevek görög vagy latin eredetűek, alig néhány százalékot tesznek ki a barbár nevek. Ennek a jelenségnek a kutatás számtalan magyarázatát adta. Az egyik legegyszerűbb, hogy a tulajdonosok számára ez a két nyelv volt megszokott. Ennek ellenére Silver arra következtet, hogy a jelenség mögött a birodalmon belüli eredet áll. Vagyis a rabszolgák zöme többé-kevésbé békés módon vált azzá, s a birodalmon belül született. Később részben magát cáfolja, amikor C. Iulius Mygdonius (ILS 1980) példáját hozza fel, aki Parthiából került rabszolgaként Rómába.

Silver bevonja vizsgálatába a gyermekkitétel és a gyermekeladás kérdését, mint a rabszolgaság keletkezésének egyik formáját. Utóbbi esetben a szerződés egyik oldalán azonban nem a később rabszolgává lett személy áll, hanem a családapa. A gyakorlatot, amely széles körben elterjedt lehetett, a IV. századtól kezdik tiltani. A kitétt gyermekek esetében pedig a megtaláló, a felnevelő dönthetett arról, hogy rabszolga vagy szabad ember lesz

a gyermekből. E két esetben tehát a későbbi rabszolga – függetlenül szubjektív tudomásától – kényszerűen kerül ebbe a helyzetbe, vagyis azok a gazdasági motivációk, amelyek a szerződéses rabszolgákat hajtják, aligha lehetnek rá ösztönző hatással. A tudat viszont a motiváció körében szerepet kaphat az ún. *liber homo bona fide serviens* (D. 41.1.19; 41.2.6 és 41.3.44 pr) esetében. Itt olyan személyekről van szó, akik – bár szabad állapotúak – rabszolgáknak tudják magukat. Az, amit Silver a gazdasági motiváció igazolására felhoz, hogy ti. az ilyen személyek az ügyletek révén szerzett vagyon tulajdonosaivá lesznek, csak akkor igaz, ha megváltozik a státuszukra vonatkozó tudati helyzetük. Amíg rabszolgáknak tudják magukat, csak annyira motiváltak, amennyire egy átlagos rabszolga.

A keresztény császárság időszakában, amikor Iustinianus kodifikáltatja a római jogot, a jogrend a személyekkel kapcsolatban a fő különbséget még mindig abban látja, hogy szabadok-e avagy rabszolgák. A két kategória között – mint Silver cikke is remekül rávilágít – nagyon sok átjárási út létezett. A szerződéses szolgaság léte, jelentősége eddig nem kapott igazán figyelmet a kutatásban. Silver hatalmas forrásanyagot feldolgozó cikke, jóllehet nem mentes némi túlzástól, pótolja ezt a hiányt.

Morris Silver: *Contractual Slavery in the Roman Economy*. (Szerződéses rabszolgaság a római gazdaságban) *The Ancient History Bulletin* 25 (2011) 73–132.

Takács Levente

Új monográfia a római választási rendszerről

Rachel Feig Vishnia 2012-ben megjelent monográfiája a római választási rendszert kívánja bemutatni, elemezni munkájában. Célközönsége az egyetemi hallgatóság – ennek megfelelően elsődlegesen nem a szakemberekhez, a romanistákhoz szól, s éppen ezért olyan háttérismereteket is közöl, amelyek a *stricto sensu* szakember számára nélkülözhetők volnának.

A könyv első három fejezete a római történelemről, a társadalmi dinamikáról, valamint a római köztársaság kormányzási-igazgatási rendszeréről ad áttekintést. A szerző e fejezetekben egyfelől a szakirodalmi *communis opinio*t követi, másfelől erőteljesen támaszkodik a forrásokra – olykor azoknak nagyobb hitelt adva, mint azt a modern szakirodalom indokoltá tenné.

A monográfia negyedik fejezete foglalkozik részletesen a római választási rendszerrel, és annak számos leágazásával, így tehát az *amicitia* szerepével a választásokon, a választási vesztegetés, vagyis az *ambitus* kérdéskörével, a timokratikus választási struktúrával. Az alábbiakban érdemes e kérdéseket röviden áttekinteni, hogy ezt követően térhessünk vissza a munka értékelésével.

A nagyobb *magistratus*okat (*consul, praetor, censor*) választó *comitia centuriatá*t a *magistratus* a Mars-mezőre (*Campus Martius*) hívta össze *edictumában* (hirdetményében), megjelölve az időpontot, és közreadva a megszavazandó törvény szövegét (*promulgatio*). A népgyűlés csak arra alkalmas napon (*dies comitalis*) volt megtartható, ha nem esett arra a napra vásár (*nundinae*), ünnep (*feriae*) vagy engesztelőnap (*dies religiosus*). Egy évben százkilencvenegy ilyen nap volt, de egy 58-ban elfogadott *lex Clodia* – a felforgató *Publius Clodius Pulcher* javaslatára elfogadott törvény – *plebiscitum* formájában megemelte e napok számát, ugyanis elrendelte, hogy bármely törvénykezésre alkalmas napokon (*dies fasti*) lehessen népgyűlést tartani. A népgyűlés összehívása és megtartása között három *nundina*enek, vagyis tizenhét napnak kellett eltelnie, amint ezt a 98-ban meghozott *lex Caecilia Didia* kimondta.

A *magistratus* már éjjel kiment a Mars-mezőre, és várta a jelet, amely jóváhagyja, vagy megtiltja a népgyűlés megtartását. Ilyen *auspicium* vagy

augurium nemcsak a madarak röpte, hanem bármilyen égi (meteorológiai) jelenség lehetett. A jelnek a *templumon*, vagyis az *augur* által az égen kijelölt részen kellett feltűnnie. (Pl. a jobbról érkező villám kedvező *augurium*nak számított.) Az *augur* által értelmezett jelet a *magistratus* el is utasíthatta, lévén hogy a *magistratusi auspicatiós* jog erre is kiterjedt. Ha ebben az esetben olykor a népgyűlés megkezdésekor az *augur* újabb jel feltűnését jelenthette, vagy valami egyéb formai hibát észlelt, a *magistratus* kénytelen volt elnapolni a népgyűlést. Hasonlóképpen bármelyik polgárnak megvolt az a joga, hogy kedvezőtlen jelre hivatkozva kérje a népgyűlés elhalasztását (*obnuntiatio*). Az *obnuntiatio* jogát a *lex Aelia et Fufia* a II. század közepén az *imperiummal* rendelkező *magistratusok* és a néptribunusok számára kifejezett felhatalmazással megadta, majd az *obnuntiatio* jogát a már említett *clodiusi törvény* megszüntette.

Az utolsó *contio*, a Comitiumon megtartott informális gyűlés után a nép kivonult a Mars-mezőre, ahol megtörtént a szavazás. A *contiók*ra azért volt szükség, mert a *comitiákon* vitának nem volt helye, vagyis csak igennel vagy nemmel lehetett szavazni. A szavazás eredetileg szóban zajlott, tehát titkos szavazásra nem volt lehetőség. 131-ben egy *lex Papiria* vezette be a titkos szavazásra nem volt lehetőség. 131-ben egy *lex Papiria* vezette be a titkos, azaz írásban – viasz- vagy cseréptáblán – történő szavazást a népgyűlésen. Az *A*, vagyis *antiquo* jelentette a javaslat elvetését, hiszen azt rövidítette, hogy a szavazó a régi szabályhoz ragaszkodik; az *VR*, vagyis az *uti rogas* (ahogy javasolod) a jóváhagyást, hiszen ezzel a javaslatához a szavazó beleegyezését adta. Büntetőügyekben a *C*, vagyis *condemno* (elítélem) a bűnösség, az *A*, vagyis *absolvo* (felmentem) az ártatlanság melletti voksot jelentette, az *NL*, vagyis *non liquet* (nem világos) pedig a tartózkodást.

A *comitia centuriatát*, vagyis a Mars-mezőn tartott századok szerinti népgyűlést a hagyomány szerint Servius Tullius király alapította meg, azonban működése csupán az V. század derekától fogva bizonyítható. Eredetileg e *comitia* a katonai századok (*centuriae*) szerinti beosztás szerint működött, utóbb azonban katonai jellege elhalványult. A tizenhét és hatvan év közötti polgárság a *ensorok* vagyonbecslése alapján százkilencvenhárom – lovagi, *classisok*ba osztott gyalogos, valamint *classisok* alatti vagyontalan – *centuriát* alkotott, ami eredetileg a következőképpen oszlott meg. A *classisok*, vagyis vagyoni osztályok felett álló lovagok tizennyolc *centuriát* tettek ki, vagyonuknak a *census* alapján meg kellett haladnia a százezer *as*. A *classisok* szerint százhetven *centuriába* sorolt lakosság öt osztályt alkotott: a százezer *as* feletti vagyonnal rendelkező nyolcvan, a hetvenötezer *as* feletti vagyonnal rendelkező húsz, az ötvenezer *as* feletti vagyonnal rendelkező húsz, a huszonötezer *as* feletti vagyonnal rendelkező húsz és a tizenegyezer

as feletti vagyonnal rendelkező harminc *centuria*. A *classis*ok alatt az öt vagyontalan *centuria* helyezkedett el: a két-két *centuriával* rendelkező *fabri* (kéművesek) és *cornices* (kürtösök), valamint az egy *centuriával* bíró *proletarii* (nincstelének). 215 után az első osztály képviselője nyolcvanról hetven *centuriára* csökkent (a második *classis* javára), amit felosztottak harmincöt *iuniores* (a tizennyolc és negyvenhat év közötti lakosságot felölölő) és harmincöt *seniores* (a negyvenhét és a hatvan év közötti lakosságot magában foglaló) *centuriára*. A választások előtt az egyik *iuniores-centuriát* kisorsolták, hogy az legyen a *centuria praerogativa*, tehát az szavazzon először, mintegy jelezve a szavazás végső kimenetelét. Természetesen a legvagyonosabb *centuriák* nem foglaltak magukban száz főt, míg a vagyonnal nem rendelkező *centuriák* létszáma több ezerre rúgott.

A szavazásra *centuriánként* került sor, először a vagyonosabbak szavaztak, utána a szegényebbek, végül – elvileg – a lakosság jelentős részét kitevő vagyontalanok. A polgárok szavazata egyenlő értékkel bírt ugyan, ám a szavazatokat *centuriánként* összesítették, és így módon egy-egy *centuria* végeredményben egy igen vagy nem szavazatot testesített meg a *centurián* belüli szótöbbség függvényében. Meg kell említeni, hogy a szavazatok számlálása nem a szavazás lezárultával, hanem folyamatosan történt, vagyis – különösnek látszó, ám a politikai érdekeket jól szolgáló logikai csavarral – csak addig folytatták a szavazást, amíg a szavazatukat leadó *centuriák* elérték az ötven százalék feletti szavazati arányt. A választási győzelemhez, ill. a törvényjavaslat elfogadásához tehát elegendő volt, ha a százkilencvenhárom *centuriának* több mint a fele „megfelelően” voksolt: a lovagok tizennyolc és az első osztály nyolcvan szavazata több volt, mint az összes *centuriák* fele. (Később, amikor az első osztály súlya némiképp csökkent, elégséges volt, ha a lovagokhoz és az első osztályhoz csatlakozott a második vagyoni osztály húsz *centuriája*.) Az első kilencvennyolc *centuria* a teljes polgárságnak csak töredékét tette ki, tehát a szavazás/választás korántsem a polgárok többségének döntését jelenítette meg. A népgyűlésen távolról sem vett részt minden polgár, hiszen a szavazás helyszíne, a Marsmező hetvenezer polgárt tudott befogadni, a polgárság összlétszáma pedig már a II. században is többszörösen meghaladta ezt a számot. (A *census*lista pl. 164-ben közel háromszáznegyvenezer, harminc évvel később pedig közel háromszázhuszezer római polgárt tartott számon.) A vidéken lakó szegényebb rétegek nemigen utaztak a szavazásra Rómába, ugyanis pl. a *consul*választás időpontja július második felére, vagyis az árpaaratás és a babszüret időszakára esett, így a választást a sajátos szavazási rend mellett e körülmény folytán is a legvagyonosabbak szavazata döntötte el.

A választás irányítója saját szónoklata, a jelöltek nevének ismertetése és az istenekhez intézett ima után megnyitotta a szavazást, majd a szavazóhid mellett felállított *sella curulison* helyet foglalt. A *centuriá*nként felvonuló szavazók viasszal bevont kis táblát kaptak, amelyre felírták az általuk preferált jelöltek nevének kezdőbetűit, majd a fahíd tulsó végén álló urnába (*cisita*) dobták bele táblájukat. Egy-egy *centuria* leszavazása után a szavazatszámoló helyiségben (*diribitorium*) összesítették a szavazatokat, és felírták a jelöltek nevét, pontokkal jelölve mellettük a *centuriák* döntéseit. Amint két jelölt elérte a *centuriák* szavazatának ötven százalékát plusz egy szavazatot, a szavazást eredményesnek nyilvánítva lezárták. A kampánycsend intézménye ismeretlen volt a köztársasági Rómában, így az ügynökök még a híd feljárójánál is megpróbálták jelöltjük mellett kampányolni. Amennyiben az uralkodó osztály számára kedvezőtlen eredmény látszott körvonalazódni a szavazás során, olykor meglehetősen erőteljes beavatkozással kísérelték meg befolyásolni a végkifejletet. Így pl. a szavazóhid „véletlenül” összedőlhetett, vagy az *augurok* baljós előjeleket jelenthettek – mindkét esetben érvénytelenítették, ill. több nappal elhalasztották a választást, ami kellő időt biztosított a közhangulat megfordítására.

A *comitia tributa* eredete szintén a hagyomány szerinti Servius Tullius-féle reformhoz kötődik, mivel ő osztotta fel Rómát területi egységekre (*tribus*). A *comitia tributa*t az Urbson belül, a Forum Romanumon tartották. Feladatai: a *magistratus minores* (*aedilis curulis*, *quaestor*) megválasztása, a törvényhozás, az államközi szövetségek megkötése, valamint a – nem politikai ügyekben történő – bíráskodás. A harmincöt *tribus* szavazási sorrendjét kisorsolták, és a szavazás addig folytatódott, amíg – pl. egy választásnál – a jelöltek el nem érték az ötven százalék plusz egy szavazatot (pl. a tizennyolcadik *tribus* szavazása után). A polgárok nagy része a négy szegényebb városi *tribus*ba (*tribus urbana*) tartozott, ha azonban a sorsolásban ez a négy kerület hátulra került, akkor a többséget a harmincegy vagyonosabb vidéki *tribus* (*tribus rustica*) alkotta. A vidéki *tribus*ok száma a hódításokkal növekedett ugyan egy ideig, de később az újabb hódítások révén létrejött római jogú városok (*colonia*) polgárait, lakóhelyüktől függetlenül egyik vagy másik *tribus*ba osztották be. A Forum Romanum befogadóképessége nem haladta meg a tízezer főt, vagyis tömeges részvételre nem volt lehetőség. A harmincöt *tribus* létszáma nagyon aránytalan volt: a négy városi *tribus*hoz tartozott a polgárok túlnyomó többsége.

A választások „törvényszerű” velejárója volt a választási vesztegetés, vagyis az *ambitus*. A választási vesztegetés első törvényi szabályozása röviddel a XII táblás törvény után keletkezett, amely megtiltotta, hogy a je-

löltek (*candidati*) krétával fehérített *togával* hívják fel magukra a figyelmet. A II. század első feléből két törvény létezéséről tudunk, amely az *ambitus* szankcionálta, ez a Kr. e. 181-ből származó *lex Cornelia Baebia* és egy Kr. e. 159-es törvény, ám ezek tartalmát sajnos nem ismerjük.

A C. Gracchus és Sulla közötti korban a *quaestiones* rendszere már igen kiterjedt volt, erre az időre esik az első, kifejezetten az *ambitus* vádjának elbírálására irányuló perről szóló híradásunk is. Kr. e. 116-ban a 115-ös esztendő egyik *consuli* tisztét a *homo novus* Marcus Aemilius Scaurus nyerte el, aki ellen vesztes vetélytársa, Publius Rutilius Rufus *ambitus* miatt vádat emelt, mire Scaurus hasonlóképpen járt el Rufusszal szemben, egyébként mindkét vádlottat – akik vádlók is voltak egy személyben – felmentették. A Sulla által megalkotott *lex Cornelia de ambitu* tartalmára vonatkozó ismereteink hézagosak.

A Sulla utáni időkben a *quaestio de ambitu* élén általában egy *praetor* állott, így pl. 66-ban Caius Aquilius Gallus töltötte be a *praetor ambitus* hivatalát. Az ezt követő törvényekről Cicero két védőbeszéde (a köztársasági korból a választási vesztegetésről fennmaradt elsődleges forrás), a Lucius Licinius Murena védelmében és a Cnaeus Plancius védelmében tartott beszéd nyújt tájékoztatást. C. Cornelius *tribunus plebis* követelésére 67-ben megszületett a *lex Calpurnia de ambitu*, amelynek szankcióiról a következőket tudjuk: tartalmazta a *senatus*-ból való kizárást, a hivatalokra való pályázástól életfogytig tartó eltiltást (szemben a *lex Cornelia* által megjelölt tízéves időtartammal) és egy bizonyos pénzbüntetést. Egy 63-ból származó *senatus consultum* a *lex Calpurnia* által szabályozottak egy részét kiemelten szankcionálta, így a pályázónak Rómában történő fogadásakor párthívek pénzért történő toborzását, a gladiátori játékokra nagy számú ingyenjegy és -hely kiosztását, és a túlzott mértékű vendéglést. Ezen *senatus consultum* feltehetően az említett törvényt értelmezte és konkretizálta.

A Kr. e. 64-es év eseményei azonban – elsősorban Antonius és Catilina egyre inkább elharapódzó vesztegetései – újabb törvény meghozatalát tették szükségessé. Kr. e. 63-ban megszületett a *lex Tullia de ambitu*, amely újabb büntetésként tíz év száműzetést is kilátásba helyezett, valamint határozottabban lépett fel a pénzt osztogatókkal szemben, és büntette a törvényből való – állítólagos betegség miatti – távolmaradást. Ezenkívül megtiltotta a pályázás előtti két esztendőre vonatkozóan a gladiátorjátékok rendezését, amely tilalom alól csak azok végrendeletben kötelezővé tett volta adhatott felmentést. A törvény így kívánta megakadályozni a közvetlenül a választóknak történő pénzfizetést, és akarta korlátozni a pályázók kíséretének létszámát (amelynek felduzzadása már-már diadalmenetként a biztos győ-

zelmet sugallhatta a választóknak). Tény azonban, hogy az *ambitus* tényleges határait végeredményben csak a jelöltek anyagi lehetőségeinek korlátai szabták meg.

A könyv gerincét képező kérdések lényegének bemutatása után érdemes visszatérni a monográfia elemzéséhez. A szerző nézőpontja, ábrázolásmódja egyfelől komplex és kompakt, másfelől azonban épp a kitérők hiánya szűkíti be az ábrázolás perspektíváját.

A timokratikus rendszer kellő hangsúlyozásának hiányában a szerző nem jut el annak kimondásáig, hogy Róma jogállam volt ugyan, de nem a mai értelemben vett demokrácia. Hasonlóképp hiányolható a munkából a kampánystratégia elemzése kapcsán, hogy nem kap kellő hangsúlyt Quintus Tullius Cicero *Commentariorum petitionis* (*A hivatalra pályázók kézikönyve*) című munkája. Hasonlóképpen érdemes lett volna nagyobb teret szentelni a választási kampány „plakátjainak”, amelyek Pompeiiből maradtak ránk. E kérdéseket *Hogyan nyerjük meg a választásokat? – Quintus Tullius Cicero, A hivatalra pályázók kézikönyve* című, 2006-ban a szegedi Lectum Kiadó gondozásában napvilágot látott, Németh Györggyel közös munkánkban elemeztük.

Rachel Feig Vishnia: *Roman Elections in the Age of Cicero: Society, Government, and Voting.* (*Római választások Cicero korában: társadalom, kormányzás és szavazás*) Routledge Studies in Ancient History, 3. New York–London, Routledge, 2012. 184 o.

Nótári Tamás

KORA ÚJKOR

Új Barcelona: város a Duna mentén ?

A magyar történettudomány meglehetősen sokat tud a XVIII. század negyedik évtizedében a Nagybecskerek mellett létrehozni tervezett kolóniáról, amelyben a spanyol örökösödési háborúban vereséget szenvedett Habsburg Károly – aki VI. Károlyként uralkodott aztán a Habsburg birodalomban (III. Károlyként magyar király) – spanyol híveinek egy részét, többségükben katalánokat, kívánta letelepíteni, s amely *Nova Barcelona* – Új Barcelona nevet kapta volna. E témáról gazdag magyar helytörténeti irodalommal rendelkezünk, ezen túl e munkák szintézisét saját kutatásaival gazdagító *Fallenbühl Zoltán* nevét kell említenünk, aki nemcsak a *Századok*ban adott ezen kutatási eredményeiről közre tanulmányt,¹ de a madridi *Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos* című folyóiratban is két részben, francia nyelven írott, könyv terjedelmű közleményt is közölt (1979).

Ezt a munkát egyébként a katalán szerző, *August Alcoberro* is jól hasznosította most bemutatandó könyvében, ahol gyakran idézi Fallenbüchl adatait, megállapításait.

Alcoberro jelenleg a barcelonai Néprajzi Múzeum főigazgatója, akinek e témakörben számos tanulmánya született. E munkája, saját bevallása szerint a 2002-ben két kötetben megjelent könyvének (*L'exili austriacista, 1713–1747*) rövid, ismeretterjesztő szándékú összefoglalása. Ezért nem használt lábjegyzeteket sem, írja a szerző. Mint az előszóban jelzi, szándéka az volt, hogy e kötettel a katalán közvélemény számára ismeretlen eseményeket viszaemlje a nemzeti emlékezetbe.

A könyv első fejezetében a spanyol örökösödési háború száműzötteiről, problémáiról ad általános képet. Kiinduló gondolata az, hogy e háború nemcsak egyfajta, az Újvilágra is kiterjedő világháború volt, melynek halottait egymillió kétszázezerre becsüli, de kegyetlen polgárháború is, amelynek eredményeként a győztes Bourbonok Habsburg Károly hívein, akik döntően az Aragón Korona államainak polgárai voltak, többségükben katalánok

1. Fallenbüchl Zoltán: Spanyolok Magyarországon a 18. században. *Századok*, 1977, 6. szám, 1192–1230. Lásd még e témáról Anderle Ádám: *A magyar-spanyol kapcsolatok ezer éve*. Szeged, 2006, 53–59.

– (Katalónia, Aragónia, Valencia, Mallorca) véres bosszút álltak. A szisztematikus elnyomás mellett ezek a hispán államok ekkor veszítették el függetlenségüket, Barcelona maga is a Bourbon csapatok megszállása alá került 1714. szeptember 11-én.

E dátum lett a függetlenség elvesztésének napja, s ezért készülnek Katalóniában ma oly sokan arra, hogy jövőre a 300. évfordulót a függetlenség visszaszerzésének napjává tegyék. A könyv tájékoztat az ezután kibontakozó és hosszan elhúzódó katalán gerillaháborúról, amely azonban nem tudott változtatni a helyzeten.

A Károlyral visszavonuló csapatok létszáma 2500 fő volt, de a katonákat követték családjaik is, Alcoberro szerint így összességében 25–30 000 lehetett a száműzöttek száma. Ezek kb. fele katalán, összességében 80 százalékuk az Aragón Korona területeiről menekült. Többségük katona, állami tisztviselő és az udvari nemesség tagja, sok az egyházi személy is.

A száműzöttek három tömböt alkottak: többségük Bécsben maradt, itt erős „*spanyol párt*” is alakult a Károlyt követő félszigeti arisztokratákból. Más részük Nápolyban és Milánóban, kisebb csoportjuk Németalföldön keresett menedéket.

A spanyol száműzöttek jelentős része azonban katona maradt: három spanyol lovassági ezred és két gyalogsági ezred harcolt Bécs háborúiban, e katonák aztán veteránok számát gyarapították az 1730-as években. A velük való törődés szüksége hozta létre a bécsi udvarban a *Spanyol Tanácsot*, amely igyekezett gondjaikkal foglalkozni.

A császári udvar azonban egyre nehezebben tudta biztosítani ellátásukat, bárha a spanyol arisztokrácia évjáradékai meglehetősen jelentősek maradtak. De egyre fontosabbá vált a szegényebb rétegek (özvegyek, árvák, rokkantak) segélyezése – amelyre különböző alapok születtek.

A szerző jelzi azt is, hogy megkezdődött e hispán közösség konszolidációja is. Erre utaltak a vegyes házasságok a tehetősebb társadalmi rétegekben, templomuk, kolostoruk és kórházuk is létesült Bécsben.

Az 1714–1718 közötti, törökök elleni háborúban nagyszámú spanyol-katalán katona vett részt, szerepük több ütközetben is fontos volt – ezekről a szerző sok részletet és nevet említ. E részeknél Alcoberro számos spanyol és katalán emlékiratot, levelezést, verseket, verses történeteket, jelentéseket idéz és használ fel – ezek a magyar történelem számára is fontos források lehetnek. Alcoberro bemutatja azt is, hogy a Bourbon-ellenes illegális katalán propaganda is dicsőítette e háborúk katalán résztvevőit, a kereszténységért harcolókként interpretálva küzdelmüket.

A háborúk lezárultával a gondozást-törődést igénylő, s a bécsi udvartól támogatást váró hispán száműzöttek száma megnőtt, különösen a veterán katonákkal. A spanyol-katalán száműzöttek jó része Bécsben koncentrálódott, nagy feszültségeket és nagy pénzügyi kötelezettségeket is keltve.

Megoldást kellett találni e feszültségek feloldására.

A szerző könyvének harmadik fejezetében azokat a projekteket tekinti át, amelyek a spanyolok-katalánok végleges letelepedésével foglalkoztak. E tervek a magyar királyság elnéptelenedett vidékeinek betelepítésével, a rendelkezésre álló megműveletlen földekkel számoltak, a probléma azonban az volt, hogy a száműzöttek nagy része városlakó volt korábbi életében az Ibériai félszigeten: sem tapasztalataik, sem kedvük, sem fizikai állapotuk nem tették számunkra vonzóvá e terveket.

Az 1720-as évektől vannak kísérletek a Bécsben élő szegények kitelepítésére, ilyen terveket készítettek a dokumentumok nélküli vagabund elemek számára is. E részeknél Alcoberro jól használja Fallenbüch információit is. Bemutatja azt is, hogy egyre erőteljesebben körvonalazódnak a tervek egy közös kolónia vagy kolóniák megalapítására a déli éppen visszahódított területeken. Szlavónia, Horvátország és a Bánát jött szóba, amelyek a veterán katonák letelepítésére is megoldást adhattak volna.

A könyv külön fejezetben mutat be egy eddig kéziratban létező tervet, amely valójában e problémák megoldására írott *utópiaként* értékelhető.

Josef Plantí ennek a plánumnak a szerzője, katalán száműzött, aki korábban a szardíniai audiencián volt jogász-tisztviselő. A sziget Bourbon elfoglalása után Bécsbe megy, kegydíjat kérvényez a Spanyol Tanácstól, mert mindenét elvesztette és súlyosan beteg is. Támogatást azonban nem kapott. Kérvényezésének e periódusában írja meg egy ideális város tervét, amely a hispán kolónia tagjait fogadná be. Új hazát keres Plantí, az ibér királyságok újjáéledését álmódja meg a magyar földön, amely a szabadság és egyenlőség régi katalán eszményeit, jogrendjét éleszteni újja az uralkodó segítségével. A császárnak írott spanyol nyelvű viziójában a Trója/Barcelona/Róma/Magyarország fogalmi egymásra vetülnek. Az elképzelt új állam neve *Austrohispania* vagy *Transhispania* lenne, amelynek fővárosa *Carolina* vagy *Carolonoble* lehetne. Ez az új állam négy hispán nemzet, a katalánok, a kasztíliaiak, a valenciaiak, az aragóniaiak hazája lehetne, de amely nyitva állna a mallorcai, szárd és akár német katona-veteránok számára is. Az állam a szabadság földje lenne, kötelezettségek, adók, kényszerek nélkül – elismerve a császár nem önkényen, hanem törvényeken alapuló főségét. A termőföldeket a szükségletek és a rendelkezésre álló munkaerő alapján osztanák el, védve a hazai mezőgazdaságot és bortermelést. S minden paraszt

szabad ember lenne, nemesi szabadságokkal. Plantí terve elutasítja a luxust, a pompázatos épületeket. Egy *demokratikus rendi monarchiáról* vizionál, amely szerinte nagy vonzerőt gyakorolna a fiatalok számára, s megnövelné a házassági kedvet is. Ösztönözni kellene az ipart valamint a kereskedelmet is, és megkönnyíteni az idegenek betelepődését nagy vásárok szervezésével, javasolja. Ugyanakkor a zsidók városban való házszerzését megtiltáná.

A tervet Plantí ugyan elküldi a Spanyol Tanács befolyásos tagjainak – visszhangja és eredménye azonban nem lett.

(Zárójelben kell megemlítenünk, hogy az 1970-es évekig a spanyol historiográfiában evidenciának számított az a meggyőződés, hogy Spanyolországban nem születtek utópiák. Ez az állítás 1975-ben dőlt meg, amikor spanyol és észak-amerikai kiadásban is közreadtak egy, a Campomanes archívumban megtalált kéziratot, amelynek szerzőjét nem ismerjük, de *Sinapia* címmel egy nagyívű utópia szövegét tartalmazta).²

Alcoberro, aki jelzi, hogy Plantí utópiája kiadás előtt áll, tehát már a második spanyol utópiát mutatja be.

Alcoberro könyvének következő fejezetében a lengyel örökösödési háború (1733–1738) spanyol száműzöttekre vonatkozó következményeit tekinti át. E háború során Károly ismét összeütközött s Bourbonokkal, s elvesztette, immár végleg Nápolyt és Sziciliát, amelyek oly sok századon át az Aragón Korona részét képezték. Az osztrák seregben spanyol-katalán katonák is harcoltak, írja Alcoberro, aki nagy figyelmet fordít arra is, hogy bemutassa, az itáliai konfrontáció felélesztette a katalán gerillaháborút is a Bourbonok ellen – ám mindennek vereség lett a vége.

A Bourbon győzelem Itáliában azzal járt, hogy a nápolyi–szicíliai területekről 1734–35-ben nagyszámú új spanyol/katalán és olasz száműzött érkezett a magyar királyságba, illetve Bécsbe, ezért sürgetővé vált a száműzöttek letelepítése. A bécsi udvar a Bánátot jelölte ki e célra, ahol már korábban is jelentős telepítés kezdődött, és ahol különösen a németek letelepedése haladt előre.

1734 nyarán vagy őszén a Spanyol Tanácsban feljegyzés készül a spanyolok helyzetének megoldásáról. Alcoberro elemzi a hosszú című tervet, amely a Bécsben és a korábban Nápolyban, Sziciliában élő előkelők, hivatalnokok, tisztek és veterán katonák hosszú távú támogatásáról értekezik, akik továbbra is hűségben akarták szolgálni az uralkodót. Ezek számára kegydíj, járadék kiutalását javasolják a Titkos Pénztárból (Bolsillo Secreto).

A szegényeket három csoportra osztja e feljegyzés: az igazi katonákra illetve a fiatal férfiakra, akik a hadseregben szolgálhatnak. A szegényeket

2. Erről lásd Anderle Ádám: „Egy spanyol plebejus utópia”. *Világtörténet*, 1989, 4. szám.

pedig „*Magyarország valamely területén kell letelepíteni*”. A feljegyzés 400 családdal, kb. 1500–2000 személlyel számolt, akikből két kolóniát lehetne létrehozni. Ezek elegendő megművelhető földet kapnának. A terv a szükséges vetőmagra és állatokra 1000-1000 forint kiutalását javasolja, valamint 10 évig adómentességet. E terv biztosítaná, hogy a katolikus és spanyolul beszélő csoport együtt maradjon. A Spanyol Tanács papokat is küldene e kolóniákra, amelyeket valahol Temesvár környékén, a Bánságban javasoltak létrehozni. E feljegyzés azután különböző értekezletek, tanácskozások témája is lett, mutatja be Alcoberro. Az e vitákban megfogalmazott kritika elsősorban arra utalt, hogy e száműzöttek a paraszti munkához nem szoktak, nincsenek ilyen tapasztalataik, hiszen hivatalnokok, katonák vagy házi cselédek voltak. E térségben gyakoriak az árvizek és a járványok, érveltek, emiatt egészségtelenek. A bírálók kétségesnek tartották, hogy a száműzöttek maguktól vállalnák ezt az életet.

A végső döntést arról, hogy a száműzötteket a Bánátban kell letelepíteni, az 1734. október 4-i értekezleten hozták, ám ott már csak 500-500 forint támogatásról esett szó. A családok első csoportjai 1735. november-decemberben érkeztek a Bánátba, a német iratokban a *Carlobagen*, illetve *Carlagaaben* néven létesítendő kolónia megalapítására, hogy aztán 1738 júniusában már az utolsó telepesek is elhagyják a Bánátot, ahol a pestis is megjelent.

A következőkben a telepítés tanulságait foglalja össze Alcoberro. A telepítéssel kapcsolatosan igen gazdag iratanyag maradt fenn, írja, s jelzi, Fallenbüchl is azokat a névsorokat-listákat dolgozta fel, amelyeket ő is bemutat. Alcoberro több, részadatot tartalmazó listát is bemutat. Összességében azonban elmondható, hogy az a 852 személy, akinek nevét a listákból megismerhetjük (ezt az összesítést egyébként Fallenbüchtől vette át), érdekes öszképet ad. Meglepetésünkre a névsorokban szerepelnek arisztokraták, katonatisztek is és számos hivatalnok. Életkoruk meglehetősen magas, egy ilyen adatokat tartalmazó 97-es listából 42-en 50 év felettiak, 32-en 40-49 év közöttiek. Többségük tehát a spanyol örökösödési háború után jött el Hispániából. A 250 gyermek többsége viszont már a száműzetésben született. Sok az egyedül álló özvegy, az árva, a rokkant, munkaképtelen is. Többségük katalán (Katalóniából, Valenciából, Mallorcából és Aragóniából), de találhatók itáliaiak is a csoportban. Figyelemre méltó, hogy a Bánátba küldött csoportok több helységben lettek szétszotva: Pancsova, Versec helységekben. Fallenbüchl ezen túl másik öt helységet is megemlít, ahol spanyol száműzötteket helyeztek el.

Alcoberro tájékoztatása szerint Nagybecskerekén a tervezett Új Barcelona megalapítására szolgáló *építkezések* csak 1737 augusztusában kezdődtek egy Bécsben elfogadott városépítési terv szerint. Ám közben a pestisjárvány is elérte e vidéket, magas lett az elhalálozás, ezért szinte ugyanekkor, 1737 nyarán már elkezdődött a visszatelepülés is, és 1738 nyarán már 263-an éltek ismét Bécsben, foglalja össze Alcoberro a történetet. Akik tehetők, visszatértek a hadseregbe. Az 1738–39-es török elleni háborúk pedig végképpen eltemették az Új Barcelona megalapítására szőtt terveket.

A száműzöttek közül sokan Pesten, Budán és más magyar városokban található az 1740-es években. Alcoberro Fallenbüchl adatait idézi, aki 409 spanyol száműzöttet regisztrált magyar földön. A bécsi Spanyol Kórház listáin pedig kb. 400 nevet talált Alcoberro az 1740-es években.

A szerző jelzi, hogy Károly császár halála után Maria Terézia már 1742-ben ösztönözte volna a száműzöttek Spanyolországba való visszatérését, s ilyen álláspontot foglalt el sok spanyol-katalán előkelő is. Bár Bécsben és a magyar városokban továbbra is sok spanyol élt, tagjaik egyre inkább integrálódtak a többségi társadalomba. Alcoberro, Fallenbüchl adatait felhasználva, számos konkrét példával illusztrálja e helyzetet.

A kötet befejező fejezete tulajdonképpen ennek az elfeledett katalán száműzött csoportnak a historiográfiáját vázolja fel. Ebben első helyen Alcoberro Fallenbüchl Zoltán már említett 1979-es madridi francia nyelvű közlését emeli ki, amely a spanyol-katalán történetírást először szembesítette ezzel az elfeledett történettel. Ez még akkor is így van, hangsúlyozza, ha az első, levéltári forrásokon alapuló tanulmányt az osztrák történész, Rudolf Till közölte német nyelven Bécsben 1947-ben – de ennek nem támadt visszhangja (mellesleg, Tillre is Fallenbüchl tanulmánya hívta fel a figyelmet!).

Fallenbüchl után kezdődött a katalán történetírás ráhangolódása e történeti kérdésre, s Alcoberro kétkötetes munkája a legfontosabb, legrészletesebb katalán szintézis a témakörben. Ennek összefoglalását adja az ezen írásunkban bemutatott kötet.

August Alcoberro: *La „Nova Barcelona” del Danubi (1735–1738). La ciutat dels exiliats de la guerra de successió.* („Új Barcelona” a Duna mentén (1735–1738). Az örökösödési háború száműzötteinek városa). Barcelona, Rafael Dalmau Editor, 2011, 122 o.

Anderle Ádám

A német kivándorlás Amerikába, 1709–1920

Farley Grubb az Egyesült Államok-beli Delaware Egyetem oktatója. Közgazdaságtanból doktorált 1984-ben, de történelem és filozófia szakos diplomával is rendelkezik. Elsődleges kutatási területe a gyarmatosítás és az amerikai bevándorlás története, foglalkozik többek között a bevándorlók társadalmi összetételével, családi kapcsolataival, valamint elő- és utótörténetével is. Az egyetemen főleg mikroökonómiát és gazdaságtörténetet oktat. Grubb 2011-ben írta meg *German Immigration and Servitude in America 1709–1920* (Német bevándorlás és szerződéses szolgaság Amerikában 1709–1920) című könyvét, amelyben gyakorlatilag összegzi a gyarmatosítással és a vele párhuzamos bevándorlással kapcsolatos kutatási eredményeit. Ezzel a témával az 1980-as évek közepe óta foglalkozott, és amint arra a kötet bevezetőjében utal, a kutatást befejezettnek tekinti, noha akadnak további kérdések is a témával kapcsolatban, ezek megválaszolását viszont a jövő kutatóira bízta. A könyv gyakorlatilag egy társadalomtörténeti-történeti demográfiai összegzés, amely nem csak a XVIII–XX. századi német, vagy amerikai történelemmel foglalkozók számára lehet hasznos, de módszertani szempontból azoknak is, akik a magyarországi külső és belső migráció témakörét szeretnék kutatni.

A kötet három nagyobb részre oszlik. Az elsőben Grubb magával a német bevándorlással foglalkozik, bemutatja annak történetét, folyamatát, illetve bizonyos mértékig a mentalitástörténet módszeréhez nyúlva azt is, hogy hogyan élték meg a migrációt annak résztvevői, akiknek az életmódjába is betekintést enged a szerző. A második nagy részegység a szerződéses szolgaság piacának történetét, működését és bukását elemzi gazdaságtörténeti szempontból, a harmadik rész pedig egyfajta epilógusként bemutatja a tárgyalt események utóéletét. Véleményem szerint magyar szempontból a kötet első része forgatható leginkább haszonnal, mivel részletesen foglalkozik olyan történeti demográfiai tárgykörbe tartozó jellemzőkkel, mint például a családok összetétele, a korcsoportok szerinti megoszlás, a morbiditás és a mortalitás, vagy az iskolázottság és az iskoláztatási szokások.

Az első fejezet a bevándorlás történetét vázolja fel 1727-től 1835-ig. Grubb elsősorban a pennsylvaniai németek történetét dolgozta fel, az ő példájukon érzékelteti a bevándorlás karakterisztikus vonásait. Pennsylvania államba a németek három nagyobb hullámban érkeztek a függetlenségi háborút megelőzően. Az első hullám 1683-tól 1709-ig, vagyis „Germantown” alapításától a svájci mennoniták érkezéséig tartott. A második hullám 1710-től 1727-ig terjedt, ekkor kezdett a bevándorlás komolyabb méreteket ölteni. A harmadik hullám 1727-től a háború kitöréséig, azaz 1776-ig tartott. Az első fejezet kezdő dátuma 1727, vagyis a harmadik szakasz kezdete, ennek oka az, hogy ettől az évtől érhetőek el statisztikai adatok a bevándorlókra vonatkozóan, vagyis innentől sokkal pontosabb információk állnak a kutatók rendelkezésére. A kötet címében megjelölt kezdődátumot, 1709-et és az ezt követő rövid szakaszt csak említés szintjén kezeli a szerző. A bevándorlókat szállító hajók kapitányait 1727-től kezdve kötelezték arra, hogy nyilvántartást vezessenek a hajóikon utazó személyekről. Ezek a dokumentumok tartalmazták többek között az adott személyek nevét, foglalkozását, valamint az országot, illetve város megnevezését, ahonnan származtak. A több mint harmincezer nevet tartalmazó listák jó forrásbázist képeztek a szerző kutatásához. Grubb kimutatásai szerint a német bevándorlás 1817-ben tetőzött Pennsylvániában, ekkor mintegy 4500 fő érkezett az államba, ez a szám 1835-ben a legalacsonyabb, ebben az évben nulla, vagyis a rendelkezésre álló források szerint egyetlen német bevándorlót sem regisztráltak az államban. 1727 és 1835 között összesen több mint 108 ezren vándoroltak be, a szerző táblázatokkal és grafikonokkal jól átláthatóan szemlélteti a számok éves megoszlását, de próbál egyéb tendenciákat is kimutatni, elemzi például a havi gyakoriságokat, illetve a halálózási rátákat nemcsak a letelepedés után, hanem a hosszú hajóutak tekintetében is. Ez utóbbival egyébként külön fejezetben is foglalkozik.

Az ötödik fejezettől kezdődik a kötet talán legérdekesebb része, innentől tárgyalja a szerző a bevándorlók jellegzetességeit. Foglalkozik például a korcsoportok és a foglalkozás szerinti megoszlással, majd pedig a családok összetételével. A német bevándorlók jellemzőit – ahol lehetőség nyílik rá – összeveti az Angliából érkezettek adataival, eltéréseket és hasonlóságokat keres, illetve igyekszik jól elkülöníthető vonásokat megkülönböztetni. A könyv 95. oldalán például táblázatban hasonlítja össze a két ország bevándorlóinak korcsoportok szerinti megoszlását. A források alapján kimutatja, hogy amint az sejthető, mindkét nemzetnél elsősorban a húsz és harminc év közötti korosztály volt a kalandvágyóbb, főleg rájuk jellemző az országváltás, számuk a németeknél 40 és 50 százalék között mozgott. Egy

viszonylag komoly, 30 százalékos arányban található meg a harminc év fölöttiek, illetve további 14 százalékot képviseltek azok, akik már a negyvenedik életévüket is betöltötték. Érdekes még ebben a fejezetben a szerző azon észrevétele, hogy a németekre sokkal inkább volt jellemző a családdal együtt való kivándorlás, mint az angolokra, ami megmutatkozott utóbbiak átlagéletkorában is, az angol bevándorlók több mint 40 százaléka ugyanis általában 21 és 25 év közötti volt. Szó esik még a fejezetben a foglalkozáscsoportok megoszlásáról is. Érdekes megállapítás, hogy a vizsgált időszakban Pennsylvaniába érkezett németeknek mindössze egy százaléka volt földműves, míg az angolok esetében ez a szám közvetlenül a függetlenségi háború előtt például 25 százalék volt. A 101. oldalon a szerző azt állítja, hogy a „földműves” kategória kivételével a németek jóval képzetebbek voltak minden foglalkozásban, mint az angolok, nem világos azonban, hogy ezt a kijelentést alacsony számukon kívül mire alapozza. A rendkívül kevés földműves jelenlétének oka a szerző szerint valószínűleg abban keresendő, hogy többségük nem engedhette meg magának az Amerikába való kiutazást – még a szerződéses szolgátság vállalásával sem.

A következő három fejezet a német bevándorlók iskolázottságára és műveltségére összpontosít. Grubb kutatásai szerint a németek kezdetben kiemelkedően műveltek voltak a gyarmat többi bevándorló csoportjához képest, a XVIII–XIX. század fordulójára a különbség már nem volt elütő, de még mindig mérhető volt. Műveltség és iskolázottság alatt a szerző legfőképp az írni- és olvasni tudást érti. Ennek vizsgálatához Grubb az egyének aláírásait vette alapul, forrásai a már említett utasnévsorok (melyeket a betutazóknak maguknak is alá kellett írniuk, az írni nem tudóknak a közismert X-jelet kellett tenniük), illetve az úgynevezett szolgaszerződések voltak, ez utóbbiról később még lesz szó. A németek esetében található a legkevesebb X, Grubb szerint az arány később, a bevándorlók egyre növekvő száma, illetve főként az egyre több gyermekkorú miatt a XIX. század első felében jelentősen romlik, de még mindig a többi kolónia arányai fölött található. A 138. oldalon olvasható következtetésekben a szerző az iskolázottsággal kapcsolatban azt is kijelenti, hogy az amerikai gyarmatokra érkező német bevándorlóknál átlagosan kisebb volt az analfabetizmus, mint az anyaországuk azon részein, ahonnan a csoportok érkeztek. Az iskolázottság aránya korcsoportonként is látványosan növekedett.

A kilencedik fejezettel indul a könyv második nagy részegysége, ami a szerződéses szolgátság intézményével foglalkozik, továbbra is fókuszban tartva a német bevándorlókat. A szerződéses szolgátság bevett szokás volt a korabeli Amerikában, a bevándorlók költségeik fedezésére gyakran írtak

alá szolgálási szerződéseket. Ennek lényege az volt, hogy az általában 3-tól 7 évig terjedő szolgálót vállalva az adott személy alkalmazója fizette a bevándorlással és letelepedéssel kapcsolatos költségeket, amiért cserébe a szolga jogait korlátozták, ő maga pedig az alkalmazó tulajdonába került a szerződés idejére. A 11. és 12. fejezetben a szolgálási szerződések forrásértékét és elemzésük módszereit írja le a szerző, kiemelve, hogy a szerződéseknek több típusa is volt, amelyek a századok során változásokon mentek keresztül, ami megnehezíti mélyebb összehasonlító elemzésüket. A források alapján a pennsylvaniai németek körében Grubb a szerződéses szolgálót vállalók számát 44,8 százalékra teszi, ebből a legtöbben egyedülálló, gyermektelen felnőttek, illetve gyermeküket egyedül nevelő anyák közül kerültek ki. Családok esetében jellemzően a gyerekek száma fordított arányban állt annak valószínűségével, hogy valamelyik szülő szerződéses szolgálót vállal. Gyakori volt, főleg többgyermekes családoknál, adósságaik rendezésének fejében a gyermekek szolgálásba adása is. Általában a legidősebb gyermek jutott erre a sorsra, ami a korszakban társadalmilag teljesen elfogadott dolog volt. A szerző a 15. fejezetben arról is ír, hogy a pennsylvaniai németek esetében rendkívül kevés forrás bizonyítja azt, hogy gyermekeiket ilyen módon használták volna adósságaik kiváltására, ami persze nem feltétlenül jelenti azt, hogy rájuk ez a szokás nem lett volna jellemző, lehet, hogy mindössze a források hiánya miatt a jelenség nem kimutatható.

A további három fejezet a szolgálás intézményének hanyatlását, majd teljes eltűnését elemzi. A legfontosabb kérdés, hogy mi volt az oka annak, hogy ez a kétszáz éven keresztül hatékonyan működő rendszer hirtelen, az 1820-as években megszűnt. A kérdést a szakirodalomban általában a kereslet és a kínálat szempontjaiból szokás vizsgálni, e kettő közül véleménye szerint a kereslet kizárható, mivel aligha csökkent volna az igény a szerződéses „rabszolgákra”. Sokkal inkább az egyre növekvő telepeskolóniák létrejötte lehet a magyarázat, amelyek a szerző szerint már képesek voltak megfelelő támogatást nyújtani az újonnan érkezőknek, akik így nem szorultak rá arra, hogy szolgának álljanak. Így a kínálat rövidesen beszűkült, majd teljesen megszűnt, a szolgálás intézménye pedig eltűnt.

A két fejezetből álló epilógusban a szerző röviden áttekinti a német bevándorlók történetét az 1820-as évektől 1920-ig. Nagy vonalakban felvázolja azt a hátteret, amelyből a német telepesek elindultak Amerikába, elemzi lehetőségeiket és méltatja jelentőségüket az Egyesült Államok gazdaságának fejlődésében. Kijelöli a további kutatás lehetőségeit, illetve eligazítja a témába magukat mélyebben beleásni kívánó olvasókat.

Farley Grubb munkája összességében jól megírt összegzése a német bevándorlók történetének, a szerző komoly forrásbázisra és nagy mértékű szakmai felkészültségre építve fejt ki megállapításait. Grubb alapos munkáját gazdag jegyzetapparátussal támasztja alá, a fejezetek végén az adott témában való további tájékozódást elősegítő irodalomlisták találhatók. A könyv emellett olvasmányos, nyelvezete nem kifejezetten nehéz, közepes angol nyelvtudással és némi szaknyelvi tájékozottsággal is viszonylag könnyedén olvasható. Érdekes és hasznos olvasmány lehet a migráció történetével foglalkozni kívánó történészek számára és követendő példa is lehetne, hiszen érdemes lenne megírni például a XIX–XX. század során Magyarországról Amerikába emigrált csoportok társadalomtörténetét, akár Grubbhoz hasonlóan, egy-egy államra vonatkoztatva. Ez a könyv útmutatója lehet egy ilyen kutatásnak, ami kiegészülhetne hazai forrásokkal is, így több szemszögből is vizsgálhatná az elvándorlás kérdését, illetve az elvándoroltak társadalmi jellemzőit.

Farley Grubb: *German Immigration and Servitude in America, 1709–1920* (A német kivándorlás és szerződéses szolgaság Amerikába, 1709–1920). Routledge, New York, 2011. 460 o.

Rakita Eszter

JELENKOR

A szocializmus száz éve. A baloldal Nyugat-Európában a XX. században

Régen látott izgalmas, anyag- és gondolatgazdag könyvet ajánlhatok az érdeklődők figyelmébe. A könyvről, tudomásom szerint, magyarul csak a Nemzetközi Munkásmozgalmi Történeti évkönyv (NMTE) 2013. évi kötetében írt ismertetést egy ugyancsak angol történész.

Úgy hiszem, először magáról *Donald Sassoonról* kell néhány bemutató sort írnom. Sassoon az 1950-es évek elején járt egyetemre, akkor ismerkedett meg (saját sorai szerint) a marxista irodalommal és *Erich Hobsbawm* írásaival, amelyeket akkor inkább tiltottak, mint ajánlottak neki. Jelenleg, amellet, hogy egyetemen tanít, sokat ír, többek között a *New Left Review* számára, amely világos elkötelezettséget jelent Nagy-Britanniában is. Sassoon nem volt kommunista, Nagy-Britannia Kommunista Pártjával szemben erős kritikával élt, a marxizmussal szemben azonban nem. Sőt a gondolkodására igen jellemző volt, hogy Hobsbawmról nagyon szép és baráti, hosszabb cikket jelentetett meg a *New Left Review* hasábjain Hobsbawm halála nyomán. Ugyancsak igen jellemző, ami ennek a könyvnek szinte minden oldalán átsugárzik, hogy Sassoon az foglalkoztatja, sőt talán az háborítja fel, hogy a szocialisták Európában a hosszú évszázad alatt sokat beszéltek a szocializmusról, de a valóságban keveset tettek megvalósításáért – kevés kivételt leszámítva. Még egyszer hangsúlyoznom kell, hogy a kötetben rengeteg tényanyagra és ugyancsak számtalan egyéni értékelésre találhatunk, amelyekkel én a magam részéről más munkákban még nem találkoztam. Főként ilyen nagy nemzetközi áttekintésben, amelyben a skandináv szocialistákról ugyanúgy beható elemzéseket olvashatunk, miként az oroszországirol is, de természetesen Németország és Nagy-Britannia kerül premier plánba.

A könyv első fejezetei Sassoon bevezetőjét tartalmazzák. Az első még az 1996-os első kiadáshoz íródott, a második, terjedelmesebb, a legújabb a 2010-es újrakiadáshoz készült, amelyben nagyon behatóan és kritikusan elemzi az elmúlt 14 év történéseit, tendenciáit, szellemi termését – mind-

ezt megint csak nagyon határozottan és kritikusan, a szocialista elvárások szempontjából is. Ennek a bevezetőnek gondosabb bemutatásától el kell tekintennem – jóllehet legalább hat-nyolc oldalnyi feljegyzést készítettem a bevezetőről, ezeken az oldalakon jegyeztem fel magamnak azt is, amivel egyetértek, azt is, ahol a leírtakkal szemben kritikai véleményem, avagy fenntartásaim voltak. Ha mindezt leírnám, a könyv ismertetésének felét fel kellene áldoznom, de hangsúlyoznom kell, hogy ez a bevezető is hallatlanul érdekes és igényes.

A könyv első igazi történeti fejezete a II. Internacionálé történetével és korszakával foglalkozik. Véleményem szerint ez a könyv leggyengébb fejezete. Persze a II. Internacionáléről már sok könyv jelent meg, Sassoon inkább a tendenciákat érzékelteti, fő mondanivalójának megfelelően. Így megállapítja, hogy ebben a korszakban a szocialista mozgalomban két tendencia vált meghatározóvá: az egyik az ortodox marxizmus, és e vonatkozásban két nevet szerepeltet, Bebelét és Karl Kautskyét. A másik tendencia természetesen a reformista, és itt csak egy nevet jelöl meg: Bernsteinét. Ez a beállítás igazán nem új, ami meglepőbb, az, hogy a franciák és a francia szocializmus nagyon a másod- vagy a harmadvonalba került, e vonatkozásban ugyan megemlékezik, hogy a szocialisták és a szindikalisták között, Franciaországban szakadásra került sor (futólag itt megemlíti J. Gusde nevét is), de ez a jellemzés nagyon szegényes, hiszen a szindikalizmus története is bonyolultabb, és ismeretes – de a könyv oldalain ez nem derül ki –, hogy Jaurés (akinek Sassoon nagyon kevés figyelmet szentel, mert kilógott, az ő „skatulyáiból”) vezetése alatt ezt a szakadást milyen nagymértékben hidalták át. Leninről és a bolsevikokról ugyan vékonyan szó esik, de orosz vonatkozásban ez minden, a kelet-európai szocialistákat is mostohán kezeli, és ami igen jellemző, Rosa Luxemburgról egyáltalán nem ír, Gramsciról viszont igen.

Még ennél a korszaknál maradva, Sassoon persze nem hagyja figyelmen kívül a brit összefüggéseket sem. Megint csak nagyon keményen „megnyomva a tollat” hangsúlyozza, hogy a brit szakszervezeti mozgalom volt e vonatkozásban az igazán fontos, de szerinte a szakszervezeti mozgalomban a szocialistáknak és a szocialista gondolatnak nem volt semmi befolyása. Ez szerintem nem igaz, és hosszú névsorral tudnék szolgálni, hogy mely szocialisták álltak az egyes brit szakszervezetek élén már ebben a korszakban, akiket újra és újra választottak. A névsort nem mellékelem. Sassoon ír a kisebb szocialista pártokról és szervezetekről, de csak futólag, és gyengéségüket hangsúlyozza. (Szerintem ez meglepő, hiszen jó néhány korai brit szocialistának mindmáig nagy a tisztelete és történelmi irodalma a szigetországban.)

Ezután következnek azok a fejezetek, amelyek igazán érdekesek és értékesek, amelyekben Sassoon a két világháború közötti szocialista mozgalom helyzetéről ad képet. E fejezetek közül szerintem a legsikerültebb az, amelyben Otto Bauerrel, gondolataival s az ausztromarxizmus létrejöttével foglalkozik. Német relációban nagyon sok újat mond, nem annyira az ismeretebb 1918. évi forradalomról, hanem az azt követő évekről, beleértve a szocializációs gondolatot, Kautsky idevonatkozó írásait – ám végeredményben ítélete jellegetesen lesújtó, mivel szerinte az SPD-nek, a Német Szocialista Pártnak nagyobbak voltak a lehetőségei, éppen a szocializmus valamiféle megvalósítása terén, mint ami a valóságban ténylegesen bekövetkezett.

Nagyon érdekesek azok az oldalak, amelyek a skandináv szocialista pártok és szakszervezetek eredményeit világítják meg. A norvég történeti sor – mint mindig – ezúttal is kivételes, itt a mozgalom kezdetben sokkal határozottan baloldali, a szocializmus megvalósítása irányában előretörőbb, ám ez néhány év múltán szintén betagozódott az általános skandináv képbe, amelyben a Svéd Szocialista Munkáspárt (SAP) volt a meghatározó. Ez a SAP már szinte a kezdetektől nem a szocializmus megvalósítására törekedett, hanem a híressé vált „svéd modell” megvalósítására, amelyet Sassoon kitűnően mutat be. Ez lemondást jelentett a szocializmusról, de fontos szocialista reformokat tartalmazott, és egyfajta híres és tartós „kiegyezést” a munka és a tőke között, amelynek a híres salstjöbadeni egyezmény volt a letéteményese. Érdekes, hogy Sassoon egy sort sem írt a SAP „gazdájáról”, a többszörös svéd miniszterrelről vagy miniszterelnökről, Hjelmar Bratingról, egy nevet szerepeltet csupán, aki gazdasági csúcsminiszter és közgazdász és gazdasági teoretikus volt, Wigforsét. Sassoon, miközben teljes elismeréssel ír a svéd modell eredményeiről, ezúttal is hangsúlyozza, hogy a svéd szocialisták már 1918 óta lemondtak arról, hogy igazán a szocializmus irányába tegyenek lépéseket.

Olaszország vonatkozásában még az 1914 előtti korszakra visszatérve, Sassoon kiemeli, hogy Angelo Labriola volt az, aki elméletileg újat nyújtott az olasz szocialista mozgalom számára, viszont hozzáteszi, hogy ő maga a tényleges szocialista mozgalomtól távolmaradt. Mellette, mint már írtam, Sassoon legjelentősebb olasz gondolkodóként Gramscit jelöli meg, akivel hosszan foglalkozik és érdemben. Turatti, a PSI „gazdája” és elismert teoretikusa csak néhány szürke sort kap – amit méltánytalanul tartok. Ennél mint gondolkodó, mint egy fontos folyóirat szerkesztője és a mozgalom vezérlője is többet érdemelt volna. Persze mások is nagyon hiányoznak. Az ismert, hogy a Mussolini-korszakban a szocialista mozgalmat felszámolták, emigrációba kényszerítették, és Sassoon nem feledkezik meg a kommunisztákról sem, de igazából nem Togliattival, hanem Gramscival foglalkozik.

Külön részfejezetet kapott Spanyolország a könyvben. Sassoon megoldásai ebben az esetben is érdekesek. Így szocialista vonatkozásban, a PSOE (Spanyol Szocialista Munkáspárt) jelentőségét Largo Caballieroval kapcsolatban emeli ki, mert ő ismeretesen a spanyol szakszervezeti mozgalomban, de főként a PSOE történetében nagyon nagy szerepet játszott. Megemlékezik arról, hogy Caballiero (és ezt az adatot, mozzanatot nem szokták megírni) még a Primo de Rivera-diktatúra idején, az 1920-as években miniszteri posztot tölthetett be. (Magyar ésszel gondoljunk arra, hogy vajon a Horthy-korszakban – akár még a bethleni konszolidáció napjainkban egy kissé fényezett éveiben is elképzelhető lett volna-e egy szocialista beválasztása miniszterként a kormányba!) Sassoon persze megemlékezik az 1931-es forradalomról, a meghozott reformokról, a két „fekete” évről, majd az 1936-os, híres parlamenti választást követően eljött a népfront korszak ideje Spanyolországban is. Sassoon általában nem nagy elismeréssel ír a népfrontok alternatívájáról, pontosan olyan alapon, hogy ez is lemondást jelentett egy szocialista alternatíva megvalósításáról. Spanyolországban azonban ismeretes módon más volt a helyzet, és igazán meglepő, hogy ezt a szerző nem boncolja, nem mutatja be, a szindikalistákkal alig foglalkozik, a POUM-mal egyáltalán nem, szereplőkkel sem, és ebben az esetben már Caballieroval sem. (Pedig a kérdésben igazán óriási irodalom született.) A polgárháború nemzetközi összefüggéseit természetesen megvilágítja, de ezek igazán eléggé ismereteseek.

Nagyobb fejezet jut persze Franciaországra. Személy szerint a leghoszábban Leon Blummal foglalkozik. Visszatér az 1920. évi híres tours-i kongresszusra, a pártszakadásra, a PCF (Francia Kommunista Párt) létrejöttére és a szocialista párt, az SFIO lassú talpraállására az 1920-as években. Sassoon hangsúlyozza, hogy az SFIO 1920 után nagyon meggyengült, szerinte az ország politikai életében nem játszott jelentősebb szerepet (ami így eltűzött állítás, hiszen 1924-ben már kormányba hívták), miként azt is kiemeli, hogy az SFIO-nak nem volt komoly proletárbázisa és nem voltak szakszervezeti vezetői – ami ugyancsak rész- és nem teljes igazság. Történetileg a nagy gazdasági világválság napjaitól vált izgalmassá, amikor a francia kormányok helyzete ingataggá vált, megkezdődött gyors vesszőfutásuk, többször élre került a Radikális Párt, amelynek vezetője – ekkor Edouard Herriot – többször is koalíciós partnerséget kínált Blum-nak és az SFIO-nak, amelyet azonban Blum visszautasított, és a visszautasítást több cikkben jól meg is indokolta. Már nem óhajtott a párt nevében „ifjabb partnerséget” vállalni a radikálisok mellett. Zaklatott évek után (ezek ismertetésére itt nem térhetek ki) megalakult a Népfront Franciaországban is, majd

az 1936. évi parlamenti választáson a Népfront megszerezte a többséget is. Megindult az országos óriási tömegsztrájk-hullám, amely hátszelet adott a Blum-vezette első Népfront-kormánynak, Sassoon már – mint oly sokan – megállapítja, hogy a tömegsztrájk hatására a munkáltatók és azok erős szervezete „berezelt”, és így született meg a híres „Matignon-egyezmény” a munkáltatók és a szakszervezetek között, amelynél a bába szerepét miniszterelnökként már Blum játszotta. Az egyezmény nagy szociális vívmányokat biztosított a munkásságnak. Erről Sassoon megemlékezik, de ezeknek a jelentőségét, szerintem, lekicsinyli – holott ezek máig hatnak és vitakérdések. Sassoon ezúttal is arra figyelmezteti olvasóját, hogy a népfront-politika Franciaországban eleve lemondást jelentett egy markánsabb szocialista alternatíva megvalósításáról. E tekintetben külön megemlékezik a PCF-ről, amely 1934-től, de főleg 1936-tól a Népfront-politikának és ennek a lemondásnak lelkes híve lett. (Ez igaz is.) Ellenben Sassoon Blummal kapcsolatban is pontosan azt hangsúlyozza, hogy eleve nem is készült arra, hogy e határnál továbblépjen – ami, szerintem, így leegyszerűsítve már nem igaz, erre szép számmal lehetne idézetekkel szolgálni, amelyek az ellenkezőjét bizonyítanák. Sassoon egy sort sem ír az SFIO baloldaliáiról, nemcsak – ha úgy tetszik – a középbalról, Jean Zylomskiról és híveiről, hanem az SFIO „szélbaljáról”, M. Pivert-ről és híveiről, akik külön orgánnummal rendelkeztek, pontosan még a címe is az volt, hogy *A forradalmi baloldal* (La Gauche Révolutionnaire), és Pivert volt az, aki a Népfront parlamenti győzelmének másnapján olyan vezércikket jelentetett meg, amelynek a címe így hangzott: *Minden lehetséges*, amelyre másnap Maurice Thorez reagált ugyancsak vezércikkben: *Nem lehetséges minden*. Sassoon 1936 nyara után nem követi nyomon a változásokat, a nagytőke ellentámadásának megindulását, az infláció elszabadulását, a hangulat megváltozását és sok-sok eseményt, amely elvezetett 1937 tavaszán a „szünet” meghirdetéséhez, majd Blum lemondásához. Sassoon megállapítja, hogy a parlamenti többség birtokában Blumnak nem kellett volna lemondania, a különféle nyomásokkal szemben nagyobb ellenállást tanúsíthatott volna, és itt hivatkozik olyan nemzetközi példákra is, mint a brit Lloyd George-éra és az amerikai F. D. Roosevelt-éra, akik e téren bátrabbak voltak. Sassoonnak ugyanakkor teljes mértékben igaza van, amikor megállapítja, hogy Franciaországban – miként általában Nyugat-Európában – nem alakult ki forradalmi helyzet, amelynek vissza kellett hatnia a francia munkásmozgalom egészére. Sassoon megemlékezik a planizmus (a gazdasági válság után a terveződés) keresőinek írásairól, csoportjairól, hozzáfűzi, hogy ezt a CGT is felkarolta, ám az SFIO vezetői elzárkóztak a gondolat felkarolásától. Idecsatlakoztatva ír hosszab-

ban a francia „neoszocialistákról”, közülük is kiemeli Death szerepét. Death esetében meglepő, hogy inkább pozitívan ír róla, azt hangsúlyozza, hogy ő is felkarolta a planista terveket, majd az SFIO-n belüli ellentétek kapcsán azt írja, hogy Death és hívei kiszorultak, illetőleg kiléptek az SFIO-ból. Ez meglepő és abszolút téves megfogalmazás, nem kiléptek, hanem hosszas és nagyon éles viták után az SFIO kongresszusán döntő többségi szavazattal zárták ki őket. Death nem véletlenül lett később kollaboráns és háborús bűnös, hanem már az 1930-as évek kezdetén, a kizárása előtti nagy viták során nemcsak éles antikommunista és szovjetellenes cikkeket írt, nemcsak Blumot és az SFIO vezetőit támadta, hanem már Hitlerrel kacérkodott – mindez a sajtóban megjelent, jól olvasható, minderről Sassoon nem ír – így Death és a neoszocialistákról írott sorai megtévesztőek. Ezt egyedül csak az magyarázza, hogy Sassoon a szocializmus teoretikai megfogalmazásai érdekelték elsősorban, a politikai valóság kevésbé.

Közben azonban történt még valami: a spanyol polgárháború kirobbanása. Ezzel kapcsolatban Sassoon megállapítja, hogy ekkor a még Blum vezette Népfront-kormány a brit kormány nyomására megtagadta a támogatást a spanyol népfront-kormánytól. Ez ilyen explicit formában megint csak leegyszerűsítés, minthogy Blum tudomásával és jóváhagyásával a Blum-kormány több minisztere „suba alatt” aktív támogatást nyújtott a spanyol Népfront-kormánynak, amelyet az nagyon is, hivatalosan is elismert. (Ennek nagy irodalma van, és ugyancsak nagy dokumentációja, amit a szerző ezúttal nem vett figyelembe.) Sassoon ezután nyomon követi az 1937–1939, illetőleg 1940-es korszak francia politikájának tétova, majd inkább támolygó lépéseit – ezeken az oldalakon már kevés új elemzéssel találkozhatunk.

A szerző természetesen igen behatóan foglalkozik a szigetország és ezen belül elsősorban a Labour Party (Munkáspárt) szereplőivel és röviden egyáltalán nem összefoglalható történetével. Illetőleg, ha ilyen durva leegyszerűsítést adnánk a szerző szájába, akkor Sassoon többszörösen megfogalmazza, hogy az LP ismételten lemondott a szocializmus megvalósításáról, a valóság természetesen ennél sokkal-sokkal gazdagabb. Így jól ismert, hogy az LP 1918. évi programjába bekerült az a híres 4. klauzula, amely szerint az LP szorgalmazza a termelőeszközök köztulajdonba vételét, vagyis a szocializmus felé tett erős lépést (az is ismeretes, hogy ezt a klauzulát heves viták után jó nyolcvan-kilencven évvel később, Toni Blair vezérlete alatt és miniszterelnöksége idején vették csak ki az LP programjából). A képletet még tovább bonyolítja, hogy ennek a 4. klauzulának a szövegét Sidney Webb fogalmazta meg, aki ismeretesen a fábiánusok talán leghatásosabb teoretikusa és vezére volt, és aki nem állt az LP baloldalán.

Zaklatott évek következtek az 1920-as évek elején. (Ezekről a könyvben csak kevés említés esik.) Természetesen Sassoon is ír az első LP-kormányról, amely 1924-ben jött létre, amelynek teljesítményéről eléggé negatív bizonyítványt állít ki. Megemlíti bizonyos reformintézkedéseket, de már nem szól ezeknek miniszteri előterjesztőiről és megvalósítóiról, akik természetesen az LP balszárnyán álltak, nagyobb figyelmet érdemelték volna, többek között azért is, mert Sassoon emlékezetes „ceterum censeo” megkülönböztető ismérével (vagyis hogy lemondtak-e a szocializmusról, avagy sem), úgy hiszem, a két miniszter, John Wheatley és Charles Trevelyan nem mondtak le erről a távolabbi célról. A reformokra való tekintettel pedig a bizonyítvány sem egyértelműen rossz, és fekete. Sassoon méltán írja, hogy a liberális párt politikai lépéseinek is jelentős szerepe volt az LP-kormány bukásában – ám nyomatékosan hangsúlyozza, hogy az LP vezetőinek sem voltak meg sem a megfelelő elképzelései, sem még inkább a megfelelő elhatározottsága.

Nagy-Britannia és főleg a brit munkásmozgalom történetében igazán jelentős „mozzanat” volt a híres, 1926. évi kilenc napos általános sztrájk. Erről, érdekes módon Sassoon nem emlékezik meg – pedig ez fordulatot is hozott az LP és a brit szakszervezetek történetébe.

Sassoon azonnal „átugrik” a második LP-kormány időszakára. Ez a kormány 1929-ben alakult meg, a szerző itt pontosan jelzi, hogy a parlamentben ez is erősen függött a Liberális Párt támogatásától, és hogy a gazdasági válság idején a költségvetés sorsa elsőrendűvé vált, ugyanígy a munkanélküliség ügye is, és e téren engesztelhetetlen ellentétek támadtak az LP soraiban belül, amelyek az LP-kormány 1931. évi lemondására, pártválságra és az LP csúcsvezetőinek a pártból való kilépésére vezettek. Sassoon megállapítja, hogy az LP hivatalos politikáját az 1931 előtti lemondás korszakában alig lehetett megkülönböztetni a liberálisokétól, megemlíti viszont, hogy az LP soraiban kialakult egy baloldali ellenzék, ennek hangadójaként azonban az akkoriban még kormánytag O. Mosleyt jelöli meg, aki ekkor a „mindenható” pénzügyminiszter, Snowdennel szemben megfelelő ellenterveket is készített. Ebből a korszakból, külön markáns és befolyásos szakszervezeti vezetőként Ernest Bevint emeli ki, és az ő véleményével foglalkozik. Furcsa módon azonban Sassoon nem ír arról, hogy 1931 után az LP szinte újraalakult, arról sem, hogy kik voltak az új vezetők, milyen elképzeléseik voltak, és az LP miként erősödött meg. Nagyon lakonikusan ír az 1930-as évekről, mintegy előre lezárva a folyamatokat rögzíti, hogy az LP 1940-ig „csak” ellenzékben volt. Az LP baloldali csoportjairól, kiadványairól, orgánumairól, könyvsorozatairól sem ír – a baloldali vezetők közül csupán Stafford Cripps

neve tűnik elő a könyv oldalain, de Cripps is túlságosan vérszegényen jelenik meg az olvasó számára. Ennél sokkal több mondanivalója volt, amit meg is írt. Sassoon tulajdonképpen két kivételt tesz, az egyik Bevin, akit nem lehetett kikerülni, hiszen a mindig befolyásos brit szakszervezeti mozgalom zömét maga mögé tudta állítani, és azt elég erőteljesen képviselni is tudta. A másik G. D. H. Cole volt, akinek történetírói teljesítménye, szocialista elkötelezettsége és számtalan tanulmánya, könyve és ezek újszerűsége és szocialista tartalma előtt Sassoon is tisztelettel adózik.

A szerző természetesen foglalkozik az oly erős SPD 1918 utáni politikájával mind pozitív, mind negatív értelemben. Megállapítja erejét, hiszen kormányon volt, a parlamentben is megkerülhetetlen volt – bár a polgári közép- és jobboldal egyre számottevőbb erővé változott, ám ami Sassoon ezúttal is elsősorban foglalkoztatta, az a szocializmus sorsa volt, és ebben a vonatkozásban az SPD mint párt, és elsősorban annak vezetői a negatív oldalra kerültek, a lemondást jelentették, és nem is akárhogyan. Volt egy másfajta és ellentétes nyomvonal is, ez a szocializálási tervekhez, intézkedésekhez, tétova lépésekhez kapcsolódott, de ezeket nem az SPD, hanem az USPD olyan vezetői képviselték és szorgalmazták, mint K. Kautsky és R. Hilferding. Ezeket az elgondolásokat és lépéseket Sassoon nyomon követi – de mint ismeretes, ezek viszonylag rövid időn belül véget értek, bekövetkezett a politikai jobbratolódás. (A könyvben persze erre a korszakra vonatkozólag is sok érdekes megfogalmazással, értékeléssel találkozhat az olvasó.)

Sajnos, ennél az ismertetésnél, úgy hiszem, minden terjedelmi korlátot túlléptem, és csupán 1939-ig jutottam el, sok mindent így csak dióhéjban tárgyalhattam. A könyv igen jelentős része az 1945 utáni folyamatokat elemzi, amelyekre már nem térhettem ki – ez újabb jelentős terjedelmet követelne, amire szívesen visszatérnék, minthogy a könyv hazánkban eléggé ismeretlen, és a szerzőnek nagyon is van mondanivalója.

Donald Sassoon: One Hundred Years of Socialism. The West European Left in the Twentieth Century. (A szocializmus száz éve. A baloldal Nyugat-Európában a XX. században) London–New York, Tauris, 1996. 2000. 965 o.

Jemnitz János

A harmadik birodalom az Antarktiszon. Az 1938–39-es német Antarktisz-expedíció

A harmadik birodalom az Antarktiszon. Ezt a már első pillantásra is egzotikusnak tűnő, figyelemfelkeltő címet viseli *Cornelia Lüdecke* és *Colin Summerhayes* műve, amely 2012-ben jelent meg Angliában, a *Bluntisham Books* és a *The Erskine Press* könyvkiadók gondozásában. A szerzőpáros¹ egy egészen érdekesítő téma feldolgozására vállalkozott: az 1938–1939 fordulóján végrehajtott német Antarktisz-expedíció bemutatására. A náci Németország vezetése nem sokkal a második világháború kitörését megelőzően, a *Schwabenland* katapulthajó² fedélzetén egy kutatókból és szakemberekből álló csapatot küldött a messzi déli vizekre, egyebek mellett azzal a feladattal, hogy légi fényképezés segítségével térképezzék fel a ny. h. 12° és a k. h. 20° között elterülő antarktisi körzetet. A Spitzbergákat is megjárt veterán sarkvidékkutató, Alfred Ritscher irányításával a tudományos stáb tagjai az út folyamán geográfiai, oceanográfiai, meteorológiai, geofizikai, biológiai és nautikai vizsgálatokat végeztek, kartográfiai munkálataik során pedig egy hozzávetőleg 600 ezer km² kiterjedésű – *Neu-Schwabenland* névre keresztelt – területet derítettek fel a levegőből, amelyből 350 ezer km²-ről

-
1. Cornelia Lüdecke a Hamburgi Egyetem oktatója, aki 2006 és 2010 között a Nemzetközi Meteorológiatörténeti Bizottság (*International Commission on History of Meteorology*) elnöki tisztségét viselte, s tudományos munkássága során a német sarkvidékkutatás történetével is foglalkozott. Colin Summerhayes 1997 és 2004 között a southamptoni Nemzeti Oceanográfiai Központ (*National Oceanographic Centre*) igazgatóhelyetteseként tevékenykedett, jelenleg pedig a cambridge-i Scott Sarkkutató Intézet (*Scott Polar Research Institute*) munkatársa. (Lüdecke, Cornelia – Summerhayes, Colin: *The Third Reich in Antarctica. The German Antarctic Expedition 1939–39*. Bluntisham Books, Huntingdon és The Erskine Press, Norwich, 2012. »A továbbiakban: Lüdecke–Summerhayes: id. m.« A könyv borítóján található ismertető.)
  2. A *Schwabenland* egy átépített teherhajó volt, amelyet egy gözkatapult segítségével alkalmassá tettek vízi leszállásra képes repülőgépek indítására. A *Lufthansa* légitársaság korábban postaszolgálati feladatok ellátására alkalmazta az Atlanti-óceánon. (Mitterhuber, Simon: *Die deutschen Katapultflugzeuge und Schleuderschiffe. Entwicklung, Einsatz und Technik*. Bernard & Graefe Verlag, Bonn, 2004. 118.)

német földrajzi nevekkel ellátott, részletes áttekintési térképet készítettek.³ Az expedíció életre hívásának valódi okai azonban jócskán túlmutattak a pusztán tudományos célú kutatásokon. A dél-atlanti vizeken zajló bálnavadászati kérdések, az Antarktisz meghódításáért zajló küzdelem és német haditengerészeti szempontok egyaránt komoly szerepet játszottak megszerzésében; utóéletét tekintve pedig a felfedezőit komoly hatást gyakorolt a jéggel fedett kontinens politikai felosztásának folyamatára is.

E különleges déli-sarkvidéki küldetés története a szélesebb közvélemény előtt – sőt, még a történészek körein belül is – kifejezetten ismeretlennek számít, ezért a munka a legmesszebbmenőkig hiánypótló alkotás. A témával kapcsolatban azonban – éppen titokzatossága miatt – minden alapot nélkülöző, vagy hiteles forrásokkal alá nem támasztott, koncepciókra épülő összeesküvés-elméletek is napvilágot láttak már,⁴ így fontos hangsúlyozni azt a máskor evidenciának számító tényt, hogy a szerzők teljes mértékben szakszerűen, tudományos igénnyel vizsgálták a tárgyalt kérdéskört. Sőt, egyik fő céljuknak éppen azt tekintették, hogy a *Schwabenland* útját övező alaptalan mítoszokat és félreértéseket végérvényesen eloszlassák. Korábban mind *Lüdecke*, mind *Summerhayes* jelentetett meg az 1938–39-es expedícióval foglalkozó tanulmányt;⁵ ezek tartalmának ismeretében megállapítható, hogy közös kötetük megírásához régebbi publikációikat vették alapul, ám mondanivaló és forrásbázis tekintetében egyaránt jelentősen kibővítették azokat. A mindössze rendkívül gyér számban létező, a kutatóút konkrét történetét tárgyaló irodalom⁶ mellett rengeteg tanulmányra, szakirodalmi mun-

3. A németek két *Dornier* típusú hidroplánt szállítottak magukkal a *Schwabenland* fedélzetén, s a légi fényképezést ezekkel a repülőgépekkel hajtották végre.

4. Ezek közé tartozik például az a legenda, amely szerint a németek a második világháború alatt egy titkos bázison – amelyet állítólagosan az 1938/39-es expedíció alatt hoztak létre – fegyverkísérleteket folytattak az Antarktison, majd 1945 után titkos háborút vívtak a szövetségesekkel a térségben. Időnként az a fantasztikus elem is felbukkan, miszerint egy tengeralattjáró fedélzetén Hitler is a Déli-sarkvidékre menekült. (Lüdecke–Summerhayes.: id. m. 103–104.)

5. Lüdecke, Cornelia.: *In geheimer Mission zur Antarktis. Die dritte Deutsche Antarktische Expedition 1938/39 und der Plan einer territorialen Festsetzung zur Sicherung des Walfangs*. Deutsches Schifffahrtsarchiv, 26. évf. (2003). 75–100.; Summerhayes, Colin – Beeching, Peter.: *Hitler's Antarctic base: the myth and the reality*. Polar Record, 43. évf. 1. sz. (2007). 1–21. Summerhayes (és az írás társszerzője, Beeching) az említett tanulmányban éppen a fent említett legendákat igyekszik megcáfolni.

6. Az expedíció történetét feldolgozó két alapvető művet maguk a németek adták ki még a második világháború alatt, elsősorban abból a célból, hogy tudományos eredményeiket saját közvéleményük előtt prezentálják – természetesen a katonai információk és a mélyebb politikai vonatkozások ismertetése nélkül. (Ritscher, Alfred.: *Deutsche Antarktische Expedition 1938/39 mit dem Flugzeugstützpunkt der Deutschen Lufthansa A. G. M. S. „Schwabenland“*, Kapitän A. Kottas, ausgeführt unter der Leitung von Kapitän A. Ritscher. Wissenschaftliche >

kára és korabeli – elsősorban német, angol és amerikai – újságcikre történik hivatkozás a könyvben. Az elsődleges források közül a szerzők főként az expedícióvezető Alfred Ritscher hagyatékára, valamint német levéltári anyagokra támaszkodtak. A felhasznált dokumentáció kétségbevonhatatlannul jelzi, hogy az alkotás megszületését hosszan tartó és komoly feltáró tevékenység előzte meg, a Ritscher-féle iratok publikálása pedig önmagában is kiemelkedő kutatási eredménynek tekinthető.⁷ Érdekesség, hogy a bibliográfia az egyes alfejezetek végén, mindig az adott részre vonatkozik; összesített irodalomjegyzék a kötetben nem található.

Szerkezeti felépítése alapján a számos ábrával, térképvázlattal és fotóval kiegészített, keményfedeles mű négy fő fejezetre és egy igen terjedelmes, ám hasznos adatokat tartalmazó függelékre tagolódik. Nyomdai kivitelezése kiváló; borítójának előlapján egy archív fényképfelvétel látható arról a pillanatról, amikor az expedíció tagjai kitűzik a horogkeresztes zászlót az Antarktiszon, hátoldalán pedig a *Schwabenland* katapulthajó képe tűnik fel, egy *Deutsche Antarktische Expedition 1938–1939* feliratú emlékérem társaságában. Már a tartalomjegyzékből kitűnik, hogy a könyv nem csupán a felfedezőút eseménytörténetének ismertetéséről szól. Az olvasmány egyik fő erénye éppen abban rejlik, hogy a hitleri birodalom antarktiszí „kalandjához” kapcsolódó legfontosabb gazdasági, politikai és katonai összefüggések is helyet kapnak benne; ráadásul ezeket logikus sorrendben, a kevesebb háttérinformációval rendelkező olvasók számára is érthető módon mutatják be a szerzők. Többek között megtudhatjuk, hogy a náci vezetés az expedíciót eredetileg a dél-atlanti térségben folytatott német bálnavadászat védelmében kezdte el szervezni,⁸ s a tudományos – kiváltképp a kartográfiai – munkálatok elsősorban azt a célt szolgálták, hogy egy várható jogvitában bizonyítsák: a felderített körzet feletti fennhatóság Németországot illeti meg, természetesen a bálnákban gazdag környező óceáni területekkel

---

und fliegerische Ergebnisse. Koehler & Amelang, Leipzig, 1942; ill. Herrmann, Ernst: *Deutsche Forscher im Südpolarmeer*. Safari Verlag, Berlin, 1941.) Az előbbi kutatóút szakmai beszámolójának tekinthető, míg utóbbi sokkal inkább irodalmi stílusú, ismeretterjesztő olvasmány.

7. Az expedícióval kapcsolatos iratok és anyagok egy része a második világháború alatt megsemmisült. A Ritscher-hagyaték mellett a témával kapcsolatban konkrét levéltári források a Német Szövetségi Levéltár (*Bundesarchiv*) különböző részlegein lelhetők fel.

8. Az expedíció szellemi atyja a bálnavadászati kérdésekért felelős pénzügyi szakember, Helmuth Wohlthat államtanácsos volt, fő patrónusa pedig a második négyéves terv (*Vierjahresplan*) végrehajtásával megbízott Hermann Göring. Németország a korszakban a bálnaolaj egyik legnagyobb felhasználójának számított, s attól tartott, hogy Nagy-Britannia esetleg koncessziós díjak fizetésére kötelezi bálnavadászait az Antarktisz körüli vizeken. (Lüdecke–Summerhajes: id. m. 13.; 18–19.)

egyetemben. A szerzők helyesen emelik ki, hogy az egyébként számos hatalom érdekeit sértő⁹ és éppen ezért titokban megszervezett¹⁰ misszió a nemzetközi színpadon Norvégiával vezetett a leglátványosabb összetűzéshez, hiszen korábban norvég felfedezők már jártak a *Schwabenland* által célba vett zónában, azonban tevékenységük csak a partvidék bizonyos részeinek feltérképezésére terjedt ki – ellentétben a németek szisztematikus és a kontinens belsejét is érintő légi fényképezéseivel.¹¹

A könyv részletesen foglalkozik az expedíció útjának és kutató tevékenységének ismertetésével, s külön kiemelendő, hogy beszámol a legkézzelfoghatóbb katonai vonatkozásáról is. Az *Oberkommando der Kriegsmarine* – a német haditengerészet főparancsnoksága –, amely a kezdetektől fogva részt vett a manőver szervezésében, titkos utasításokkal látta el a *Schwabenland* személyzetét. Parancsba adták, hogy a visszaúton vizsgálják meg Brazília keleti partjainál, az Atlanti-óceánban fekvő két kis sziget, Trinidad és Martin Vaz környékét abból a szempontból, hogy található-e a körzetben segédcirkálók, vagy tengeralattjárók kikötésére alkalmas partszakasz. A kutatóút közvetlen végőlete – például a folytatásként számba vett, 1939/40-re tervezett, ám végül leállított küldetés tervezete –, valamint a háború utá-

9. Nagy-Britannia és az Amerikai Egyesült Államok rendkívüli gyanakvással figyelt minden német manővert a világtengereken, de a harmadik birodalom politikájával egyébként szimpatizáló Argentína és Chile sem örült a *Schwabenland* felbukkanásának a dél-atlanti régióban. Mindannyian egy tengeralattjárók, vagy segédcirkálók számára létrehozott német utánpótlási bázis kialakításától tartottak a térségben, ilyesmire azonban az 1938/39-es expedíció alatt bizonyosan nem került sor.
10. A németek – nem is teljesen sikertelenül – egészen a *Schwabenland* kifutásának pillanatáig azt próbálták elhithetni a külvilággal, hogy hajójuk az Északi-sarkvidék felé veszi majd az irányt. (Lüdecke–Summerhayes: id. m. 24.)
11. Amikor a *Schwabenland* 1938 decemberében útnak indult, még nem létezett hivatalosan bejelentett területi követelés az érintett körzetre. A norvég kormány azonban 1939. jan. 14-én – néhány nappal azelőtt, hogy a német katapulthajó a műveleti zónába érkezett volna –, a korábbi norvég felfedezésekre való hivatkozással, *Dronning Maud Land* néven annektálta a ny. h. 20° és a k. h. 45° között elterülő, mintegy 2,7 millió km² kiterjedésű teljes szárazföldi régiót. Az Antarktisszal kapcsolatos, rendkívül összetett nemzetközi viszonyokat jól jellemzi, hogy Nagy-Britannia, Franciaország, Ausztrália és Új-Zéland csak igen vonakodva, 1939. szept. 1-jén fogadta el érvényesnek Oslo lépését. Ennek oka abban keresendő, hogy Norvégia korábban komoly vitában állt Nagy-Britanniával az Ausztrál Antarktisi Szektor nyugati határvonalával kapcsolatban, és éveken keresztül halogatta az ausztrál zóna egyértelmű elismerését. A harmadik birodalom antarktisi jelenléte azonban egyetlen hatalom számára sem volt kívánatos – ráadásul kitört a második világháború. Abszurd módon egyébként Németország azzal, hogy a *Schwabenland*-expedíció révén beleavatkozott a Déli-sarkvidék politikai felosztásának folyamatába, a második világháború elvesztése miatt végül a lehető legteljesebb mértékben „bebiztosította” Norvégia térségbeli pozícióit: hiszen a német fenyegetés megszűnt, a norvég területi igény pedig időközben nemzetközi elismerést kapott.

ni, német vonatkozású antarktisi események egyaránt említésre kerülnek a műben, ezért túlzás nélkül állíthatjuk, hogy a Schwabenland-expedíció átfogó bemutatása mellett Németország egész XX. századi déli-sarkvidéki tevékenységéről képet kapunk. A témához kapcsolódó összeesküvés-elméletek cáfolata – *Colin Summerhayes* már említett korábbi tanulmányára alapozva – egy alfejezet formájában jelenik meg a kötetben, az elvégzett tudományos munkálatok részleteiről – az áttekintési térkép elkészítéséről, meteorológiai mérésekről – pedig egy külön fejezetben tájékozódhatunk. Érdemes megemlékezni a függelékről is, amely egyebek mellett olyan érdekes információkat tartalmaz, mint a kutatóút résztvevőinek teljes névsora, a német felfedezők által adományozott földrajzi nevek listája, vagy a háború előtti német bálnavadász-flotta hajóinak lajstroma.

Tekintve, hogy a könyv nem csak a történészek, hanem a szélesebb olvasóközönség érdeklődését is fel kívánja kelteni, elejétől a végéig érezhető, hogy a szerzők egyensúlyozni próbálnak a komoly szakmaiság, az olvasmányos irodalmi stílus és a közérthetőség között. A téma összetettsége és ismeretlensége miatt ebben nincs könnyű dolguk, ám alapvetően jól oldják meg feladatukat; mindössze egy esetben érzékelhető, hogy talán túlzásba esnek. A mű tartalmaz egy rövid fejezetet, amelyben az írók teoretikus kérdéseket tesznek fel. Mi történt volna, ha Norvégia nem észleli időben az antarktisi érdekeit fenyegető német veszélyt? Ha megvalósul az 1939/40-es expedíció terve? Ha nem tör ki 1939 szeptemberében a második világháború? Hasonló dilemmákon természetesen el lehet gondolkodni, mégis az a benyomásom, hogy ez az epizód nyugodtan kihagyható lett volna.

Összegzőként elmondható, hogy *A harmadik birodalom az Antarktison* saját kategóriájában egyedülálló alkotás, amelyet mind a kutatók, mind az érdeklődők haszonnal forgathatnak. Előbbiek – amellet, hogy gyakorlatilag ez az egyetlen olyan, nagy terjedelmű munka a szűkebb témakörön belül, amelynek mondanivalójára és következtetéseire bátran hagyatkozhatnak – a tartalom mellett egy átfogó forráslistát és irodalomjegyzéket is kapnak; utóbbiak pedig megismerkedhetnek a sarkvidékkutatás egy egészen különleges eseményével, s ezzel párhuzamosan bepillantást nyerhetnek a náci Németország hatalmi-politikai törekvéseinek egyik kevésbé ismert fejezetébe is.

Cornelia Lüdecke – Colin Summerhayes: The Third Reich in Antarctica. The German Antarctic Expedition 1938–39. (A harmadik birodalom az Antarktison. Az 1938–39-es német Antarktisz-expedíció.) Bluntisham Books, Huntingdon és The Erskine Press, Norwich, 2012. ISBN 978 1 85297 103 8.

Szalánczi József Krisztián

1968: egy lázadás dokumentumai

Giampaolo Borghello, jeles italianista, elsősorban a huszadik századi olasz irodalom (Pascoli, Svevo, Montale, Pasolini) tudós kutatója, az Udinei Tudományegyetem olasz tanszékének volt tanszékvezető professzora, akit igen aktív magyar kapcsolatai miatt hazánkban is jól ismer és nagyra becsül a szakma, impozáns, vaskos, méreteiben is enciklopédia-szerű kötetet jelentetett meg az udinei Forum egyetemi kiadónál, egy csaknem 1250 nagyméretű, B/5-ös lapot megtöltő dokumentumgyűjteményt, melynek címe meglepő: *Keresve '68-at (Cercando il '68)*. Keresve? – álmélkodhat az olaszországi könyvkiadást ismerő olvasó. – De hiszen az olasz könyvpiacon keresés nélkül is oly nagy számban találni ezzel a témával, ezzel az évvel, ezzel a korszakkal foglalkozó kiadványokat, hogy az már-már a bőség zavarával fenyeget és azzal, hogy a sokaság elfedi a lényegét, a fáktól nem látni az erdőt, annál is kevésbé, mivel egynémely fa lombozata igen-csak féloldalásra nőtt! Nagyívű, alapos, logikus gondolatvezetésű bevezető tanulmányában Borghello rámutat, hogy a gazdag, sűrű '68-irodalmat „más történelmi eseményeknél nagyobb mértékben” jellemzik, hatják át „személyes szenvedélyek”, elfogultságok, az „önéletrajziség bélyegét” magukon viselő emlékezések, értékítéletek, stílusjegyek (21. o.). Igazat kell adnunk a kötet szerkesztő tanulmányíróknak: 1968 legmeghatározóbb és leghatásosabb itáliai krónikásai vagy egykori résztvevők, netán épp vezéralakok (Mario Capanna: *Formidabili quegli anni*, Nanni Balestrini–Primo Moroni: *L'Orda d'oro*) vagy hozzájuk – esetleges ideológiai-politikai fenntartásokkal is – kötődő, velük rokonszenvező szerzők (Peppino Ortleva: *I movimenti del '68 in Europa e in America*, Marcello Flores–Alberto De Bernardi: *Il Sessantotto*, Giuseppe Carlo Marino: *Biografia del Sessantotto* etc.). Nincs ez nagyon másképp minálunk sem: a nosztalgia uralja a „csillagévről” szóló magyar szerzők által írott (Göbolyös N. László: *Hatvannyolc!*, Göbolyös N. László: *Hatvannyolc – akkor és azóta*), összeállított (Barcsi Tamás – Szabó Gábor: *68 kísértése*, Balázs Eszter–Földes György–Konok Péter: *A moderntől a posztmodernig: 1968*) vagy magyar fordításban megjelent köny-

veket egyaránt (Norbert Frei: 1968, Mark Kurlansky: 1968). Sokatmondó, hogy Capanna, az egykori „sessantottino” („hatvannyolcas”) diákvezér már könyve címében „óriásiaknak” nevezi „azokat az éveket”, Kurlansky pedig így kezdi a magáét: „Már most az elején kijelentem, hogy elfogult vagyok, mert még most, több mint három évtized múltán sem lenne őszinte, ha megpróbálnék objektívnak tünni az 1968-as évvel kapcsolatban.” (Ők legalább nem árulnak zsákamacsokát, nem is ígérek elfogulatlanságot, „sine ira et studio”-t.)

Ezért tanulságos a mi számunkra is az a „történelmi szemléletmód” (storicismo, 20. o.), amelyet Giampaolo Borghello követ és ajánl. Noha ő sem tagadja meg, felejt el ifjúkora politikai alapélményét és ideáljait (lásd dedikációját „mindazoknak, akik ugyanazon az oldalon maradtak”, 5. o.), előszava („0.1.”) első (cím)szava a „távolság[tartás]” (La distanza, 18. o.), egyik „vezérmotívuma” pedig a figyelmeztetés „a hatalmas különbségre/távolságra 1968 és 2012, a tegnap és a ma között” (19. o.). Nem biztos, hogy 1968 ma nem tűnik távolabbinak, idegenebbnek, mint 1848, amellyel „újra meg újra összehasonlítják” (22. o.). A kettő közül 1848 volt az „igazi forradalom”, nem 1968, melyet Göbolyös N. László első könyve alcímében ekként minősít. Csak 1848 „borította fel a hatalmi struktúrákat Európában” (22. o.). És eredményük is más, ellentétes volt. A kérdés, hogy „mi marad ’68-ból”, Borghello szerint is lényegileg azzal jelent egyet: „Mi az, hogy »történelmi vereség«?” Mármint a baloldaliság, a „balra mozdulás” (spinta a sinistra, 25. o.) kudarca, melynek „öröksége” (eredità, 24. o.) az ezredfordulón sokkal kevésbé tűnik elevennek, mint a liberális demokráciák 1848-as hagyatéka.

„Olaszországban ’68 távolról jön és a távolba nyúlik el” – mutat rá Borghello (27. o.). „1968” valójában egy évszamba sűrített korszakmegjelölés, olyan gyűjtőnév, mely alatt – olykor „hosszú ’68” (’68 lungo, 26. o.) elnevezéssel – mintegy másfél évtized eseményeit értik. Az antológiában közlített első dokumentumok az 1962-es „torinói forró július” (torrido luglio di Torino) „incidenseinek” leírásai (és kommentárja a híres író, Elio Vittorini tollából), amelyek – miként az 1964-es pisai „szikra” és az eretnek katolikus pap, Don Milani 1967-es oktatáspolitikai kritikája – mind „előjelei” (segnali) voltak az 1968-as „autunno caldo”-nak, hosszú „forró ősnek” (40–87. o.).

A Borghello-antológia csakugyan enciklopédikus: a tudós dokumentumgyűjtő figyelme kiterjed 1968 igazi tűzfészkeire, az egyetemekre (170–245. o.), a „kontesztáció” eseménykrónikájára (357–389. o.), főszereplőire (391–428. o.), „nemzetközi kontextusára” (125–167. o.), irodalmára és sajtójára (248–355. o.), „magas” kultúrájára, szépirodalmára, színház- s filmművészetére (595–671. o.), de még dalaira (491–533. o.), röplapjaira és „tacepaóira”

(535–593. o.), sőt öltözködési divatjaira is (673–689. o.). Kitekintet külföldi színtereire „Berkeley-től Párizsig, Varsótól Mexikóvárosig” (431–489. o.) és olyan különböző következményeire, eltérő hozadékaira, mint a feminizmus (739–773. o.), a pártok átalakulása (775–863. o.) és a terrorizmus (934–959. o.). Külön fejezetekben ad körképet 1968 „értelmezéseiről”, főként a baloldalon (961–1097. o.) és az „örökségével” való számvetésről (1100–1165. o.). A kötetkolosszust kronológiai áttekintés (1167-től 1181. o.) és szerényen „válogatásként” öndefiniált, valójában hatalmas bibliográfia (1183–1249. o.) zárja.

Giampaolo Borghello „távolságtartó” történelmi perspektívája ellenére feltámaszt, megelevenít, megszólaltat egy izgalmas, lázas korszakot. Érzékelteti, visszaadja a „forró” év(ek) kaotikus sűrűségét, szinkavalkádját, harsány hangzavarát, miközben, ahogy és amennyire lehet, rendet visz beléjük a tudomány kíváncsi szerinti. Monumentális szöveggyűjteménye leletmentés és mementó, történelmi és kulturális filológia a historiográfia szolgálatában, mely gondos kalauzként is szabad kezet ad az olvasónak, éppen a tények dokumentálásával segíti elő, hogy ki-ki megalkossa a maga képét, kialakítsa véleményét és ítéletét 1968-ról. Megkerülhetetlen alapmű, nélkülözhetetlen munkaeszköz, történészeknek, kultúrtörténészeknek és mindenkinek, aki tudja, hogy jelenünket (közel)múltunk ismerete nélkül nem érthetjük meg, a tények tiszteletét mellőző előítéletek létformája csakis a divatszeszély, életideje csupán „pille idő” lehet.

Cercando il '68. Documenti, cronache, analisi, memorie. Antologia a cura di Giampaolo Borghello (Keresve '68-at. Dokumentumok, krónikák, elemzések, emlékek. Antológia Gianpaolo Borghello szerkesztésében), Forum Editrice Universitaria, Udine, 2012, 1249 o.

Madarász Imre

Globalizáció, nemzetközi szervezetek és „globális kormányzás” között. Az 1960-as, 1970-es évek Észak–Dél konfliktusának rövid története

Sönke Kunkel, a brémai Jacobs Egyetem fiatal történésze. Tanulmányait Bréma és Köln mellett neves külföldi egyetemeken (Oxford, Harvard) végezte. Több szakmai szervezet tagja. Jelenleg posztdoktori képzésben vesz részt. Kutatási területe a kortárs egyetemes, amerikai, latin-amerikai történelem, a hidegháború-, média-, vizualizálás-, és fejlesztéstörténet. Vizsgálatai tárgyát képezik ezen kívül a – nem marxista értelmezés szerinti – imperialista államok, az INGO-s (International Non-governmental Organizations – „nemzetközi nem kormányzati szervezetek”). Mindemellert az érzelmek történelmet formáló eseményekre gyakorolt hatásának elemzésével is foglalkozik. A következőkben bemutatott esszéje e témakörök közül többre is kiterjed.¹

1964 márciusában, a svájci Genfben, az ENSZ szervezésében (United Nations Conference on Trade and Development, a továbbiakban UNCTAD) vette kezdetét az emberiség történetének első világkereskedelmi konferenciája. A világszervezet 1945. június 26. óta íródo históriájában ez a megbeszélés-sorozat volt az egyik legnagyobb szabású esemény: 122 ország több mint 2300 delegáltja – szakértők, különmegbízottak, pénzügy-, gazdasági, külügyminiszterek – vett rajta részt. Feladatuk az volt, hogy a harmadik világ fejlődésének előmozdítása céljából új globális kereskedelmi szabályozási rendszert dolgozzanak ki. Az együttműködés jegyében megrendezett konferencia azonban gyorsan más irányt vett: a „globális Dél” fejlődő országainak képviselői külön, az ún. 77-es csoportba tömörültek, és a világkereskedelem átfogó szabályozását sürgették.

A genfi találkozó egy több évig elhúzódó Észak–Dél konfliktus első állomását jelentette, amelyet később számtalan további sűrűlódás követett, végül a folyamat – az 1970-es évek közepén – egy új gazdasági világrend életre hívása iránti igényben csúcsosodott ki. Bevezetéként elmondható, hogy –, elsősorban az UNCTAD keretei között – új diskurzus kezdődött a

---

1. <https://www.jacobs-university.de/directory/skunkel>

globalizációról, mely a fejlett nyugati országok közvéleményét mobilizálta, kormányaikat cselekvésre sarkallta, ugyanakkor hatást gyakorolt különböző nemzetközi szervezetek magatartására is. Ilyen szervezetek voltak az NGO-k (Non-governmental organizations – „nem kormányzati szervezetek”), az OECD (Organisation for Economic Cooperation and Development – Gazdasági Együttműködési és Fejlesztési Szervezet), a GATT (General Agreement on Tariffs and Trade – Általános Vám- és Kereskedelmi Egyezmény) vagy a Világbank.

A következőkben a szerző a szóban forgó Észak-Dél konfliktust az ENSZ-ben, illetve az UNCTAD égisze alatt zajló események bemutatásával, valamint a világszervezet más nemzetközi szervezetekhez, ill. az egyes államokhoz fűződő viszonyának alaposabb körüljárásával próbálja szemléltetni. E célkitűzésének megvalósításához *Michael Werner* és *Bénédicte Zimmermann* idézetekben gazdag munkája volt a segítségére.² Kifejti, hogy idézett mű nem csupán a globalizáció, a nemzetközi szervezetek és az Észak-Dél konfliktus egymásba fonódó, egymástól el nem választható történetébe ad betekintést, hanem a nemzetközi – gazdasági – rend megváltozásáról is számot ad. E folyamat betetőzéseként egy több lábon álló modell jött létre, melyben – az 1960-as évek elejétől kezdődően – a nemzetközi szervezetek, az NGO-k és a szakértők egyre fontosabb szerepet játszottak, az itt elsősorban vizsgált fejlesztést, ill. a kereskedelmet érintő döntéshozatali mechanizmusban csakúgy, mint az emberi jogok, a környezet- és népesedéspolitikai területén.

Kunkel szerint e jelenséggel hozható összefüggésbe, hogy a munka a globális kormányzás (global governance) fogalmáig nyúlik vissza, melyet aztán részletesen ismertet. Az nem más, mint a határokon átívelő gazdasági folyamatok központi irányítása, szabályozása, mely az egyes nemzeti államokat egymással, ill. a nemzetközi szervezetekkel kialakítandó kooperatív magatartásra kényszeríti. Ennek az együttműködésnek a jegyében egy több lábon álló hálózati struktúra épült ki, új, transznacionális szervezetek jöttek létre, melyek közösen, egymással karöltve igyekeztek úrrá lenni a nemzetközi folyamatokon, megfelelni az azok által támasztott kihívásoknak. Fontosnak tartja megemlíteni, hogy a politológusok körében uralkodónak mondható állásponttal ellentétben az általa bemutatott mű szerzőpárosának nézete szerint a globális kormányzás fentebb említett rendszerének kialakulása nem a kelet-, kelet-közép-európai rendszerváltozások idejére, az azokat követő időszakra, hanem már jóval korábban, az 1960-as, 1970-es évekre tehető.

---

2. Michael Werner – Bénédicte Zimmermann: Vergleich, Transfer, Verflechtung. Der Ansatz der Histoire croisée und die Herausforderung des Transnationalen, in: Geschichte und Gesellschaft 28 (2002), 607–636.

A második fejezet elején leszögezi, hogy az általa ismertetett eseményekben kiemelkedő szerepet játszó UNCTAD története csak két egymással szorosan összefüggő folyamat, a dekolonizáció és a globalizáció megvizsgálásával érthető meg. Meglátása szerint a gyarmati rendszer felbomlásával, a globalizáció, a különböző gazdasági rendszerek összefonódása következtében a világkereskedelem intenzitása a XX. század elejére jellemző volumenéhez közelített. Idézi Julius Nyerere tanzániai elnököt, –, akit az 1960-as, 1970-es évek egyik legmarkánsabb személyiségként jellemez –, aki szerint mindenhol a globalizáció az úr, az új államok nem urai saját gazdaságaiknak. Nyerere úgy látta, hogy az egyes országok fejlesztési tervei meghiúsulhatnak a piaci viszonyok kiszámíthatatlanságán. Ostorozza a világgazdaságban meglévő fejtelenséget, szervezetlenséget, a szabályozások hiányát. Ha a vezetőknek –így Nyerere – nincs ráhatása a gazdasági folyamatokra, nem tudják kontrollálni azokat, fölösleges minden erőfeszítés, a piacok bizonytalansága miatt az egyes országok sötétben tapogatóznak. E megközelítésből kiindulva két választás lehetséges számukra: a nemzetközi gazdaság folyamataitól való eltávolodás vagy a világgazdaság rendszerének gyökeres, mélyreható újraszabályozása. Végül is az 1960-as évek folyamán a harmadik világ országaiban egyfajta összefonódási tendencia volt megfigyelhető, mely utóbbi alternatíva, egy új gazdasági világrend kialakításának irányába történő elmozdulásnak tekinthető.

Egyfajta globális gazdasági irányítás kialakítása Kunkel szerint ugyanakkor csupán a nemzetközi szervezetek közreműködésével volt kivitelezhető. Ehhez Nyerere szerint a fejlesztésre, felzárkóztatásra szánt pénzek elosztási gyakorlatának újraszabályozása volt szükség, hiszen a nemzetközi szervezetek ekkoriban ki voltak téve a piaci viszonyok szeszélyeinek. Az UNCTAD ígéretet tett a felvázolt problémák orvoslására, ami a fejlődő országok vezetőiseiben komoly reményeket ébresztett. A szervezet egyébként is megfelelő kereteket biztosított a harmadik világbeli államok számára politikájuk egymással történő összehangolására, hiszen azok függetlenségük elnyerése után még viszonylag jelentéktelen külpolitikai apparátussal rendelkeztek.

Az UNCTAD, amely beváltotta a fejlődő országok iránta táplált reményét, gyorsan önálló fórummá, a világgazdaság új szereplőjévé vált, nem utolsósorban főtitkáranak, Raúl Prebischnek köszönhetően. A pénzügyi-gazdasági élet területén több éves tapasztalattal rendelkező szakember 1949-ben, a latin-amerikai országok fejlődése során felmerülő problémák vizsgálatakor két gondolattal rukkolt elő: a centrum és periféria területek megkülönböztetésével, ill. a kereskedelmi feltételek folyamatos romlásának elméletével. A két feltevés közös pontja, hogy a periféria területek agrárjel-

lege, az időjárásnak való kiszolgáltatottságuk folytán a teljes világgazdaság folyamatos visszaesésre van kárhozhatóva. Prebisch élt a számára az UNCTAD főtitkáráként kínálkozó lehetőséggel, és még a szervezet említett genfi konferenciája előtt kidolgozott egy üdvöztőnek gondolt koncepciót. Abból indult ki, hogy a globalizációnak, jóllehet, hátrányai is vannak, de annak tudatos tervezésével, a gazdasági mechanizmusok szabályozásával ugyanakkor lehetőséget is kínál a fejletlen országok számára a felzárkózáshoz. A korábban említett aszimmetria, az importáló és az exportáló országok egymásra utaltságának megszüntetése érdekében többek között négy, a szerző meglátása szerint különösen fontos megoldási javaslatot fogalmazott meg.

1. A nyersanyagárak stabilizációjának szükségességét a kínálat szabályozásán, az import- és exportkvóták megállapításán keresztül, csakúgy, mint a fejlett országokat érintő kereskedelmi korlátozások feloldásával jobb befogadási lehetőségek biztosítását a fejletlen országokból érkező termékek számára.
2. A fejletlen országok iparának támogatását.
3. Az export lehetséges veszteségeinek kiküszöbölése céljából, beruházási képességeik fejlesztésének előmozdítására az exporttevékenységet folytató országok kompenzálását.
4. Az UNCTAD számára javaslatot tett egy tartós struktúra kidolgozására.

Prebisch javaslatai pozitív visszhangra találtak a fejlődő országok körében. A 77-es csoportba tömörülve próbálták a főtitkár javaslatainak érvényt szerezni, egyúttal sikra szálltak az UNCTAD-nak az ENSZ keretei között történő intézményesítéséért is. Határozott fellépésük nem aratott osztatlan sikert. George Ball, a konferencián részt vevő amerikai államtitkár-helyettes Washingtonba küldött jelentése szerint mindez egy szervezett –, a fejlett országok irányába történő – nyomásgyakorlás első lépésének tekinthető. Az amerikai kormány a genfi konferencia befejezése után mindent meg is próbált tenni annak érdekében, hogy az UNCTAD jelentőségének megnövekedését megakadályozza, és az amerikai érdekek érvényesítésére legideálisabbnak tűnő kereteket biztosító GATT primátusát megvédje. E célkitűzés jegyében az amerikai adminisztráció munkatársai mindent elkövettek annak érdekében, hogy az UNCTAD-ról minél több fejlődő ország képviselőjét átcsábítsák az azzal párhuzamosan zajló GATT-gyűlésre. Erőfeszítéseik eredményeként 1966-ban a GATT kibővült, ugyanakkor a fejlett ipari államok a harmadik világ országai által kívánatosnak tartott intézkedések meghozatalára tettek ígéretet. A szerző ezen a ponton megjegyzi, hogy az UNCTAD történései egyfajta katalizátorként hatottak az elkövetkezendő időszakra, itt világitottak rá ugyanis a világgazdasági szereplők egymásra utaltsága okoz-

ta egészségtelen helyzet nyilvánvalóságára. A konferencia jelentőségének csökkentésére a fejlett országok a GATT-hoz hasonlóan igyekeztek előtérbe helyezni az OECD-t is.

Prebisch ugyanakkor nem elégedett meg az UNCTAD folyamatokat gyorsító szerepével. A szervezetet a világgazdaság irányító szervévé igyekezett tenni. Tudományos vizsgálatokkal, szakértői egyeztetések szervezésével és az ENSZ regionális gazdasági bizottságaival kialakított kapcsolatok szorosabbra fűzésével igyekezett fentebb vázolt javaslatait érvényre juttatni. Az UNCTAD hatékonyabb cselekvőképességének eléréséért, a szervezet intézményesítéséért is síkra szállt. Az, hogy a világgazdaság tervezett reformjai 1964 és 1968 között csupán meglehetősen vontatottan haladtak előre, több tényezőre vezethető vissza. Az UNCTAD résztvevőinek hiúságára, az egymás iránt támasztott előítéleteikre, bizalmatlanságukra. Az igazi problémát azonban az egyes államok, érdekcsoportok közötti érdekellentétek jelentették, ugyanakkor a tervezett intézkedések megvalósíthatóságával kapcsolatban elvégzett vizsgálatok, hatástanulmányok, a különböző szakértők meghallgatása rengeteg pénzt, időt és energiát emésztettek fel. A vizsgálatokhoz szükséges adatokhoz való hozzáférés is komoly problémát jelentett.

Az UNCTAD sikere abban állt, hogy új diskurzus kezdődött a globalizációról, mely a különböző médiumokon keresztül egyre nagyobb nyilvánosságot kapott, ami a nyugati társadalmak kormányaikra történő, az előrejutást megkönnyítő intézkedések meghozatalával kapcsolatos nyomásgyakorlásának reményét hordozta magában. Mindezen körülmények 1968-ra hozták meg a várt eredményt: a második, Új-Delhiben megrendezett UNCTAD-on az amerikai kormány –, az elhúzódó, kudarccal fenyegető vietnámi háború által megtépzott renoméjának helyreállításától is vezéreltetve – beleegyezett a kereskedelmi preferenciák általános rendszerének kidolgozásába. A konferencia befejeződése után újraindultak az Észak-Dél tárgyalások, 1971-ben pedig a GATT és az EGK (Európai Gazdasági Közösség) egyaránt egy általános kereskedelmi preferencia-rendszert dolgozott ki. Ez kétségkívül az UNCTAD sikerének tekinthető, jóllehet a foganatosított intézkedéscsoportokban meglévő kiskapuk csökkentették annak jelentőségét.

A következő fejezet Prebisch visszavonulásával és az UNCTAD-nak új vezetője, Manuel Pérez-Guerrero nevével fémjelzett irányváltásának megemlékezésével kezdődik. Elődjével ellentétben Guerrero intenzívebben együttműködött más nemzetközi szervezetekkel, hiszen az UNCTAD rendelkezésére álló források hiánya hamar nyilvánvalóvá vált. Jóllehet, ez irányba már Prebisch is tett lépéseket, amikor 1963 és 1966 között a Világbanknál elérte egy hosszú lejáratú hitelkeret létrehozását a fejlődő országok export-

tevékenységében rejlő veszteségek esetleges kompenzálására, ill. szintén a Világbank, valamint a FAO (Food and Agriculture Organisation – Élelmezésügyi és Mezőgazdasági Szervezet) illetékeseivel a nyersanyagárak stabilizációjáról tárgyalt. Prebisch azonban soha nem adta fel az UNCTAD önállóságába vetett hitét, Guerrero vezetése alatt a szervezet tevékenysége azonban egyfajta közvetítő szerepre korlátozódott.

Az 1972-ben, Santiago de Chilében sorra kerülő harmadik UNCTAD idején a szervezetnek ez a fajta közvetítő szerepe nyilvánvalóvá vált. Ennek volt megnyilvánulása az általa szorgalmazott – kereskedelmi tevékenységre vonatkozó – viselkedési kódex megalkotása, melyet az OECD végül is 1976-ra készített el. A szervezetnek többek között sikerült megszereznie a fejlődő országok támogatását a világ pénzügyi rendszerének újrastrukturálásához, a szervezet részvételét a következő GATT-tárgyalásokon, illetve a cukorral és kakaóval kapcsolatos nyersanyagegyezmények megkötését. A nyilvánosság, ill. a nyilvánosságorientált nemzetközi kommunikáció volt a harmadik UNCTAD-konferencia legfontosabb következménye. A szervezet javaslatára, illetve a közvéleménytől való félelem hatására írták alá azt követően az EGK és az afrikai, karibi és óceániai térség képviselői többek között egy az exportból adódó nyereség stabilizációját célzó, a legtöbb export termék „helyzetbe hozását” biztosító egyezményt. A nyilvánosság a harmadik UNCTAD-on is nagy szerepet kapott, ami a nemzetközi politika struktúrájának, a nemzetközi kereskedelem formáinak megváltozásához vezetett.

Az 1973-as olajárrobbanás okozta sokkig az UNCTAD tevékenysége többek között a javaknak a gazdag és szegény országok közötti újraelosztására irányuló törekvésben nyilvánult meg. 1974-ben, a szerző által a 77-es csoport egyik szószólójaként jellemzett Boumediène algériai elnök javaslatára került sor az ENSZ-nek a nyersanyagárakról szóló általános közgyűlésére. Annál is inkább, hiszen az árak hirtelen megemelkedése elsősorban a fejlődő országokat érintette hátrányosan. Ezzel a gyűléssel, amelyet 1975 őszén egy következő követett, a globalizáció szabályozásáról szóló vita az UNCTAD keretei közül áthelyeződött az ENSZ-be. Az ülés egy új világgazdasági rend kialakítására vonatkozó szándéknyilatkozat és egy akcióprogram elfogadásával zárult. A szerző által idézett vélemény szerint a fejlődő világ a nemzetközi közösség fontos tényezőjévé vált. Az UNCTAD javaslatára hamarosan egy átfogó szabályozási rendszert fogadtak el, melyben helyet kaptak a – harmadik világbeli országokat exporttevékenységük támogatása által pozitívan érintő – kereskedelmi preferenciák, az árak stabilizációjára irányuló intézkedések, csakúgy, mint a multinacionális cégek elszigetelésére irányuló szándék. 1974 decemberében az ENSZ-közgyűlés

elfogadta a harmadik UNCTAD-on tervbe vett kartát a gazdasági jogokról és kötelezettségekről.

Az ENSZ és annak új vezetése azonban azért fáradzott, hogy a világszervezet kezéből kicsúszó kezdeményezési lehetőséget visszaszerezze. A világszervezetnek ez az igénye a következő időszakban több ENSZ-konferencia megrendezésében öltött gyakorlati formát. A világszervezet ezekben az években – a világgazdaság problémái okozta kihívások orvoslása, kezelése érdekében – egy szervezeti intézményi reform kidolgozásán is fáradzott, azonban ez a terve kudarcot vallott. Az NGO-kkal történő szorosabb együttműködésre irányuló ENSZ-szándék azonban beváltotta a hozzá fűzött reményeket. Kurt Waldheim főtitkár minden nagyobb és ismertebb NGO-val, a Római Klub tagjaival szoros kapcsolatot alakított ki. Az NGO-k világossá tették számára, hogy készek a világgazdasági rendszer reformjában közreműködni. A Római Klub konferenciákat szervezett az Észak-Dél konfliktusról csakúgy, mint az új nemzetközi rendről. Egy másik NGO, az Oxford Committee for Famine Relief, az OXFAM kampányt indított a világkereskedelem megreformálására. Ebbéli tevékenységüknek köszönhetően szakértőik számára megnyílt a kormányokhoz és nemzetközi szervezetekhez, az azokban zajló döntéshozatali mechanizmusokban való részvételhez vezető út.

Habár az egyes nemzeti államok továbbra is a nemzetközi események fontos szereplői maradtak, megértették a nemzetközi szervezetekkel és egymással történő együttműködés fontosságának üzenetét. Gerald Ford amerikai elnök 1974 őszén egy új ellátási rendszer kialakítását kezdeményezte, külügyminisztere, Henry Kissinger 1975 őszén pedig, többek között az exporttevékenységet veszélyeztető áringadozás kiegyenlítésére, egy tízmilliárdos fejlesztési alap létrehozását irányozta elő. 1976-ban Kissinger részt vett a negyedik UNCTAD-on, ahol egy milliárdos tőkével rendelkező bank létrehozására tett javaslatot, melynek feladatául a magánberuházások megkönnyítését és az árstabilitás fenntartását jelölte meg. Az OECD keretei között az amerikai kormányzat ismét azért fáradzott, hogy a multinacionális vállalatok számára etikai kódexet fogadjon el. A világgazdaságra befolyással lévő nyugati hatalmasságok egyetértettek a közös intézkedések koordinálásának szükségességében. Ennek jegyében készítették elő az Észak-Dél tárgyalásokat, amelyek azonban Párizsban konkrét eredmények nélkül értek véget. Amikor világossá vált, hogy az olajár-krízis okozta problémák orvosolhatóak, a nemzetközi gazdasági rendszer strukturális áttrendeződése azonban már megváltozhatatlan tényré vált. Ennél fogva az UNCTAD, élve kezdeményező szerepéből adódó lehetőségekkel, számtalan egyezményt hozott tető alá.

A Világbank és az IWF (Internationaler Währungsfonds – Nemzetközi Biztosítási Alap) az 1970-es évek elejétől kezdődően még az UNCTAD-nál és az ENSZ-nél is függetlenebb és hatalmasabb szereplőjévé vált a nemzetközi eseményeknek. Előbbi szervezet különösen igyekezett, hogy ebbéli szándékát megvalósítsa. Figyelme az eddigi nagyberuházások helyett – különböző úton-módon – a szegénység elleni küzdelem jegyében a modernizációs tevékenység felé fordult. Bekapcsolódott a globalizációról szóló diskurzusba. Sőt, élve anyagi lehetőségeivel, szándékának megfelelően fokozatosan átvette a folyamatban a vezető szerepet. Ez a folyamat csúcspontot ért ki Robert McNamara Világbank-elnöknek az ötödik UNCTAD-on elmondott, a szerző által az utóbbi harminc év legtöbb következménnyel járó ötleteként jellemzett beszédével, melyben többek között az egyes országok fejlődése és a globalizáció egymásra utaltságáról értekezik. Prebischsel ellentétben –, aki a világgazdaság globális irányításában jelölte meg a fejlődéshez vezető legfőbb eszközt, – McNamara az exporttevékenységre épülő gazdaságok támogatását látta a legkívánatosabbnak. Kijelentése külön értelmet nyert a latin-amerikai országokat érintő adósságválság kirobbanása után.

Zárszavában a szerző megállapítja, hogy a Világbank és az IWF az UNCTAD-dal ellentétben rendelkezett azokkal az anyagi erőforrásokkal, amelyek segítségével a „globális dél” egész népgazdaságait a saját elképzeléseinek megfelelően át tudta formálni. Megállapítja, hogy a nemzetközi szervezetek nem csupán az Észak-Dél konfliktus központi fórumaivá váltak, hanem a világgazdaság fontos szereplőivé is kinőtték magukat. Több eszköz volt a kezükben, hogy érvényt szerezzenek akarataiknak és biztosítsák azok betartását, ugyanakkor a nemzetközi kereskedelemben zajló mechanizmusokat is megváltoztatták. Nem csupán katalizátorai, hanem hasznélvezői is voltak a global governance-nek, aminek a megváltozása többek között a globális problémák multilaterális megoldása felé történő elmozdulásban volt tetten érhető.

Sönke Kunkel: Zwischen Globalisierung, internationalen Organisationen und „global governance”. Eine kurze Geschichte des Nord-Süd-Konflikts in den 1960er und 1970er Jahren (Globalizáció, nemzetközi szervezetek és „globális kormányzás” között). Az 1960-as, 1970-es évek Észak-Dél konfliktusának rövid története), Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte: Vol. 60, No. 4, pp. 555–577.

Láposi Kristóf

Tádzsikisztán nehéz fejlődési útja

Közép-Ázsia iránt az elmúlt években meglehetősen megnőtt az érdeklődés, elsősorban üzleti és tudományos berkekben. Az öt ország közül főleg az egzotikus politikai berendezkedésű és földgázban nagyon gazdag Türkmenisztán, valamint a hatalmas területű és kőolajban gazdag Kazahsztán csigázza fel a fejlettebb országok üzletembereinek és tudósainak az érdeklődését. Őket követi a katonailag erős, és stratégiai szerepre törő Üzbegisztán, a sor végén pedig valahogy elsikkad Tádzsikisztán és Kirgizisztán, mint a régió „hamupipókéi”. De azért ezek az országok sem mellőzöttek teljes mértékben, erre bizonyíték *Martha Brill Olcott* legutóbbi könyve, mely a tadzsik realitásokat mutatja be a nyugati emberek számára.

Maga a szerző a Carnegie Alapítvány (teljes nevén: Carnegie Endowment for International Peace) munkatársa, Közép-Ázsia és a Kaukázus specialistája. Ilyen minőségében sokat töltött „terepen” is, könyvét ezért elsősorban „negyedévszázados” utazások eredményeként tudja be, melyek közül a legtöbb utat 2005 és 2010 között tette meg. Természetesen nem hiányoznak az egyéni személyes tapasztalatok mellől a konkrét források sem, sőt, inkább ezek érzékeltetik jelenlétüket az olvasó számára, hiszen a szerző egyetlenegy esettanulmányt sem mesél el egyes szám első személyben. A terjedelmes – 455 oldalas – könyv bibliográfiai listája 13 oldalra rúg, és ebben sokkal inkább az elsődleges források dominálnak, mint például a Valutalap, a Világbank, az ENSZ és társult szervezetei (mint például az UNICEF), az Európai Fejlesztési Bank és az Ázsiai Fejlesztési bank statisztikái, kiadványai. Kisebb mértékben jelen vannak az újságcikkek és az eddig kiadatlan szakdolgozatok is. A legtöbb forrás angol nyelven keletkezett, de szerepelnek idézetek orosz nyelvű anyagokból is. A könyv esztétikai szépségét kissé rontja – mindannak ellenére, hogy borítója gyönyörű, a papír minősége pedig kiváló – az az apróság, hogy az oldalakat nem „justified” stílusban szerkesztették, így a sorok legtöbbször szabálytalanul végződnek. Ez azonban szerkesztési és esztétikai részletkérdés, amely nem ront magán a könyv tartalmi minőségén.

A könyv struktúráját tekintve jól tagolt, kilenc nagy tematikus fejezetre oszlik. Az első, bevezető jellegű fejezet nagy vonalakban a függetlenséget követő tadzsik polgárháború kereteit és eseményeit ismerteti, meglehetősen objektív módon és szenvtelen hangvételben. Ily módon kritizálja a legálisan – de vitathatóan korrekten és demokratikusan – megválasztott Rahmon elnök politikáját is, aki gyakran, az ellenzékével történő összehasonlítás tükrében – mivel az ellenzékben szép számmal akadtak muszlim fundamentalisták, és harcukat többek között Irán is támogatta – a „jó fiú”, illetve a „kisebbik rossz” szerepében szokott feltűnni. Ezt a gondolatot viszi tovább, jelentősen kibővítve a következő, a Politika és vallás című fejezetben, melyet az alfejezetek címe után ítélve elsősorban az intézményrendszer struktúrája követi, a gyakorlatban azonban elszakad e módszertől, hiszen a de facto jellemzők Tádzsikisztán esetében gyakran felülírják a törvény betűjét. Vagyis azt igyekszik bizonyítani, hogyan fonta át az egész tádzsik rendszert egyfajta rokoni-hatalmi alapon szerveződött hálózat, mely átszövi az egész társadalmat, és amelynek korrupciója jelentős gátja a reformoknak és a gazdasági felemelkedésnek. Ezenkívül jól bemutatja az ország intézményrendszerét és az intézmények hatáskörét, a legérdekesebb rész azonban az alfejezet, mely a társadalom és a vallás viszonyát taglalja. Tádzsikisztán ugyanis, más iszlám kultúrájú országoktól eltérően, valószínűleg a polgárháborúból okulva – amikor is az iszlamista radikálisok ellenzéki oldalon álltak – igyekszik visszaszorítani azokat a vallási-kulturális külsőségeket, melyek a muszlim kultúra világát jellemzik, gyakran az univerzális emberi jogok megsértése árán is. Ilyen példa az, amikor nőnemű diákoktól azért, mert a hagyományos, a muzulmán szokásjog által előírt kendőt, a híjabot viselték, megtagadták a diploma megszerzésének lehetőségét, vagy az az előírás, mely magának az Iszlám Intézet tanárai közül is csak az 50 évet betöltötteknek engedi meg a szakállviselést. A harmadik fejezet elsősorban elméleti jellegű, és arra kérdésre szeretne választ kapni, hogy a tadzsik „hivatalos” társadalom – a hatalommal bírók és az őket segítő funkcionárius réteg – vajon igényli-e a reformokat, és ha igen, milyeneket, hiszen ezeket a reformokat főleg hitelezőik követelik meg, mint garanciát a demokratizálódás, versenyképesség és nem utolsósorban a kölcsön visszafizetési képesség biztosítékeként ugyanakkor ezek nem mindig járnak a lakosság számára azonnali pozitív következményekkel. A szerző – véleményünk szerint is jól megalapozottan – a reformintézkedések hatékonyságának hiányát elsősorban a rendszer korruptségében látja, mely saját érdekeit nem hajlandó feladni, és amely alkalomadtán hamis képet láttat. Ez a nem létező kép ugyanakkor nem orvosság a nagyon is létező problémák orvosolására.

A következő négy és meglehetősen terjedelmes fejezet gazdasági témákat tárgyal, és megírásukkor a szerző nehéz fába vágta a fejszét, hiszen egy időben átfogóan és részletesen felölelni egy ország összes jelentős gazdasági szektorát, mind az ipar, mezőgazdaság, mind az infrastruktúra területén, még ha „csak” egy olyan kis országról is van szó, mint Tádzsikisztán, meglehetősen nehéz feladat. Azonban nyugodtan elmondhatjuk, hogy sikerült, különösen a források jó felhasználásával. A négy közül a legelső – a kötet struktúrájában a negyedik – fejezet magát az általános gazdasági környezetet mutatja be, vagyis azt, milyen adott körülmények között fejlődik – vagy még inkább: küzd a nehézségekkel – Tádzsikisztán. Az alfejezetek a külföldi kölcsönök, a hazai bankszektor és a privatizációs folyamatok milyenségét tárgyalják. Egy külön fejezet meglehetősen részletesen ismerteti a tádzsik mezőgazdaság helyzetét, különös hangsúlyt fektetve a gyapot termelésére és az ezt érintő nehézségekre. A következő fejezet az ipari termelésről szól. Ez esetben szó van ugyan magáról az alumíniumtermelésről – mely az ország ipara termelékenységének majdnem negyven százalékát adja –, de véleményünk szerint meglehetősen röviden, mivel a szerző valószínűleg érdekesebbnek találta a kisebb arányú, de nagy potenciált magában rejtő bányaiipart – elsősorban az uránium-, cink- és aranylelőhelyek feltárásról lévén szó. Ugyanakkor az alumínium kapcsán különösen érdekes az a rész, amelyben a termelés nemzetközi kapcsolatokbeli – norvég és iráni befektetőkről lévén szó elsősorban – aspektusait vizsgálja. A legutolsó gazdasági fejezet az energetikai szektorról és az infrastruktúráról szól, jobban mondván ezek fejlődési nehézségeiről, melyeknek fő oka elsősorban nem a befektetések vagy a jó szándék hiánya, hanem a földrajzi fekvés által generált realitások: az ország nehéz viszonya a szomszédos Üzbegisztánnal, illetve az infrastrukturális befektetések gyakorlatba ültetésének nehézségei Kazahsztánnal. Ezek következtében, habár az ország hatalmas hidroenergetikai potenciállal rendelkezik, ezt nem értékesítheti elegendő mértékben a piacon, a biztos és jól működő szállítási útvonalak hiányában.

A két utolsó fejezet közül az első – a könyv struktúrájában a nyolcadik – elsősorban a társadalmilag érzékeny olvasók számára ajánlott, mivel olyan témákat tárgyal, elemez, mint a nők és gyerekek helyzete a tádzsik társadalomban, az élelmiszerellátás biztonságossága, egészségügy, oktatásügy, valamint a tádzsik munkaerő áramlásának kérdése, melynek fő iránya elsősorban Oroszország. A legutolsó fejezet pedig következtetéseket, de még inkább előrelátást és javasolt, nagy vonalakban vázolt fejlesztési stratégiát ismertet. A megközelítés módja kételkedő, rengeteg kérdést téve fel, elsősorban annak kapcsán, hogy kibírhatja-e az amúgy is szegény tádzsik

társadalom a Valutaalap és más fejlesztési hitelezők által diktált reformokat, továbbá kivezetheti-e saját erejéből bármelyik tárgyalópartnere az országot a problémáiból, akár önzetlenül, akár szintiszta érdekből. A következtetések pedig nem negatívak, de nem is rózsásak. Az utolsó bekezdések röviden, koncentráltan felvázolják az ország társadalmának már ismertett problémáit. Ennek kapcsán megjegyzi, hogy a tádzsik elit még mindig tanuló fázisban van azt illetően, hogyan kell kormányozni, a tádzsik népnek pedig el kell sajátítania a jogokkal és büszkeséggel, de kötelezettségekkel is járó állampolgári kultúrát.

A függelék tartalmi és információ szempontjából legalább annyira érdekes, mint maguk a fejezetek szövegei, ugyanis 21 oldalon tartalmaz statisztikákat, melyek nagy része átvett forrásanyag, egy részük azonban a szerző egyéni számításait képezik. Ezek a statisztikák önmagukban véve is értékes forrásanyagot tartalmaznak – kevés idővel rendelkező olvasók akár egyenesen ide is lapozhatnak –, melyek akár új egyéni kutatások alapját is képezhetik.

Martha Brill Olcott könyvéről banálisan hangzik azt mondani, hogy „jó” könyv, de vannak esetek, amikor a banális szóhasználat a legkifejezőbb, és a legpontosabban fedí a kötet alapvető jellemzőit. A Közép-Ázsia iránt érdeklődőknek mindenképpen ajánlott, hiszen a tádzsik mikrouniverzum részletes és olvasmányos bemutatásával nemcsak Tádzsikisztánra, hanem a teljes régióra vonatkozóan is információkat kaphat e könyv által.

Martha Brill Olcott, Tajikistan's Difficult Development path (Tádzsikisztán nehéz fejlődési útja), Carnegie Endowment for International Peace, 2012.

Lakatos Artur

E számunk szerzői

Anderle Ádám egyetemi tanár, SZTE, Hispanisztika Tanszék

Benke László PhD. hebraista kutató, Budapest

Danku Ágnes anglistika–történelem szakos egyetemi hallgató, DE

Eperjesi Zoltán történész–történelem szakos végzettség, Babes-Bolyai TE,

Kolozsvár; PhD fokozat, Free University of Berlin; doktorandusz, KGRE

Fodor Mihályné ny. főiskolai adjunktus, NYF; a Klió szerkesztője, DE

Jemnitz János akadémiai doktor, ny. tudományos tanácsadó, MTA TTI

Káli Róbert I. éves MA-hallgató, DE

Katona L. Endre nyelvész–történész–filológus, Thesszaloniki Egyetem, Görögország

Kun Tibor egyetemi adjunktus, Pécs

Kurunczi Jenő PhD történész, Gyula

Lakatos Artúr Lóránd PhD szerződéses kutató, Kolozsvár

Láposi Kristóf történelem szakos doktorandusz, DE

Madarász Imre habilitált egyetemi docens, DE Olasz Tanszék

Nótári Tamás habilitált egyetemi docens, KGRE ÁJK és MTA Jogtudományi Intézet

Pankovits József italianista történész kutató, nyugdíjas, Politikátörténeti Intézet

Rakita Eszter történelem szakos MA-hallgató, Eszterházy Károly Főiskola

Szalánczi József Krisztián doktorandusz, PTE Interdiszciplináris Doktori Iskola

Szép Árpád Olivér doktorandusz, SZTE ÁJK

Takács Levente egyetemi adjunktus, DE

Vesztróczy Zsolt történész, OSZK

(*Rövidítések:* DE: Debreceni Egyetem; KGRE ÁJK: Károli Gáspár Református Egyetem, Állam- és Jogtudományi Kar; MTA, TTI: Magyar Tudományos Akadémia, Történettudományi Intézet; NYF: Nyiregyházi Főiskola; OSZK: Országos Széchényi Könyvtár; PTE: Pécsi Tudományegyetem; SZTE ÁJK: Szegedi Tudományegyetem, Állam- és Jogtudományi Kar)

Felhívás

Kérjük szerzőinket, hogy négyévesnél régebbi anyagot ne válasszanak ki ismertetésre! Elvárjuk, hogy a recenziók szerzői mindenkor a szakma erkölcsi normáinak megfelelően dolgozzanak, és írásuk benyújtásával egyúttal vállaljanak felelősséget a hatályos szerzői jogszabályok megtartásáért! Másodközlésre ne küldjenek a KLIÓ-ba ismertetéseket!

A KLIÓ Alapítvány kuratóriuma és a szerkesztőség